HET DRUKKERS JAARBOEK VOOR 1907

HET DRUKKERS JAARBOEK VOOR 1907

IMMER STREVEND

TWEEDE
JAARGANG

UITGEGEVEN ONDER MEDEWERKING
VAN VERSCHILLENDE VAKKUNDIGEN
DOOR IPENBUUR & VAN SELDAM
TE AMSTERDAM IN JULI MCMVII

EEN WOORD VOORAF

Na de sympathie die de eerste jaargang van ons Drukkers-Jaarboek mocht ondervinden, is het niet anders dan natuurlijk dat wij den tweeden jaargang met vol vertrouwen het licht doen zien. Wij hebben ons beijverd dit nieuwe Drukkers Jaarboek zoo degelijk en goed mogelijk te doen zijn in de hoop dat de vakkundige lezer zoowel door de illustratie als door het woord worde opgewekt het bedrijf van den drukker te doen winnen in aanzien.

Over den eersten jaargang ontvingen wij van verschillende zijden bij veel waardeering menige vraag waarom wij het zoo gedaan hadden en niet anders. Zoo achtte men het vreemd dat wij, waar wij ons in beginsel verklaarden tegen duitschen invloed, een groot artikel opnamen over duitsche boekkunst. Wij kunnen hierop antwoorden dat wij vermeenen ons standpunt daardoor niet verlaten te hebben. Waar wij ons kanten tegen duitschen invloed is bedoeld dat wij, Nederlanders, niet slaafs mogen navolgen wat Duitschland ons voordoet. Wij zijn een volk met eigen, groote kunsttradities. Op het gebied der kunst staan wij, volgens de schatting der meest bevoegden, ook thans nog bovenaan, wij behoeven en mogen werkelijk niet steun zoeken bij onze oostelijke buren die met prijzenswaardigen ijver een hoogst merkwaardige en zeer belangrijke kunst beoefenen, die evenwel niet berust op die allereerste beginselen welke wij als de hechte en degelijke grondslagen onzer kunst erkennen. Ook gelooven wij waarlijk niet te veel te zeggen als wij de meening uitspreken dat de duitsche boekdrukkunst eindeloos ver achterblijft bij de groote duitsche kunst, ja daarvan tot op heden het wezen volstrekt niet heeft begrepen. Wanneer wij in ons Drukkers Jaarboek een opstel publiceeren over duitsche boekkunst, lichten wij den lezer niet in over de duitsche zetkunst, maar wel over dat deel der boekkunst dat uitsluitend zijn oorsprong te danken heeft aan het werken der duitsche kunstenaars, dus van die mannen die, hoewel beoefenaars van schilder- en teekenkunst, het niet beneden zich geacht hebben hun aandacht aan het boek te wijden.

In dit opzicht schijnt Duitschland ons ver vooruit te zijn. Waar aan de

eene zijde de traditioneele duitsche zetkunst haar vervaarlijkheden met het grootste succes produceert, hebben zich als tegenstanders daarvan doen gelden tal van kunstenaars die flink en ijverig trachten de boekdrukkunst een nieuw en beter leven in te blazen. Hier bij ons, doet zich dat verschijnsel niet of althans zeer zwak voor. In een der vakbladen hebben wij eenigen tijd geleden een heftig stuk gelezen tegen het ingrijpen van artisten in ons vak. De schrijver daarvan heeft niet begrepen dat wij alleen door voeling te houden met de overige kunsten, door te trachten in het wezen daarvan door te dringen, door de principes ervan aan te nemen en door ernstige studie kunnen komen tot verbetering van het drukkersbedrijf. In Engeland, Zweden, Denemarken en de Ver. Staten zien wij daarvan de zegenrijke gevolgen, want hoewel ook daar nog zeer veel minderwaardig werk wordt gemaakt, staat het betere werk toch zoo hoog en is in verhouding reeds zoo veelvuldig voorkomend, dat wij met beschaming ons achterblijven moeten betreuren. Waarlijk, het is geen vaderlandsliefde, alleen het vaderlandsche als het beste te beschouwen. Wij moeten ook vooruit, wij mogen niet achterblijven, maar wij moeten om dat te bereiken er ook moeite en zorg voor over hebben.

Om dus de kennis van hetgeen in het buitenland geschiedt grooter te doen worden onder de boekdrukkers, lieten wij het opstel over de boekkunst in Duitschland schrijven. In dezen jaargang treft ge aan een bijdrage over de engelsche boekkunst. De stof bleek te groot te zijn om in één jaargang verwerkt te worden, vandaar dat alleen Morris en zijn medestrijders werden behandeld, terwijl in een volgenden jaargang dit onderwerp zal worden voortgezet. Ook namen wij een artikel op over amerikaansch zetwerk, en wel in hoofdzaak omdat vele drukkers over hetgeen in Amerika geschiedt een zeer verkeerd begrip bleken te hebben. Daar zij door enkele minder oordeelkundig geschreven artikelen in de vakbladen over dit onderwerp tot de overtuiging moesten komen dat in Amerika niet veel anders dan de grootste typografische dwaasheden worden gewrocht, leek het ons goed eenige voorbeelden te geven van het zeer vele, dat in Amerika wordt geproduceerd en dat men niet anders kan waardeeren dan met het woord subliem. Later stellen wij ons voor ook Denemarken, Zweden en Oostenrijk te behandelen.

Betreffende het uiterlijk van dezen tweeden jaargang hebben wij het

volgende mede te deelen. Wij lieten het formaat onveranderd, om redenen van direct practisch belang. Al het overige werd gewijzigd en wel omdat wij door telkens een geheel nieuwe opvatting te vertoonen en daarin het beste te geven wat wij kunnen, hopen, ook door de uitvoering van het boek zelf, nut te stichten. Het koude kunstdrukpapier werd vervangen door een fraai, zacht glanzend, eenigszins getint velin papier, dat wel het opnemen van de illustraties in autotypie toelaat maar daarvoor niet bij voorkeur te gebruiken is. Deze zijn gedeeltelijk als buitentekstplaten op kunstdruk-papier gedrukt. De letter die wij voor dezen jaargang kozen is de Nordische Antiqua, een letter bij Genzsch und Heyse in Hamburg ontworpen en gegoten, doch gedeeltelijk verbeterd en verzorgd door den terecht in zijn vaderland en daarbuiten hooggeroemden drukker Zachrisson in Göteborg. Van de versiering met en-têtes gingen wij over tot de gebruikmaking van initialen, die geteekend werden door den Heer S. H. de Roos. Dit geschiedde niet omdat wij initialen zoo veel beter vinden dan kopversieringen, maar wel omdat deze traditioneele versieringsmethode dikwijls zoo dwaas wordt toegepast dat wij vermeenden daarmee eens naar iets moois te moeten trachten dat onder de oogen van alle drukkers komt. Aan de advertenties, althans voor zooverre ze door ons gezet werden, besteedden wij gansch bijzondere zorg, wij hebben gepoogd ze uit vrij eenvoudig materiaal samen te stellen en arrangementen te maken, die zonder al te barok te zijn, toch hier en daar wel een ongewone toepassing of verdeeling vertoonen. Ook de band onderging verandering.

Wij vertrouwen dat deze jaargang van het Drukkers-Jaarboek door onze vaklieden met evenveel genoegen zal worden ontvangen als de eerste, en wij zullen ons wel beloond gevoelen als het mocht blijken dat ons boekje niet alleen gekocht maar ook gelezen en gebruikt wordt tot nut van de nederlandsche drukkunst.

De Uitgevers,
IPENBUUR & VAN SELDAM

AMERIKAANSCH ZETWERK

Het is een betreurenswaardig feit, dat onze hollandsche boekdrukkers zoo ijverig bij de duitsche buren ter schole gaan, tengevolge waarvan ons nederlandsch smoutwerk een beslist duitsch karakter draagt. Toch zij het verre van mij, te willen beweren, dat het duitsche materiaal niet veel bruikbaars heeft en vooral in den laatsten tijd, nu door het werken van bekende leidende kunstenaars als Otto Eckmann, Peter Behrens, Heinz König, Otto Hupp en Heinrich Wieynk, kunstvol ontworpen typen op de markt worden gebracht en de meer moderne eischen van vlakversiering ook op de drukkunst worden toegepast. Het uitsluitend volgen van duitsche voorbeelden, — en dan meestal niet de beste — is een gevaar voor onze inheemsche boekdrukkunst te achten. Deze staat nog niet op een hoog peil en vertoont nog bij lange na niet een zoo opgewekt leven als de andere gebruikskunsten, die de hollandsche inzendingen op de tentoonstelling te Turijn en ook onlangs die te Milaan de hoogste onderscheidingen deden verwerven. Wat hier op typografisch gebied in moderne opvatting gemaakt wordt, getuigt behoudens enkele uitzonderingen, nog van eene slechts oppervlakkige navolging, niet doordringende in de principes, die heden ten dage de ambachts- en nijverheidskunst beheerschen. Dat de Duitschers reeds verder zijn dan wij, wie zou het betwijfelen? Dit is te danken aan den invloed van het werk van Morris, maar ook van dat der Amerikanen, wier superioriteit door de Duitschers zelf wordt erkend.

De kunst van den boekdrukker is bij uitstek eene van overweging

en arrangement en juist hierin toonen de Amerikanen meesterschap. Zoo weten zij in het plaatsen der regels, meestal slechts met een enkel ornamentje of kader verlevendigd, waarvan het ontwerp nu juist niet altijd schitterend kan genoemd worden, toch een uitstekend effect te bereiken en ze bewijzen daardoor de juistheid van de theorie, dat het vullen of versieren van het vlak berust op een goed geëquilibreerde en rustige verdeeling. Overlading is slechts zelden bij hen te constateeren, omdat de Amerikaan door een nette verschijning tracht voor zich te doen innemen en weet, dat het ordinaire en bonte drukwerk niet zijn doel bereikt, maar slechts tot vulling der papiermand dient. Een potsenmaker mag even de aandacht trekken, op den duur verveelt hij.

Een voorname factor voor het goede werk, dat de Amerikanen leveren, schijnt mij wel gelegen in de meerdere belangstelling van het publiek in de drukkunst en niet het minst in de amerikaansche gewoonte, den arbeider waardig te behandelen en buitengewone bekwaamheden naar waarde te beloonen, waardoor bij den voortbrenger allicht de prikkel bestaat, het beste te leveren en hij zich voor zijn werk interesseert. De verschrikkelijke haast die men de amerikaansche werkwijze toedicht, is moeilijk aan te nemen, in aanmerking genomen de weloverwogen ineengezette en technisch zoo perfect uitgevoerde drukwerken, ook al worden nog zulke uitstekende machines gebruikt.

De drukkunst is in Amerika, dank zij de algemeene vooruitgang van het land, tusschen de twee laatste volkstellingen van de achtste op de vijfde plaats gekomen der nationale industrieën; er bestaan nu 28000 drukkerijen, zeker een respektabel aantal, als men bedenkt, dat de beschaving in Amerika van jongeren datum is dan de europeesche. Deze opleving der drukkunst dateert eerst van

de laatste tien à vijftien jaar. Het werk van de Kelmscott Press van Morris heeft er veel toe bijgedragen, ook in Europa de aandacht te vestigen op een beteren en logischeren stijl, in overeenstemming met de principes, die voor de andere gebruikskunsten gelden. En in den laatsten tijd zijn voorzeker de photo-mechanische procédé's ter illustratie en versiering van drukwerk even zoovele factoren voor de ontwikkeling van het drukkers-bedrijf. In 1890 waren er in Boston slechts vier inrichtingen, welke cliché's maakten en nu zijn er over de twintig.

Vóór de herleving in de negentiger jaren heerschten ook evenzoogoed in Amerika als in Europa de verschillende fraaie bedenksels van typografische samenstelling, zooals de vignetten-stijl, de architectuur-stijl en hoe de verdere bric-à-brac-bedenksels van een allesbehalve stijlvol tijdperk wel genoemd werden. De bekende amerikaansche typograaf-schrijver Theodore Low de Vinne, die, al vinden we zijn werk niet van een nieuweren geest bezield, toch zeker met de verspreiding van zijn enorme vakkennis veel heeft bijgedragen, een goede traditie weer ingang te doen vinden, uitte zich in 1892 aldus over den toestand: «When David Bruce, Jr., of New-York, invented his type-casting machine, he conferred a great benefit on the art; but he also unintentionally paved the way for serious changes in the practice of job composition to the damage of employers. Ornamental types had not been cast to profit by hand; they could be cast readily by machinery. As the founder usually got about double price for the ornamentals, it was to his interest to push their manufacture. How thoroly this pushing has been done can be seen in the specimen books and the stock books of our job printers. Much more than half the money now spent by employers for types goes for the purchase of ornamen-

tals. The office that has not ten small fonts of plain roman text letter usually has more than a hundred fonts of blacks, scripts and fanciful letter. They go out of fashion quickly; the face that is charming this year is ugly next year. It must give place to some new distortion of the alphabet. As a rule the job compositor of today does less work in a given time than the job compositor of forty years ago. He is usually well equipped with labor-saving devices and a profusion of type; but the wealth of material is really a hindrance. He does not know what to select. The false taste which has taught him that the merit of good composition is in its difficulty, leads him to fiddle away his time in abortive experiments with twisted brass rules and curved lines and the combining of heterogeneous faces that never should be seen together. The work so done not only costs three times as much as it should, but is really not as acceptable.»

Omstreeks dezen tijd — in 1890 — begon Morris zich aan de beoefening der typografie te wijden; op welke wijze wordt in ditzelfde boek uitvoerig behandeld door den Heer R. W. P. de Vries Jr. in zijn artikel over engelsche boekkunst. Een paar jaar later werd in Boston *The knight errant* uitgegeven, een driemaandelijksche revue, die slechts één jaargang beleefde; wèl verschenen er vier nummers van, waarvan het laatste gedateerd is Januari 1893, maar in dit nummer kwamen besprekingen voor van boeken eerst in 1894 uitgegeven. De uitgave was het werk van een club jonge enthousiasten, waaronder ook de bekende sierteekenaar B. G. Goodhue, de eigenlijke ontwerper van de Cheltenham, en de drukker Updike van de nu bekende Merrymount Press, van welke drukkerij wij een titel van een religieus boek afbeelden. Deze artistieke beweging werd voortgezet door de drukkers en

uitgevers Bruce Rogers, Mosher, Copeland & Day, Stone & Kim⸗ball en Hopkins wier uitgaven soms van een bijzonder gelukkig raffinement getuigen en die allicht in een volgend artikel, speciaal gewijd aan amerikaansche boekkunst, uitvoerig kunnen behan⸗deld worden. Slechts wijzen we in dit verband op den bijzonder⸗mooien titel van de Riverside Press door Bruce Rogers ontworpen, welke titel met zijn simpele lijnversiering waarlijk klassiek kan genoemd worden door zijn eenvoud, duidelijkheid en ongemeen⸗fijn lettertype, en het van de producten der oude drukkers wint door zijn technisch grootere volmaaktheid (afb. 3).

Ook eenige andere periodieken hebben het hunne bijgedragen tot de verspreiding van de ideeën dier beweging; we noemen hier vooral het kleine, schitterend uitgevoerde tijdschrift *The chap book* van Stone & Kimball in Chicago (niet te verwarren met de latere uitgaaf van dezen naam door Bradley) en het sedert 1902 zoo royaal en degelijk uitgevoerde drukkers⸗tijdschrift *The printing art* van de University Press te Cambridge (Massachusetts).

Met en naar aanleiding van deze voorbeelden was het, dat Will Bradley in 1896 zijn Wayside Press oprichtte in Springfield (Mas⸗sachusetts). Deze, oorspronkelijk «country⸗printer» kwam door zijn liefde voor de kunst er toe, te Chicago te studeeren in musea en bibliotheken en ontwikkelde zich later als teekenaar van affiches en boekversieringen. Ondanks zijn bizarre, door den engelschen decadenten teekenaar Beardsly geïnspireerde, biljetten en boek⸗versieringen mag hij toch door zijn latere, ofschoon somtijds geaf⸗fecteerd typografische praestaties, en vooral door zijn invloed op het meer commercieele drukwerk een typografisch kunstenaar van beteekenis genoemd worden, en is hij als zoodanig in Amerika wel de meest bekende. Hij bestudeerde de zetwijze van de zeventiende

en achttiende eeuw en paste deze toe op zijn werk. Het prospectus van zijn inrichting (afb. 2) in de bekende zware, gevulde zetwijze van Morris met diens Chaucertype, toont, dat hij ook door dezen grooten voorganger is beïnvloed.

Terzelfder tijd werd de door William Caslon in 1722 gegoten doch sinds een halve eeuw in onbruik geraakte romein, weer populair en nagegoten door verscheidene lettergieterijen om zijn fraaie kwaliteiten. Met de romein en cursief van Caslon en de gothische letter Priory Text begon Bradley te werken. Deze drie lettersoorten vindt men gebezigd op de hier gereproduceerde aankondiging zijner drukkerij (afb. 4). Wij kunnen dit drukwerkje tevens beschouwen als een specimen van zijn navolging der druk⸗ kers uit den tijd, dat Amerika nog een kolonie was en onder den invloed der Puriteinen verkeerde, waarom deze wijze van arran⸗ geeren bekend is onder den naam van «Colonial⸗ of Puritain⸗style». De regels zijn voluit en de letterbeelden tusschen lijnen gezet, om een vierkant aspect te verkrijgen en de drie typen in tegenstelling met elkander soms op één regel gebruikt, om zoodoende verschil te maken tusschen de woordgroepen en deze te doen spreken, waartoe ook nog het gebruik van kleur bijdraagt; b.v. men leest hier het eerst The Wayside Press Springfield Mass. ofschoon de woorden door andere lettergroepen van elkaar gescheiden zijn. De versie⸗ ring van dit wellicht ook voor een niet gering deel uit bijkomstige chauvinistische sympathieën zoo populair geworden drukwerk bestaat uit ietwat primitief geteekende bloemmanden, vazen met bloemen en andere vignetten, in navolging van de in de zeven⸗ tiende en achttiende eeuw gebruikte. Het karakter der versieringen daargelaten, zit overigens in de zetwijze, vooral in het uitvullen der regels, indien dit niet al te gedwongen gebeurt, een goed be⸗

ginsel; men zie b.v. de zeer goede adreskaart en het vooral-mooie brievenhoofd (afb. 4, 5 en 8). Maar het zoo door elkaar gebruiken van verschillende lettersoorten, en dan nog wel op één regel, heeft iets gevaarlijks, wat niet dan onder veel voorbehoud ter navolging in overweging kan worden gegeven. Ofschoon sprekendheid wel een eerste vereischte is voor reclame-drukwerk, moet toch niet al te zeer ten koste van het artistiek gehalte op de gemakzucht van den lezer gerekend worden. Behalve op het bepaaldelijk in den «Colonial-style» gehouden drukwerk komt deze vermenging der lettertypen meermalen voor en is ze toch niet storend, zelfs op de ongemeen-krachtig in puntvorm geteekende titel van de Cheltenham Press te New-York (afb. 9). Het onderste gedeelte en vooral het jaartal lijkt ons minder geslaagd dan de eigenlijke titel, die in zijn forschheid en geslotenheid aan oude voorbeelden doet denken. Deze puntvorm, hoewel minder sterk geprononceerd, valt ons op bij meerdere titels, waar het einde van de punt gevormd door een uitgeversmerk of een vignetje, dat dit vervangt. Zie den meergenoemden subliemen titel van de Riverside press en de afbeeldingen 11, 12, 16 en 17 waarvan vooral de laatste, een pagina van een prospectus, een uitnemend specimen is van de eenvoudige en effectvolle aanwending van de «Old style caslon italic», en met het onderwerp der circulaire harmonieert.

Een variatie van de «Colonial-style» is de «Chapbook-style», de stijl dus der chapbooks, volksboekjes, die hun naam hebben te danken aan een verbastering van het woord cheap (goedkoop), wijl ze voor één penny verkocht werden. Deze chapbooks werden gedrukt op het goedkoopste papier, maar dat vele, nu in gebruik zijnde soorten, overtreft. De druk, vergeleken met die van andere boeken uit dien tijd, is onzuiver en rauw, de letter versleten, terwijl

de houtsneden, ter illustratie gebruikt, reeds voor vroeger werk
hadden gediend; zij komen in uiterlijk voorkomen overeen met
onze zoogenaamde kermisprenten en ander minderwaardig druk-
werk uit dien tijd. De inhoud dier chapbooks was op populariteit
berekend en van geringe litteraire waarde. Ze werden verkocht
op stalletjes, door marskramers en reizende liedjeszangers. Toch
bezaten deze boekjes, evenals de hollandsche soortgelijke volks-
boeken der zeventiende en achttiende eeuw, een wel eigenaardig
ongekunsteld cachet, niet het minst door de houtsneden, die in een
tijd, dat deze voor betere uitgaven in onbruik waren geraakt, nog
slechts voor deze boekjes en ook voor kinderprenten werden aan-
gewend. Later werd het gehalte dezer boekjes beter, tegen het begin
der vorige eeuw, toen zelfs Bewick, die veel tot de herleving der
houtgravure heeft bijgedragen, zich niet te goed achtte, zijn talent
er aan te besteden. Buiten deze houtsneden werd ook een rijk gebruik
gemaakt van randversieringen en het is wellicht ook om deze rede-
nen, dat Bradley, die toentertijd mededirecteur was der American
Type Founders Company, er op uit zijnde zijn zaak voordeel te be-
zorgen, de navolging dezer zetwijze trachtte ingang te doen vinden.
Hij teekende verschillende humoristische en excentrieke ruwe
vignetten van poppetjes, cupidotjes, beestjes, bloempotjes, enz. en
paste deze hier en daar zeer te onpas toe. Deze vignetten werden
met, zooals van zelf spreekt, technisch volmaakter navolging van
de oude randmotiefjes in den handel gebracht. Wij plaatsten hier
geen voorbeeld van een dezer chapbook-vignetten of -randen, wel
eenige van de gelijktijdig uitgegeven «Cloister- en Cheltenham-
borders». De eerste vindt men toegepast op het omslag (afb. 19),
waarvan elk vierkant ornamentje weer uit vier stukjes Cloister-
border bestaat, het andere omslag (afb. 20) is van Cheltenham-

border=motiefjes gezet, eveneens de rand op het prospectus *Books for winter evenings*. De grondslag van de twee eerste omslagen is valsch, omdat zij op imitatie berusten en den indruk moeten geven, alsof op een gepatroond papiertje, zooals het gebruikt wordt voor schutbladen en buitenbekleeding van het boek een etiketje is geplakt, dat den tekst bevat. Toch zijn de effecten, ver=kregen door het aaneenzetten van dergelijke motiefjes, soms zeer verrassend en getuigen van Bradley's virtuositeit.

Dikwijls ziet men in de advertentie=kolommen onzer heden=daagsche bladen en tijdschriften, hoe de voor een annonce beschik=bare ruimte niet geheel met zetsel gevuld wordt, maar de tekst der advertentie in het midden van een grooter wit vlak is geplaatst, om deze te meer in='t=oog=vallend te doen zijn. De Amerikanen, meesters als ze zijn in het verdeelen van het vlak, weten van deze eigenschap uitstekend partij te trekken niet alleen voor adverten=ties, maar ook voor ander drukwerk, zooals op afbeelding 22 te zien is. Wèl moet het generaal=aspect van zulk een woorden=complex een beslisten en mooi=gevormden buitenomtrek hebben. Deze mar=kante woordgroepen weten zij te vormen, zonder een geheel onge=motiveerde opvulling der regels met vulstukjes of speldeprikachtige puntjes. De tekst is en blijft hoofdzaak, wordt door een meer sprekende lettersoort soms verduidelijkt en verlevendigd door de aanwending van een meestal oranje of rood kleurtje, en ingesloten door een zeer eenvoudig saâmgestelde lijnversiering of een randje. Een bijzonder gelukkig geslaagd, rustig randje is dat van het etiket van Hoggson Brothers (afb. 18), waarop ook het bruine lijntje zeer goed doet, en dat van de adreskaart (afb. 6). Zorg=vuldig wordt bij de keuze der lettertypen het karakter van het drukwerk in het oog gehouden, ook in verband met de te ge=

bruiken papiersoort. Voor den mooien titel, gezet in romaansch (afb. 23) zou b.v. een gothische of fantasie-letter niet gebruikt kunnen zijn, zonder in strijd te komen met het karakter van het werk, terwijl aan den anderen kant geen litterair of wetenschappelijk boek gedrukt zou kunnen worden met de Winchel-type, die toch waarlijk op den prospectus-titel door The Matthews-Northrup Works te Buffalo (afb. 25) zeer goed doet en met het krachtig geteekend embleem volkomen in overeenstemming is. Niet minder is die van de andere Trust company (afb. 26) door the Charlton Press te New-York gedrukt in Ideal-type, niettegenstaande de initiaal in gelijke kleur is gehouden, al had het nietszeggende en storende ornamentje onder den naam gevoegelijk achterwege kunnen blijven.

Een paar jaren geleden werd door *The printing art* een prijsvraag uitgeschreven voor een catalogus-titel. Het resultaat van deze prijsvraag was zeer gunstig. Vele van goede opvatting getuigende ontwerpen werden ingezonden, waarvan wij twee afbeelden (afb. 29 en 32). De eerste verwierf den eersten prijs en is het ontwerp van Geo H. Ellis uit Boston, en met de Cheltenham gezet, terwijl het andere, ingezonden door Leon S. Leader te Cleveland, geheel in gothische letter, met een enkele initiaal ter versiering en een roode lijn, om de twee tekstgedeelten te scheiden, door zijn compacte zetwijze en het boven aan de bladzijde plaatsen herinnert aan de opvatting van Morris.

Door den vooruitgang in de techniek, die het mogelijk maakt, banden in oplagen te stempelen, hebben de vroegere rugetiketten hun reden van bestaan vrijwel verloren en is nu hun gebruik beperkt tot de ruggen van losse kaften en ook, door hun decoratieve kwaliteiten, zijn ze tegenwoordig weer zeer gezocht voor

gekartonneerde boeken. Men zie de twee hier gereproduceerde etiketten die met het bezitmerk van een bibliotheek uitstekend geslaagde voorbeelden zijn van deze wel kleine, maar soms lastig op te lossen smoutjes (afb. 33, 34 en 35).

De zetwijze met enkel kapitalen boet iets van de duidelijkheid in, maar zij is, door het strakker aanzien der regels van een meer beslist decoratief karakter. Dit toonen ons een circulaire (afb. 36) en de kaart voor een bibliotheek (afb. 38), waarvan het gebouwtje door een onzer artisten als Nieuwenkamp of Wenckebach allicht stijlvoller zou zijn geteekend, de reproductie is er echter schuld aan, dat dit teekeningetje te vol is geworden en zoodoende in kleur zich scherper van het zetsel onderscheidt dan op het origineel.

Het gebruik van autotypiën is in dezen tijd niet te vermijden, maar waar de meer picturale kwaliteiten dezer prentverbeeldingen toch altijd min of meer in tegenstelling zijn met wat de juiste principes van boekdecoratie uitmaken zal een goede invatting in den tekst ons meer met deze huidige illustratiewijze verzoenen. Het was om lichtelijk te begrijpen technische redenen niet mogelijk eenige der soms uitstekende toepassingen van omraming en plaatsing, door Amerikanen gegeven, te reproduceeren.

Behalve de reeds hier en daar genoemde en geprezen eigenschappen van het amerikaansch zetwerk blijkt ook, dat men zich daar niet tevreden stelt met een schabloon, dat voor alle typografische vraagstukken een oplossing aan de hand doet. Voor elk bijzonder geval tracht men een geëigende oplossing te vinden, probeerende telkens beter werk te leveren dan het voorgaande. Deze opvatting van het vak is de eenige manier, waardoor de drukkunst kan vooruitgaan, dat zij weer een kunstvak wordt en de beoefening er van een vreugd, zooals ze dat ook bij de oude

drukkers geweest moet zijn, die artist en vakman te gelijk waren.

Aan het slot toch nog eens de opmerking dat men de hier gegeven voorbeelden niet gaat beschouwen ter copieering, wat reeds door het andere hier gebruikte zetmateriaal onmogelijk is, maar de overwegingen, die voorzaten bij de samenstelling ervan in zich tracht op te nemen en te begrijpen. Ongetwijfeld zullen deze modellen er toe bijgedragen hebben de uit onbekendheid en slechte voorlichting ontstane minder gunstige gedachte over de amerikaansche praestaties te doen veranderen in een wel verdiende waardeering, zooals het schrijver dezes is gegaan.

KROMMENIE S. H. DE ROOS

The Collects

FOR THE SEVERAL

SUNDAYS AND HOLY DAYS
THROUGHOUT THE YEAR

AND ALSO IN THE OCCASIONAL

OFFICES PRESCRIBED

IN THE

BOOK OF COMMON PRAYER

NEW YORK

E. P. DUTTON & COMPANY

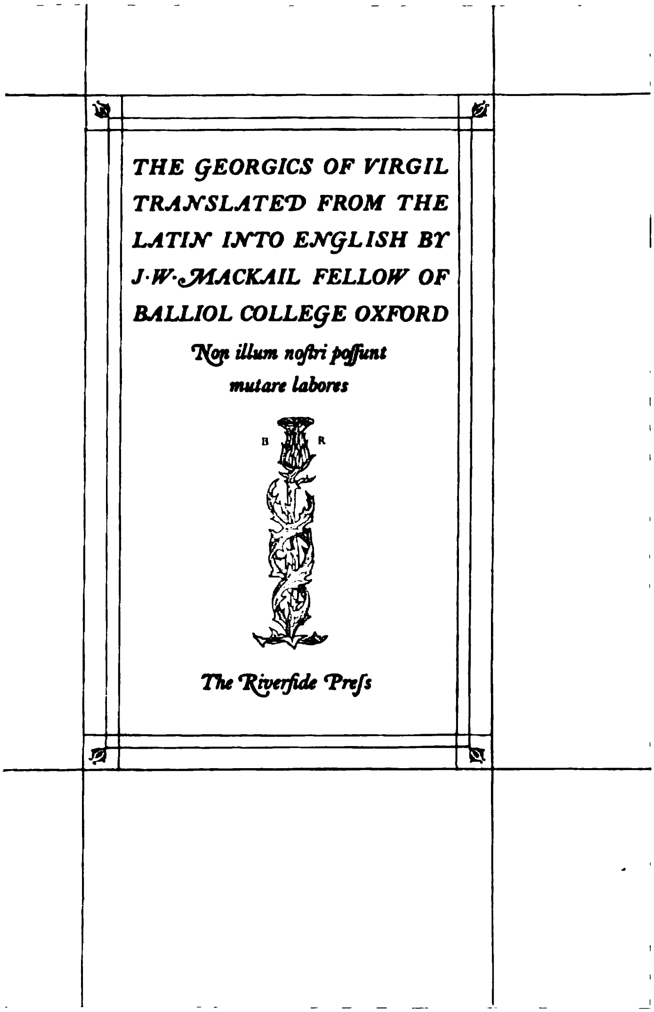
MDCCCCIV

Afbeelding 1

ABOUT A PRINT SHOP at the SIGN of THE DANDELION IN SPRINGFIELD, MASS., U. S. A.

The WAYSIDE PRESS has been established less than a year, yet its plain commercial work has gained many admirers in this country and in Europe. We aim to do careful, correct printing; to make something attractive and out of the ordinary. The work embraces every form of commercial printing such as cards, letter heads, circulars, menus, announcements, catalogs, edition work for publishers, author's private editions, etc. Customers may have the benefit of a large assortment of designs, borders, ornaments, initials, etc. We will be glad to add you to our list of well pleased patrons. If in this vicinity, a postal card will insure a prompt personal call from us. All work of the WAYSIDE PRESS is under the personal supervision of Mr. Will H. Bradley.

Afbeelding 2

THE GEORGICS OF VIRGIL
TRANSLATED FROM THE
LATIN INTO ENGLISH BY
J·W·MACKAIL FELLOW OF
BALLIOL COLLEGE OXFORD

Non illum nostri possunt
mutare labores

B R

The Riverside Press

Afbeelding 3

A BRIEF AND IMPORTANT ARGVMENT

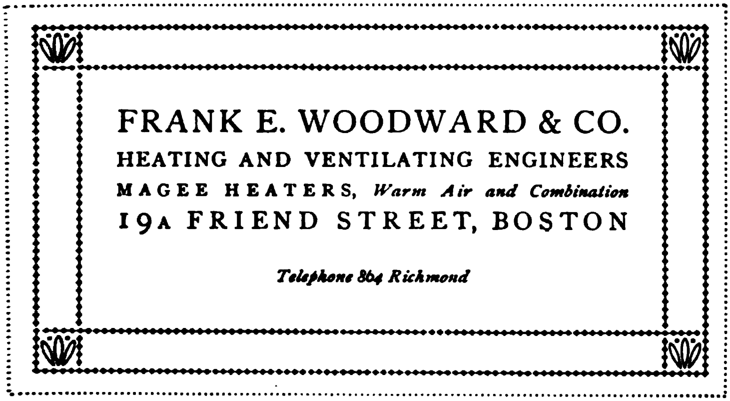
The Wayside Press

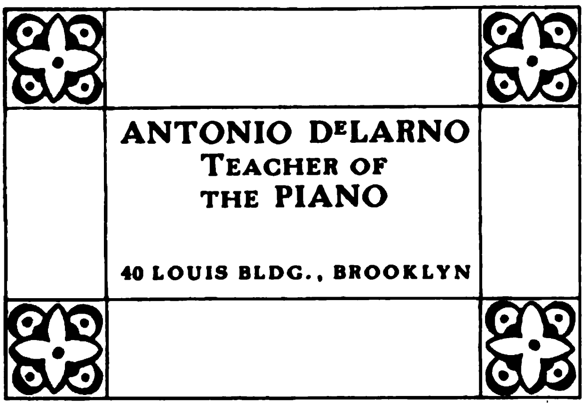
A Print Shop connected with the *Studio* of WILL H. BRADLEY. *Designing, Printing & Engraving* for fine Books & the higher classes of commercial work.

SPRINGFIELD, MASS.

Afbeelding 4

Afbeelding 5

Afbeelding 6

J. B. HUNTER & COMPANY

A COMPLETE STOCK OF

BUILDERS' HARDWARE, POCKET AND TABLE
CUTLERY, CARPENTERS' AND MACHINISTS'
TOOLS, AND GENERAL HARDWARE, ETC.

No. 60 SUMMER STREET, BOSTON

TELEPHONE, BOSTON 1494

Afbeelding 7

THE SCHOOL *of* PRINTING
of the NORTH END UNION

SAMUEL F. HUBBARD, *Superintendent* A. A. STEWART, *Instructor*

TWENTY PARMENTER STREET
BOSTON, MASSACHUSETTS

Afbeelding 8

The·Copley·Prints

Reproductions of *Notable Paintings*
publicly & privately owned in
America-also of the mural *Dec*
orations in the New Libra
ry of Congress, the Bos
ton Public Library &
other public
buildings

CURTIS & CAMERON Publishers
Pierce Building, opposite the *Public*
Library, BOSTON, MASSACHUSETTS
M : D · C C C C : I I

Afbeelding 9

THE PROGRAMME
OF THE AUTHORS
CLUB REUNION

HUNTINGTON HALL
SAN FRANCISCO, CAL.

Afbeelding 10

The Gowns & Songs *of* Adelina Patti

Exhibition and Concert

Monday, Tuesday and Wednesday
October 26, 27 and 28

In the Wanamaker Art Gallery

Afbeelding 11

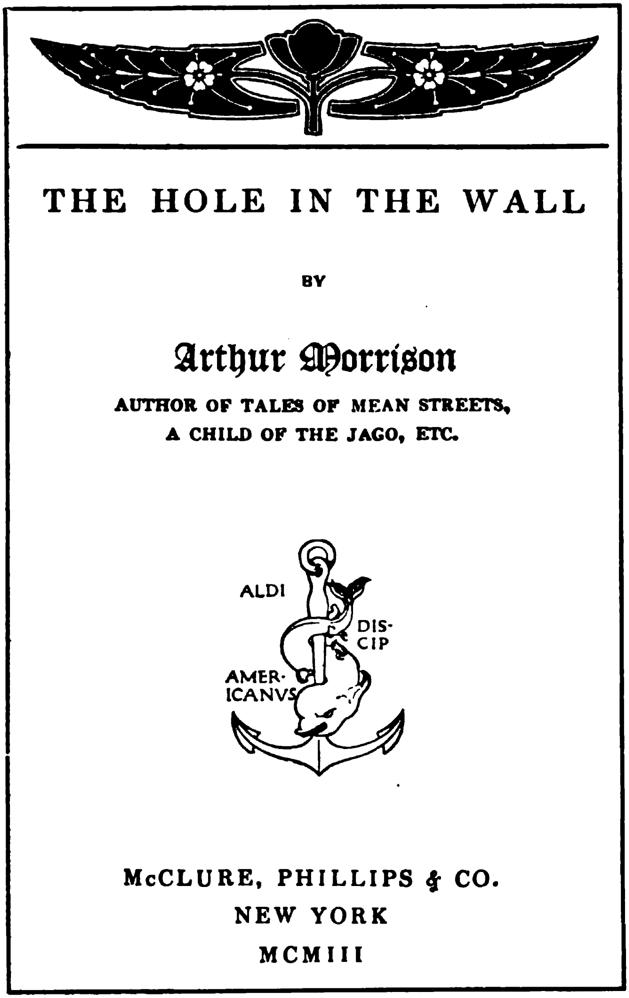
In Merry Mood

A Book of Cheerful Rhymes

By
Nixon Waterman

Boston and Chicago
Forbes & Company
1902

Afbeelding 12

THE HOLE IN THE WALL

BY

Arthur Morrison

AUTHOR OF TALES OF MEAN STREETS,
A CHILD OF THE JAGO, ETC.

McCLURE, PHILLIPS & CO.
NEW YORK
MCMIII

Afbeelding 13

RECORDS OF SHELLEY, BYRON
AND THE AUTHOR
BY EDWARD JOHN TRELAWNY
WITH AN INTRODUCTION BY
GEORGE EDWARD WOODBERRY
VOLUME ONE

NEW YORK
McCLURE, PHILLIPS
AND COMPANY
MCMIII

Afbeelding 14

The AMERICAN STAGE AND THOSE WHO HAVE MADE IT FAMOUS

By GUSTAV KOBBÉ

Author of "The Plays of Arthur Wing Pinero," "Some Recent Plays and Players," and other dramatic essays and contributions to the "Century," "Scribner's," "Forum," "Review of Reviews," etc.

ILLUSTRATED WITH MANY PORTRAITS & SCENES FROM PLAYS

NEW YORK AND PHILADELPHIA

GEBBIE AND COMPANY

NINETEEN HUNDRED AND ONE

Afbeelding 15

AT

STATLER'S

AND HOW TO SEE

BUFFALO

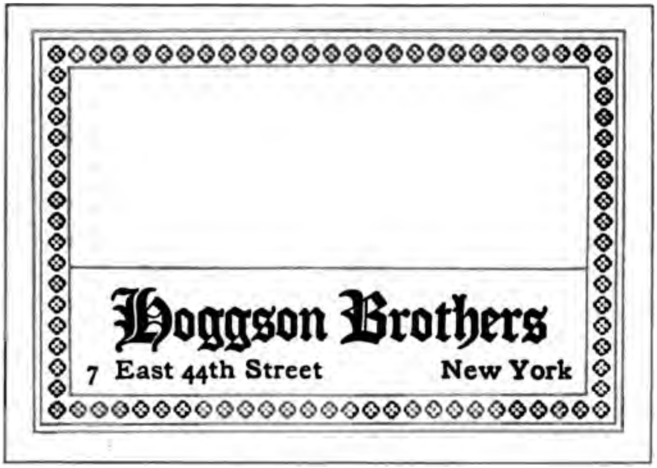
PUBLISHED ANNUALLY BY
STATLER'S RESTAURANT
ELLICOTT SQUARE
BUFFALO, N. Y.

Afbeelding 16

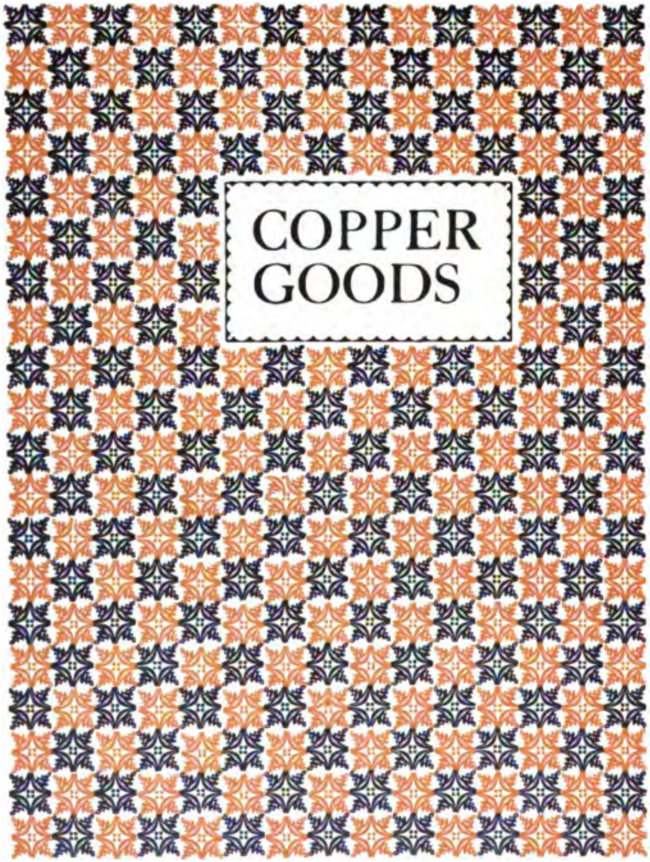
Art Galleries of
Europe Series

L. C. Page & Company
Publishers, Boston, Mass.

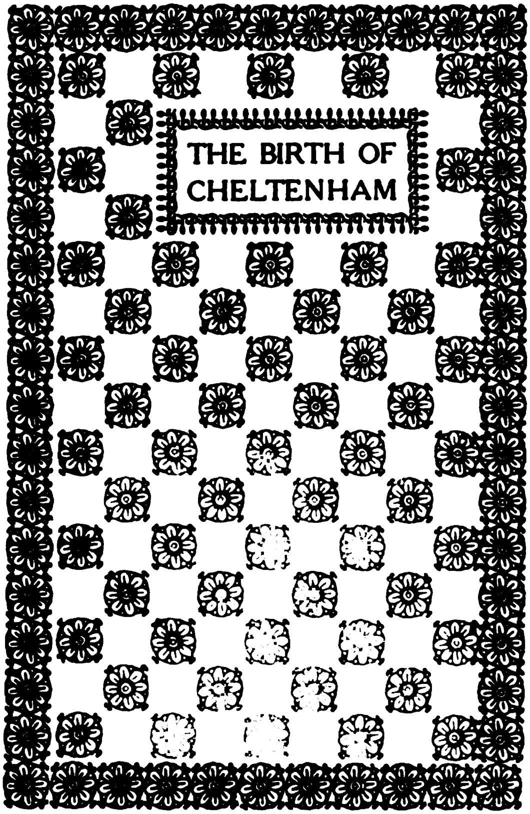
Afbeelding 17

Afbeelding 18

Afbeelding 19

Afbeelding 20

Afbeelding 21

"*The Rogers Quality*"

Rogers & Wells

Fine Half-tone Engravings

High-grade Printing

Chicago

Afbeelding 22

TABLETS AND INSCRIPTIONS

APPROPRIATELY PRINTED IN TYPES RESEMBLING THE LETTERING FOUND UPON

ROMAN TRIUMPHAL ARCHES

NEW YORK

M C M V

Afbeelding 23

MEMORIALS
OF
TWO FRIENDS

LOWELL
CURTIS

PRIVATELY PRINTED
NEW YORK ANNO
DOMINI MCMII

Afbeelding 24

SAINT LOUIS UNION TRUST COMPANY

CAPITAL AND SURPLUS
TEN MILLION DOLLARS
N. W. Corner of Fourth
and Locust Streets
SAINT LOUIS, MISSOURI
MCMIII

Afbeelding 25

· FIFTH · AVENUE · TRUST · COMPANY

THE FUNCTIONS OF A TRUST COMPANY · ITS ADVANTAGES

A TRUST COMPANY is a corporation subject to State Law and examination, which exists primarily for the execution of Trusts. Such an institution affords absolute protection against unsafe methods in the management of estates. A Trust Company devotes its energies to caring for other people's money, to seeing that their best interests are subserved, and to securing for them a safe investment yield. It can do this better than any single individual, and at less cost, because of its large organization and peculiar facilities.

Afbeelding 26

A· MATTER· OF CONVENIENCE

BEING A PRACTICAL DEVICE WHICH WILL SAVE YOU CONSIDER-ABLE ANNOYANCE & MUCH VALUABLE TIME

NEW· ENGLAND·TELEPHONE &·TELEGRAPH·COMPANY

101 · MILK · STREET

BOSTON · MASSACHUSETTS

Afbeelding 27

TRUSTS OF TO-DAY

By G. H. MONTAGUE

McC P
& Co
N Y

A BOOK OF FACTS

A book that gives the specific facts about the organization, the financial management, the business methods and the aims of trusts, with full information as to the remedies for trusts already tried or proposed. The author shows the development of the trust principle from its beginning, and tells the history of the following trusts:

Amalgamated Copper Co., American Glucose Co., American Chicle Co., American Ice

Afbeelding 28

ILLUSTRATED TRADE
CATALOGUE

OF • SILVERWARE JEWELRY • AND FINE METAL GOODS

INCLUDING A SPECIAL SELECTION
of BRONZES & LIBRARY NOVELTIES
IN INKSTANDS AND DESK SETS
FOR THE SEASON OF 1905-1906

BROWN & JENKINS
480 PENNSYLVANIA AVE., WASHINGTON, D.C.

Afbeelding 29

The Hampton Inn

Westhampton Beach, Long Island, N. Y.

Stephen F. Griffing

Afbeelding 30

THE GARDEN SPOT

OF THE

SOUTH

VIEWS ALONG THE LINES OF

THE CENTRAL OF GEORGIA RAILWAY

Afbeelding 31

Trade catalogue, illustrated, of Silverware, Jewelry, and Fine Metal Goods, including a special selection of Bronzes and Library Novelties in Ink Stands and Desk Sets For the season of 1905-1906

Brown & Jenkins, 480 Pennsylvania Ave., Washington, D.C.

Afbeelding 32

DARBY
O'GILL
AND THE
GOOD
PEOPLE
BY
HERMIN
IE TEMPLE
TON

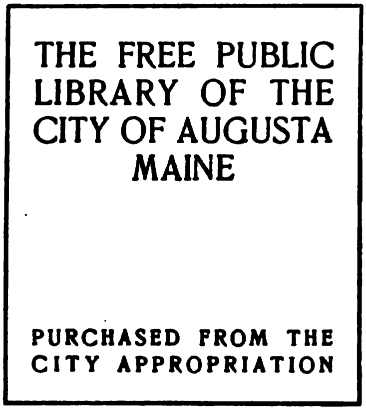
Afbeelding 33

THE WORKS OF
THEOPHILE
GAUTIER
Volume XXIII

A R T   A N D
C R I T I C I S M
THE MAGIC HAT

JAPANESE IMPERIAL
VELLUM EDITION

Afbeelding 34

THE FREE PUBLIC
LIBRARY OF THE
CITY OF AUGUSTA
MAINE

PURCHASED FROM THE
CITY APPROPRIATION

Afbeelding 35

INTRODUCTORY

IN PRESENTING THE TUERK ALTERNATING CEILING FAN FOR NINETEEN HUNDRED THREE WE HAVE RETAINED THE FEATURES WHICH HAVE GIVEN SUCH GOOD SATISFACTION IN THE PAST, AND WILL CONTINUE TO USE THE BEST MATERIAL AND EMPLOY THE VERY BEST OF MECHANICS TO KEEP OUR PRODUCT UP TO THE HIGHEST STANDARD.

WE OFFER TO THE TRADE THIS YEAR OUR REGULAR TWO-BLADED FAN, OF WHICH THERE ARE MANY THOUSANDS IN USE, ALSO OUR FOUR-BLADED FAN WHICH WE PLACED ON THE MARKET LAST YEAR AND FOR WHICH THE CALL WAS GRATIFYING, AND IT GAVE THE VERY BEST OF SATISFACTION.

WE ARE ALSO READY TO SUPPLY OUR NEW ELECTROLIER FAN WITH THE LIGHTS BELOW THE BLADES, WHICH WILL BE FOUND TO BE THE BEST ON THE MARKET.

ALL FANS ARE THOROUGHLY TESTED ON THE CIRCUIT ON WHICH THEY ARE TO BE OPERATED BEFORE BEING SHIPPED OUT. THEY ARE FULLY GUARANTEED FOR THE SEASON AGAINST ANY ELECTRICAL OR MECHANICAL DEFECTS IN CONSTRUCTION.

Afbeelding 36

Imported Millinery for the Finest Trade

Spring, 1904

Mrs. Asper thanks her patrons for their generous support in the past, and respectfully asks them to call and see the new Spring Millinery on show about March the second. Competition is so keen that Mrs. Asper has made extraordinary efforts to get together an exquisite and very large stock. Imported Models as well as her own make, "ideas not found elsewhere." She will appreciate the favor of an early call and promises entire satisfaction

7 West Thirtieth Street, New York City

Afbeelding 37

THE NEWARK FREE PUBLIC LIBRARY ON WASHINGTON PARK, OPEN EVERY DAY TO EVERY ONE, HAS A NEWSPAPER ROOM WITH PAPERS FROM NEWARK AND OTHER CITIES, AND A READING ROOM WITH PERIODICALS OF MANY KINDS IN ENGLISH, FRENCH, AND GERMAN. ITS BOOKSHELVES ARE ACCESSIBLE TO ALL, AND BOOKS ARE LENT FROM THE DELIVERY DEPARTMENT EVERY WEEK-DAY. THE REFERENCE ROOM AND ART ROOM HAVE THE BOOKS THEIR NAMES SUGGEST, AND TO THE FORMER ARE ATTACHED PRIVATE STUDY ROOMS. THE CHILDREN HAVE A ROOM OF THEIR OWN WITH SEVERAL THOUSAND VOLUMES OF THE BEST READING FOR YOUNG PEOPLE.

Afbeelding 38

HET LEZEN VAN DRUKPROEVEN

Onbekendheid met de eene of andere zaak is dikwijls oorzaak van een onjuiste beoordeeling. Evenzoo gaat het met intellectueelen of physieken arbeid. De een vindt dat deze een «makkelijk baantje», de ander dat gene een «louw bestek» heeft.

Niet altijd eens is men tot oordeelen bevoegd en wordt er maar wat op los gekakeld. Zoo zal bijv. iemand die uitsluitend physieken arbeid verricht moeilijk een juist oordeel kunnen vellen over den intellectueelen arbeid van een ander. Maar zelfs al is men tot oordeelen over werk van anderen geroepen en bevoegd, al komt men dagelijks met anderer arbeid in aanraking, daarom is men nog niet in staat op bloote waarneming tot een juiste waardeering te komen. Daartoe is meer noodig, en wel in de eerste plaats een nauwkeurige kennis van de voorwaarden waaronder het werk verricht en de bezwaren waarmede gekampt wordt.

Niemand nu kan m. i. die gegevens beter verschaffen dan de belanghebbende zelf, mits hij niet overdrijve en alleen zijn persoonlijke indrukken weergeve, maar ook bij anderen zijn licht ontsteke. Vooral voor personen wier werkzaamheden elkaar aanvullen is deze kennis van groot nut, omdat zij veel tot onderlinge waardeering kan bijdragen en vaak misverstand uit den weg ruimt.

Met dit doel voor oogen wil ik pogen te schetsen de taak van den corrector aan een groot dagblad, de moeilijkheden waarmede hij heeft te kampen en de verhoudingen waaronder hij werkt.

Naar mij gebleken is houdt zoowat ieder er een oordeel op na over corrector en correctie. Daar zijn bijv. personen die niet eens weten wat nu eigenlijk een corrector is ('t zou daarom goed zijn voortaan te spreken van proeflezer), maar den naam heel mooi vinden en dáárom een goeden dunk van den functionaris en diens werkkring hebben; anderen die, bij het lezen van de courant een drukfout ontdekkende, maar niet kunnen begrijpen, dat zulke «stommiteiten» kunnen voorkomen en vrienden en geburen met veel ophef er op wijzen; weer anderen die zelf wel eens gecorri- geerd hebben en het een «ondankbaar werk» vinden; nog weer anderen die, hun stukje in de krant ontsierd ziende door een drukfout, den corrector naar een minder begeerlijke plaats wen- schen. Naast deze meeningen moge die van een corrector een plaats vinden.

Allereerst dient de vraag onder de oogen gezien, aan welke eischen een corrector heeft te voldoen. Het is moeilijk deze vraag juist te beantwoorden. Het best kan men antwoorden: de corrector moet een factotum zijn. Van alles moet hij weten, al behoeft het geen grondige kennis te wezen. In die meening ben ik nog ver- sterkt door een advertentie in een der Noordelijke bladen van ons land, waarin een corrector werd gevraagd «tevens goed kunnende omgaan met paarden». Menschen van studie, de geldelijke ver- goeding buiten beschouwing latende, zijn als corrector niet op hun plaats. Zij zullen spoedig overhoop liggen met de redactie die hen van vitzucht en betweterij zal betichten en verwijten, dat zij de hoofdzaak, de letterfouten, over het hoofd zien. Het best zal degeen voldoen die naast het bezit van algemeene ontwikkeling, niet licht geraakt is, een goed humeur en een goede gezondheid heeft, zich steeds serviel toont, desnoods een beleediging voor

een compliment aanneemt . . . . . en dan is het nog de vraag of hij zal voldoen.

Men zal mij verwijten, dat ik overdrijf. En toch is dit niet zoo. Een corrector kàn nooit geheel voldoen! Deze bewering nu eischt bewijs. Dit acht ik reeds voldoende geleverd door aan te toonen, dat de corrector de wrijfpaal is tusschen zetterij en redactie. Zoo kom ik vanzelf tot de punten die ik wil behandelen.

De kopij en proef komen van de zetterij ter correctiekamer. Nu begint de taak van den corrector, t. w. zorgen dat de proef conform aan de kopij wordt. Dit zou men althans meenen, maar het is niet zoo. Juister ware te zeggen, dat de proef conform aan de bedoeling van den schrijver wordt. Want helaas, vaak laat de kopij veel te wenschen. Ter verontschuldiging zij aangevoerd, dat dikwerf den schrijver de tijd ontbreekt om zijn kopij na te lezen; maar ook al bestaat de gelegenheid er toe, wordt dit vaak verzuimd.

Behalve nu dat de corrector rekening heeft te houden met de vergissingen van den schrijver, heeft hij te kampen met het slechte, vaak nauwelijks leesbare schrift, waarbij nog komt de overhaasting waarmee aan een dagblad het werk moet geschieden, en te letten op de nalatigheden en abuizen ter zetterij begaan.

Deze punten eischen een meer uitvoerige bespreking. Ten eerste de vergissingen en fouten van den schrijver.

Komen dan zulke vergissingen voor. De kopij wordt toch door de redactie nagezien. Een teer punt! Het antwoord moet luiden: Ja, vaak; en niet altijd wordt de kopij nagezien. De aard der vergissingen is zeer verschillend. Om eenige te noemen: zinnen zonder «staart» of slot; berichten die precies het tegenovergestelde uitdrukken van hetgeen bedoeld wordt door weglating van het woord «niet», enz.

Ook vergist de redactie zich vaak bij haar bewerking of ziet onjuistheden over het hoofd. Daar heeft men bijv. de woorden «alhier» en «hedenmiddag» of «hedenavond» in uit andere bladen overgenomen berichten, welke vergeten worden te veranderen in den naam van de plaats waar het blad verschijnt, respectievelijk in den juisten middag of avond; verder twee berichten van den zelfden inhoud enz. Menigmaal is de corrector dan ook in de gelegenheid de redactie voor feilen te behoeden, waaronder eigenaardige.

Eén voorbeeld uit de praktijk zegt meer dan ellenlange betoogen. Er komt een telegram, de redactie bewerkt het en nu luidt het, dat benoemd zijn: in de sectie Letterkunde, wijsbegeerte en geschiedenis *dr. A. Bruining te 's-Gravenhage*, leeraar te Amsterdam, enz. Die beide domicilies komt hem verdacht voor. Hij ziet dat het woord «Haag» op het telegram door de redactie is veranderd in «te 's Gravenhage» en nu wordt het hem duidelijk dat de redactie zich vergist heeft. Hij slaat den *Staatsalmanak* na en vindt den naam A. Bruining Hoog. «Haag» was dus een seinfout, waardoor de redactie zich liet verschalken. In het voorbijgaan zij hier tevens gewezen op de noodzakelijkheid, dat de corrector beschikke over vele en de nieuwste bronnen, die juist voor hem het noodigst zijn. Dit laat wel eens te wenschen.

Een anderen keer leest de corrector tot zijn verbazing in een stuk over onderhoud van standbeelden: «Ook *Erasmus* op de Paviljoensgracht te 's Gravenhage zal nu van zijn kachelpolitoer ontdaan worden». De redacteur heeft hier een lapsus calami begaan en natuurlijk Spinoza bedoeld. Leest de corrector over dergelijke en andere fouten heen, dan staat onzin als het bovenstaande in de courant.

Zoo kon men onlangs bij het overlijden van Schimmel in *De Nederlander* lezen, dat tot diens meest bekende grootere romans behooren : *Het Huis Lauernesse, De Pleegzoon* en *De Schaapherder*, resp. nota bene werken van mevr. Bosboom Toussaint, Van Lennep en Oltmans.

Maar niet alleen op onjuistheden, ook op de woordkeus dient de corrector te letten. Wat zou men bijvoorbeeld zeggen van het volgende bericht, indien men het ongewijzigd in de courant las:

«Naar uit New-York aan de *Times* geseind wordt heeft president Fowler verklaard, dat de directie den steun *verkregen* heeft van 400,000 aandeelen en dat veel handteekeningen *verkregen* zijn ten gunste van het comité van niet-aandeelhouders. Het comité heeft het stemrecht *verkregen* van 100,000 aandeelen behalve de 186,000 aandeelen waarvan zij het stemrecht reeds *verkregen* had».

Zóo zouden meer voorbeelden kunnen worden aangehaald. Men begrijpe mij echter goed: ik wijs alleen de struikelblokken aan, die de corrector op zijn weg ontmoet.

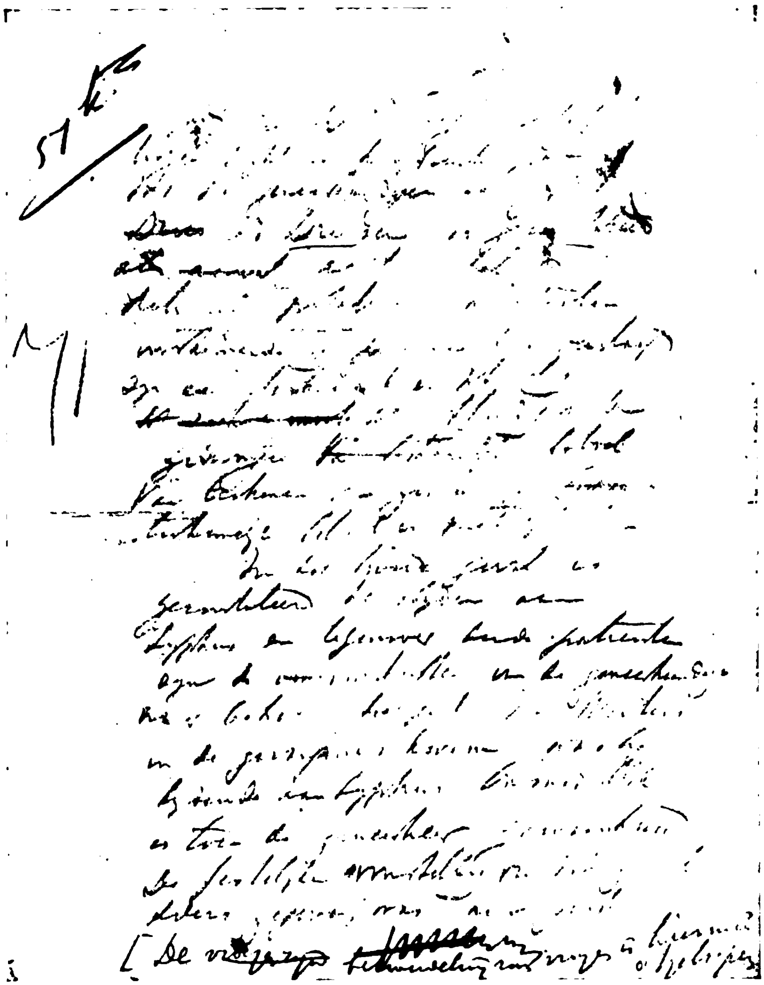
Nu het handschrift..... Voilà l'ennemi!

Het is bekend, dat de geleerdste menschen doorgaans het onleesbaarste handschrift hebben. Vermaard is in dit opzicht het schrift van dr. Kuyper. Maar hij vindt in menig persoon zijn evenknie. En 't grappigst is, dat vreemde woorden of eigennamen — in het oog van den corrector althans — het onduidelijkst zijn. Zeker, men treft ook fraaie handschriften aan en went aan een hand, doch niet alle krijgt men dagelijks, vele slechts één of meermalen onder het oog. De meeste drukfouten kunnen dan ook op rekening van het slechte schrift gesteld worden, waarbij een omstandigheid komt, de spoed, welke verderop besproken zal worden.

Hierachter vindt men eenige staaltjes van onduidelijk en dui-delijk schrift gereproduceerd. Terloops zij er hier op gewezen, dat velen schrijfmachines nog gebreken aankleven. Zoo de gelijkheid van type van de 3 en 5 en het ontbreken van een afzonderlijk type voor ij, waarvoor de y gebruikt wordt, hetgeen bij namen met een ij zijn bezwaren meebrengt. Ook onduidelijke hectografische afdrukken en met z.g. «blauwtjes» doorgeschreven kopij leveren menigmaal moeilijkheden op.

Het spreekt vanzelf, dat niet alleen de corrector met het slechte schrift te worstelen heeft, maar ook de zetter. Deze zet echter laten we zeggen naar zijn beste weten en acht zich verder van ver-antwoordelijkheid ontslagen. Men heeft zetters voor wie men zijn hoed afneemt, zoo kranig komt een stuk zetsel uit hun handen. Desniettegenstaande mag men zeggen dat het met de ontwikkeling van den typograaf over het algemeen nog slecht staat. Hoe kan dit trouwens anders van menschen die dikwijls nog voor ze de lagere school doorloopen hadden bij een boekdrukker in de leer werden gedaan en niets hebben bijgeleerd. Toejuiching verdienen dan ook de pogingen die in het werk worden gesteld om den typograaf meer kennis bij te brengen. Vooral avondcursussen voor typografen zoo als die sedert vele jaren in Duitschland bestaan, zullen, indien de boekdrukkerspatroons daartoe meewerken, veel nut kunnen stichten.

Zeker, dikwijls is het slechte schrift de oorzaak van zetfouten en in dit verband kan tevens niet genoeg tegen potloodschrift worden opgekomen, dat vooral 's nachts, bij kunstlicht, eigenaar-dige bezwaren meebrengt, — maar vaak ook worden in de een-voudigste stukjes, zelfs van gedrukte kopij, fouten gezet, woorden gefantaseerd die er niet staan. Het is eigenaardig, dat men aan een

Proeve van onduidelijk schrift

fout kan zien waar de zetter vandaan komt. Bijv. in een berichtje uit een willekeurige plaats is sprake van de Oosterstraat; maar de zetter zet, hoewel 't er duidelijk staat, Oosterparkstraat: de Amsterdammer.

De oorzaak van zulke fouten is makkelijk aan te toonen. De gedachten verwijlen een oogenblik ergens anders of de zetter heeft zooeven een zijner kameraden wat gezegd en werktuigelijk zet hij een van de gesproken woorden in plaats van hetgeen op de kopij staat. Het ligt evenwel niet op mijn weg nader op dit onderwerp in te gaan. Van onduidelijke kopij wordt veeltijds maar een woord gezet, dat de zetter op het eerste gezicht er uit leest, de regel niet nagelezen, zoodat woorden gezet zijn, geen zinnen. De geslachten en naamvallen laat ik buiten beschouwing; waar zooveel bekwamer menschen niet zuiver de Nederlandsche taal kunnen schrijven, mag zoodanige kennis zeker niet bij een typograaf verondersteld worden. De corrector is maar al te goed in de gelegenheid te constateeren hoe slechts enkele uitverkorenen zuiver hun moedertaal schrijven, hoe hoogst bekwame menschen tegen bovengenoemd euvel zondigen. Maar toch vooral geen vereenvoudigde spelling, die nachtmerrie voor velen; ook niet om onzentwil! Het eenige waarop wij, correctoren, kunnen bogen: de Woordenlijst van De Vries en Te Winkel van buiten te kennen, zou ons ontnomen worden!

Bovenbedoelde zetfouten brengen den corrector maar al te dikwijls op een dwaalspoor, zoo mooi passen ze in het zinsverband. Ook uitlatingen, die veelal veroorzaakt worden, doordat de zetter bij twee gelijke woorden met eenige regels tusschenruimte op het laatste overspringt, spelen een groote rol, alsmede onduidelijke proeven, die oorzaak van de meest hinderlijke drukfouten

kunnen worden. De corrector ziet bijv. een *o* voor een *e* aan en gebeurt dit nu in het woord heer, dan heeft men al een van de onaangenaamste fouten voor een courant. Hoe soms de proeven onder de handen van den corrector komen, moge uit bijgaande reproducties blijken.

Vele krantenlezers hebben wel eens hartelijk zitten lachen om het drukfoutenduiveltje, dat zulke comische dingen kon laten zeggen. De *Nederlandsche Journalistenkring* is zelfs begonnen zijn *Mededeelingen* te verlevendigen met het vermelden van grappige drukfouten, waarmede zij nu *De Ware Jacob* concurrentie aandoen. Als tegenhanger wil ik dit opstel opmonteren met eenige typische zetfouten. Wat de schrijffouten betreft zal ik 't maar bij de reeds genoemde laten. De verleiding is anders sterk, vooral wanneer men o.a. zoo'n twintig-eeuwsch snufje te signaleeren heeft als *globetrottoirs*.

Uit mijn verzameling volgen hier dan eenige grappige zetfouten:

Ah, nous marchons vite avec M. Combes, schreef Charles Charmes in een kroniek in de Revue des *Demi-mondes* (Deux Mondes), il ne nous laisse guère le temps de respirer.

Bij de behandeling van de Drankwet in de Tweede Kamer (art. 15 *l* verbod van kansspelen in vergunningslokalen) werd den heer Bos in den mond gelegd: dat men verkeerd zou doen van iets anders te spreken dan van *Kaïnspel* (kansspel).

De Engelsche gezant bij ons Hof, Sir Henry Howard, is gisteravond van zijn verblijf in het *Bultenland* (Buitenland) hier ter stede teruggekeerd.

Bij de behandeling van een rechtzaak: Hij verklaarde, dat bekl. herhaaldelijk weigerde heen te gaan, daar hij zeide de vrouw be= paald te moeten *opeten* (spreken).

In de *Zuid=Afrikaansche Post* van 15 November l.l. vinden wij een geheel van den *Commissaris Spinio* (communis opinio) af= wijkend oordeel over Ferreira's inval.

Achtereenvolgens werd hij president van de wees=, onbeheer= de en *de soldaten=boedelkamer* (desolate boedelkamer) op St. Eustatius.

Spr. herinnerde aan het woord van Fröbel: Gemakkelijker gaat een *hemel* (kemel) door het oog van een naald dan dat een op= voeder ingaat in het Koninkrijk Gods.

Van de lichting van 1904 had zich slechts een *millioen* (milicien) opgegeven voor adspirant=militie=officier.

Lunch en *conservatie* (conversatie) zijn schoone zaken voor heeren die het eten en het praten verstaan, doch daarvoor zijn ze niet tot afgevaardigden verkozen.

In de lage Friesche venen is een actie merkbaar onder de veen= arbeiders. In een vergadering is besloten tijdens de *ascampagne* (a. s. campagne) hooger loon te eischen.

Het kwam herhaaldelijk tot vechtpartijen tusschen Slavische en Duitsche *murenzonen* (muzenzonen).

Door de Gezondheidscommissie waren in verschillende winkels *worsten gestolen* (monsters genomen).

Gemengd

Het bestuur van het in 1861 opgerichte Leesmuseum te Haarlem heeft aan de leden voorgesteld deze inrichting te ont-binden. Aanst. Zaterdag wordt een beslis-sing over dit voorstel genomen.

Gewezen wordt op boekdrukkerijen, waar de rotatiepersen dreunen, en op diamantslijperijen waar de snelle beweging der schijven een voor de omwonenden hinderlijke trilling kan veroorzaken.

Verder wordt verklaard, dat de regeering niet beducht is voor de nadeelige gevolgen, welke meerdere leden van de voorgedragen wijziging voor de klein-industrie vreesden. Niet alle inrichtingen waarin van een electromotor gebruik wordt gemaakt, zullen aan de wet worden onderworpen. Dit zal alleen het geval zijn met die welke gedreven worden door electromotoren, waarvan het vermogen een bij alge-meenen maatregel van bestuur van te geven grens overschrijdt. En de regeering geeft gaarne de

Proeve van duidelijk schrift

Verslag van den Haagschen raad: De Voorzitter bepleit uit een *poëtisch* (practisch) oogpunt aanneming van het voorstel.

In een verslag van een sectievergadering van het Geneeskundig Congres: *verstandsklier* in plaats van voorstandsklier.

Ook *autonomische* (anatomische) gebreken bij moeder en kind kunnen een beletsel zijn voor natuurlijke voeding en de aangewende instrumentjes geven weinig resultaat.

Het Russische *Zuidhollandsche*-Zee-eskader (Middellandsche-Zee-eskader), bestaande uit het slagschip «Osliabia», den kruiser «Aurora» en vier torpedobootvernielers, is te Cherbourg voor anker gegaan.

Behalve proclamaties en revolutionaire brochures, werd onder de papieren ook een aantal *Chineesche* (chemische) formules gevonden voor ontploffende stoffen.

Voor wie de stakingsgeschiedenis te Deventer gevolgd heeft deze nogal krasse:

Vrijdag j.l. heeft de directeur der Kon. Deventer Tapijtfabriek aan de pers een interview toegestaan naar aanleiding van de uitgebroken staking.

Eerst gaf de directeur zijn lezing over het voorgevallene in de fabriek, dat de staking ten gevolge had. De verhouding tusschen den *ontoerekenbaren* (getouwbaas) Timmermans en den ontslagen wever Van de Leur gaf hem geen aanleiding, te onderstellen, dat de mishandeling het gevolg is geweest van wrok van den een tegen den ander....

In een verslag van een openbare dansles: De Pavane werd bekoorlijk uitgevoerd door *40-jarige* (40 jonge) dames in allerliefste kostuumpjes.

In een bestek, waarin sprake is van buitenboeidelen, komt te staan *buitenbordeelen.*

23 Januari wordt een tentoonstelling van schilderijen, beeldhouwwerken, aquarellen en *goapkuche* (graphische) kunst geopend.

Bovenstaande zetfouten zoo verschillend van karakter zijn bovendien een aandachtige beschouwing waard, omdat zij zoo goed illustreeren hetgeen ik zooeven over de ontwikkeling van den zetter zei.

Maar er is meer.

De corrector heeft nog op velerlei andere kleinigheden te letten: of niet een hoofdje vergeten is, of de afscheidingen in het oog zijn gehouden of het stuk met de aangegeven letter is gezet, de interpunctie, enz. Ja, zelfs de, ter zetterij zoo geminachte, verwaarloosd wordende komma kan de oorzaak worden van een storende fout. Wil men een voorbeeld van de macht der komma, nog wel een zeer aardig?

«Men schrijft ons:

De man, van wien verteld werd, dat hij de Bloemendaalsche omgeving onveilig maakt, door, ongekleed, alleenloopende dames lastig te vallen, is bij de politie bekend. Het is echter onjuist, dat hij iets kwaad in het schild voert.»

Alvorens nu het hoofdbezwaar, den spoed, onder de oogen

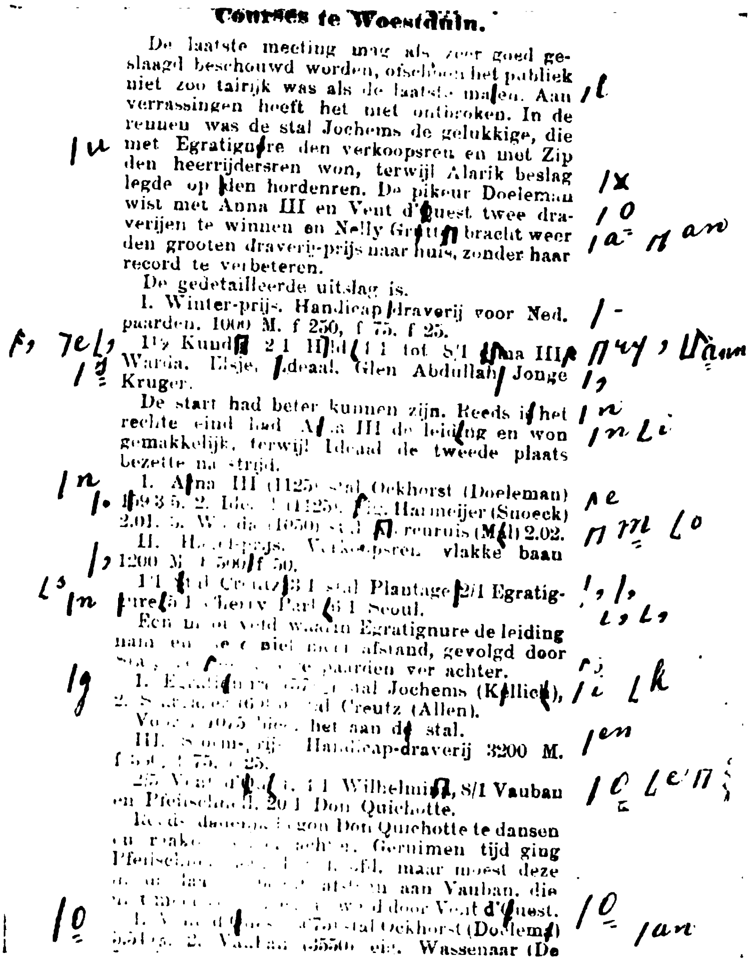
te zien komt het mij gewenscht voor eerst de verhoudingen te behandelen.

De verhouding tot de zetterij geeft geen reden tot opmerkingen. Alleen kunnen vermeld de jaag-vlagen van den meesterknecht, die «anders de vorm niet vol kan krijgen», en soms vraagt of proeven, nog niet eens in het bezit van den corrector, «haast klaar» zijn. Is de correctie niet tijdig gereed, dan worden wel eens berichten ongecorrigeerd in den vorm gezet. Voor den corrector is dit natuurlijk minder aangenaam, want de lezer wijt hem deze fouten. De methode bij een der groote bladen gevolgd, waar onder het rubriekhoofd Laatste Berichten is gezet: ongecorrigeerd, verdient dan ook m. i. wel aanbeveling. Hoe meer berichten wèl nog gecorrigeerd kunnen worden opgenomen des te beter.

De verhouding tot de redactie is aan sommige bladen wel eens minder aangenaam.

De oorzaak?

Er is niet één, maar vele zijn op te noemen. Allereerst onbekendheid met de bezwaren waarmede de corrector heeft te kampen. Men leest wel eens een stukje van eigen hand en vindt dat in 't geheel niet lastig. Natuurlijk niet! Immers, men kent den inhoud en heeft dus slechts op de zetfouten te letten; men kan het dus corrigeeren zonder de kopij te raadplegen. Vaak blijven er dan echter óok nog fouten staan. Maar deze maatstaf is niet de juiste. Wil men zich een oordeel vormen, wil men inderdaad de bezwaren aan de werkelijkheid toetsen, dan moet men een geheelen, liefst drukken dag, wijden aan correctiearbeid en daarna het resultaat eens laten nagaan, waarbij niet alleen de feilen, maar ook de hoeveelheid werk, die is afgeleverd, in aanmerking zal moeten worden genomen. Eigenaardig is het in dit verband op te merken, dat

Courses te Woestduin.

De laatste meeting mag als zeer goed geslaagd beschouwd worden, ofschoon het publiek niet zoo talrijk was als de laatste malen. Aan verrassingen heeft het niet ontbroken. In de rennen was de stal Jochems de gelukkige, die met Egratignure den verkoopsren en met Zip den heerrijdersren won, terwijl Alarik beslag legde op den hordenren. De pikeur Doeleman wist met Anna III en Vent d'Quest twee draverijen te winnen en Nelly Grattan bracht weer den grooten draverij-prijs naar huis, zonder haar record te verbeteren.

De gedetailleerde uitslag is.

I. Winter-prijs. Handicap draverij voor Ned. paarden. 1000 M. f 250, f 75, f 25.

1½ Kundi, 2 1 Hild [illegible] tot 8/1 Anna III, Warda, Elsje, Ideaal, Glen Abdullah, Jonge Kruger.

De start had beter kunnen zijn. Reeds in het rechte eind had Anna III de leiding en won gemakkelijk, terwijl Ideaal de tweede plaats bezette na strijd.

1. Anna III (1125) stal Oekhorst (Doeleman) 1.59 3/5. 2. Ideaal (1125) [illegible] Harmeijer (Snoeck) 2.01. 3. Warda (1050) stal [illegible] reuruis (M[illegible]l) 2.02.

II. Hand-prijs. Verkoopsren vlakke baan 1200 M. f 500, f 50.

1/1 stal Creutz, 3/1 stal Plantage, 2/1 Egratignure, 5/1 Cherry Park, 6/1 Seoul.

Een [illegible] veld waarin Egratignure de leiding nam en [illegible] niet meer afstand, gevolgd door [illegible] paarden ver achter.

1. Egratignure [illegible] stal Jochems (Kellick), 2. [illegible] stal Creutz (Allen).

Voor [illegible] 10,5 [illegible] het aan de stal.

III. Sommer-prijs. Handicap-draverij 3200 M. f 350, f 75, f 25.

2/5 Vent d'Quest, 4/1 Wilhelmina, 8/1 Vauban en Pfeifschen [illegible], 20/1 Don Quichotte.

Reeds [illegible] begon Don Quichotte te dansen en [illegible] achter. Geruimen tijd ging Pfeifschen [illegible], maar moest deze [illegible] aan Vauban, die [illegible] werd door Vent d'Quest.

1. Vent d'Quest [illegible] stal Oekhorst (Doeleman) [illegible]. 2. Vauban (3550) eig. Wassenaar (De

Drukproef (Het resultaat van onduidelijk geschreven namen)

menigmaal fouten die door den corrector over het hoofd zijn gezien ook door den revisor niet worden opgemerkt. Een tweede oorzaak is het werk zelf: verbeteren. Vele redacteuren worden niet gaarne betrapt op onjuistheden en zijn zeer gevoelig, wanneer hun gewezen wordt op een flater. Zelf lokken zij dit echter uit door den eisch, dat conform hun kopij gecorrigeerd moet worden. Maar aan den anderen kant wordt door denzelfden persoon den corrector op soms onheusche manier onder het oog gebracht, dat een lapsus, dien hij nota bene zelf schreef, is *blijven staan*.

De slotsom komt hierop neer, dat de schrijver niet wil erkennen, dat hij fouten maakt òf den corrector te ver beneden zich acht om in zijn werk verbeteringen aan te brengen; maar dat, wanneer hij merkt, dat hij zich toch vergist heeft, de fout door den corrector niet is opgemerkt en in de courant staat, hij niet wil erkennen zelf de schuldige te zijn, en een schuldige moet gevonden worden — natuurlijk de corrector.

Heeft de corrector een zetfout *laten staan* en is hierdoor het een of ander stuk, waaraan al dan niet veel zorg is besteed, ontsierd of onduidelijk geworden, dan ontleent de schrijver hieraan het recht op te toornen, zonder te bedenken, laat staan te vragen, welke verontschuldigende omstandigheden zouden kunnen gel⸗ den, of soms niet met het overzetten van een machineregel de fout er in gekomen is, enz.

Zeker, het *is* onaangenaam zijn werk ontsierd te zien door een drukfout. Maar zoo lang er couranten gedrukt zullen worden, zullen ook drukfouten voorkomen.

Met het oog op bovenstaande is het goed, dat de correctie onder den hoofdredacteur ressorteert en niet onmiddellijk verant⸗ woordelijk is tegenover de directie, zooals wel voorkomt. Eerst⸗

genoemde toch is bij verschillen en verzuimen beter tot oordeelen in staat, omdat hij ieders werk naar behooren kan nagaan en de mate van schuld daarnaar afmeten. Te meer ben ik in die meening versterkt, nu een collega mij mededeelde dat, vóor jaren, een corrector van een der groote bladen, waar de corrector onmiddellijk aan den directeur verantwoording schuldig is, zijn ontslag thuis kreeg, omdat in een rede van dr. Kuyper in plaats van «ooilam» was komen te staan «oorlam». Intusschen, welk een eigenaardig licht werpt dit op de totale afwezigheid van eenige notie van den aard van het werk; op de rechtspositie, op de bestaanszekerheid? Welken invloed ook dit op het werk uitoefent zal verderop blijken.

En nu mijn laatste bezwaar: de spoed waarmede gecorrigeerd moet worden. In het licht van al hetgeen ik hierboven schreef zal dit thans, op den achtergrond, meer uitschijnen. Wie op de hoogte is van de werkwijze aan een groot dagblad weet maar al te goed hoe tegen het uur, dat de «vorm gesloten wordt», er een ware steeple chase plaats heeft van redactie, zetterij en correctie. Maar ook andere oorzaken werken mede. Men meene toch niet, wanneer men een courant voor zich ziet, dat dit de dagtaak van de correctoren is geweest. Dit is bezijden de waarheid. Er wordt een groot aantal kolommen overgezet, die hebben moeten plaats maken voor belangrijker berichten, welke later inkwamen. En juist, dat steeds het nieuwste, hetwelk dus ook het laatste komt, in de courant moet, is een niet te keeren oorzaak van overstelpenden arbeid op één tijdstip.

Wat geeft het echter of ik al beweer, dat de spoed waarmede gewerkt wordt, het werken vaak ontaarden doet in, ja er is maar een goed Nederlandsch woord voor, jakkeren, oorzaak is, dat

fouten door den corrector over het hoofd worden gezien; dat fouten inhaerent zijn aan een courant en men den corrector dus er over niet te hard mag vallen; dat op drukke momenten vaak het volgen van de kopij niet mogelijk is; dat tengevolge van alles te zamen, ook van te langen arbeidsduur achtereen of te beperkte arbeidskracht (volgens een Duitsch grafisch tijdschrift moet op elke 10 zetters een corrector zijn), de gezondheid van den corrector ondermijnd wordt, hij overwerkt raakt?

Dit laatste wilde ik nader staven. Ik wendde mij daarom tot twee zeer geziene Haagsche doctoren, waarvan de eene oogarts, die echter liever hun namen niet vermeld zagen. Zij stelden mij door hun zeer gewaardeerde inlichtingen in staat ook in dit opzicht beslagen ten ijs te komen.

Ik vertelde hun dan den aard van het werk, den werktijd, de bezwarende omstandigheden enz. en toonde tevens eenige slechte handschriften, die dagelijks voorkomen.

De oogarts deelde mij mee, dat de vraag naar den invloed, dien het werk op het gezichtsvermogen oefent, moeilijk te beantwoorden is, daar veel afhangt van de personen die het werk doen. Sommige menschen, vooral jonge, kunnen ongestraft veel van hun oogen vergen, weer anderen krijgen direct bezwaren in verband met gevoeligheid voor licht, congesties enz. Dit echter staat vast, dat vermoeienis der oogen myopie oftewel bijziendheid in de hand werkt.

Voor den anderen arts was toevallig correctie geen onbekende arbeid. Zijn oordeel was, dat onder de aangevoerde omstandigheden, na drie uur onafgebroken inspannenden arbeid anderhalf uur rust moet volgen en dat dusdanige arbeid bijv. zes uur achtereen noodwendig met neurasthenie moet eindigen. Het eene

lichaam zal langer weerstand bieden dan het andere, maar niemand, die bij zoo'n dagelijksche onafgebroken marteling van de hersenen er aan ontkomt. Deze medicus was ook van meening, dat het zwaartepunt lag in den spoed. Bovendien was hij zoo vriendelijk mij een boekje *) ter hand te stellen waarin ik door zeer bekwame hand de overspanning van medische zijde behandeld vond. Al lezende steeg mijn belangstelling. Over de verschijnselen die het gevolg zijn van vermoeidheid der hersenen, welke daarin werden vermeld, had ik collega's vaak hooren klagen en zij waren mij zelf ook niet vreemd.

Ik lees het volgende uit het werkje voor den lezer samen en beveel het overigens ieder ter lezing aan:

De vermoeienis is een normale, de overspanning een pathologische toestand. Maar waar is de grens tusschen vermoeienis en overspanning? Die grens is even moeilijk te trekken als die, welke in de biologie het normale van het abnormale scheidt. Desniettegenstaande mag men aannemen, dat de vermoeienis tot overspanning wordt zoodra de psychische en physische gevolgen der vermoeienis met een ongewone intensiteit zich voordoen en door buitengewoon langen duur zich onderscheiden.

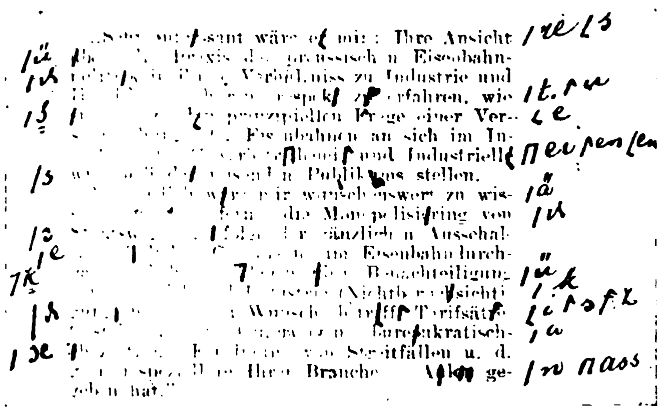
De vermoeidheid der hersenen openbaart zich door mindere helderheid van den geest; door vergrooting van den tijd, die voor associatie van denkbeelden noodig is, door afstomping der gevoeligheid, hoofdzakelijk van de gezichtsgewaarwording en soms door een lichten graad van duizeligheid. De gevolgen van hersenver-

---

*) «Vermoeienis en Overspanning» door Prof. A. B. Marfan. Uit het Fransch door mevr. de wed. prof. G. H. van der Meij Jr., met een voorrede van prof. B. J. Stokvis. De Erven F. Bohn, Haarlem.

moeidheid kan men gemakkelijk bij zichzelf waarnemen; daartoe is geen beter middel dan langen tijd achter elkander hardop voor te lezen; deze arbeid vermoeit spoedig, daar vele psychische centra daarbij tegelijkertijd in het spel zijn.

In één woord het proces der aandacht, de anomale psychische toestand kan niet lang duren, zonder stoornissen teweeg te brengen, die nu eens onbeteekenend en in zekeren zin physiologisch,

Drukproef van een duitsch citaat (Onduidelijke proef)

dan weer ernstig, langdurig en in waarheid ziekelijk zijn; de aandacht put niet alleen de hersencellen, zij put ook het geheele organisme uit. Zij brengt in de verschillende apparaten van het animale en het vegatieve leven, prikkelingsverschijnselen van dynamogenen of remmenden aard tot stand, prikkelingen, die op haar beurt door een uitputting gevolgd worden, welke vooral bij depressieve aandoeningen sterk op den voorgrond treedt. Deze

physieke openbaringen van de aandacht gaan met een meer of min belangrijke verandering in de stofwisseling gepaard.

De geestelijke overspanning brengt niet altijd ziekelijke toestanden mee; daartoe zijn bepaalde voorwaarden noodig en deze voorwaarden zijn van den vorm der overspanning of van den aard van het overspannen individu afhankelijk.

Wat den vorm der overspanning betreft, zoo is diegene het meest aangrijpend, waarbij overmatige intellectueele arbeid met zware moreele zorgen gepaard gaat.

Laat ons eerst de gevolgen van intellectueele overspanning nagaan bij een individu, dat noch heriditaire, noch persoonlijke antecedenten heeft.

Hij begeeft zich ter ruste, maar hij kan den slaap niet vatten; hij denkt onophoudelijk aan zijn werk en al zijn wilskracht is niet bij machte de ongeregelde werkzaamheid zijner hersenen te temperen. Niet alleen, dat hij niet slaapt, maar hij lijdt ook aan een onaangename gewaarwording van koude in de extremiteiten, spanning in het hoofd, gevoel van geslagen zijn in de ledematen en een wee gevoel in de maagstreek. Meestal is één nacht van volkomen rust voldoende om de uitgeputte krachten te herstellen. Herhaalt zich echter de aanval der vermoeienis, dan ontstaat er een ware pathologische toestand die geen andere is dan neurasthenie. Geldt het een vroeger volkomen gezond individu, dan kan men desverkiezende de gevolgen der overspanning van den geest wel met den naam van neurasthenie bestempelen, maar dan is deze neurasthenie toch in elk geval een lichte, goedaardige vorm, zeer verschillend van den ernstigen zwaren vorm.

De symptonen van dezen lichten vorm, van dezen toestand van eenvoudige uitputting zijn de volgende:

In den aanvang vertoont zich — zooals gezegd — een eigenaardige soort van slapeloosheid, gekenmerkt door een groote moeite om den slaap te vatten. Bij het ontwaken heeft men een zwaar gevoel in het hoofd, loomheid in de ledematen, een drogen mond en somtijds lichte neusbloedingen. De eetlust blijft niet alleen goed, maar is soms opgewekter dan anders; na den eten vertoont zich een gevoel van opgezetheid en zwaarte in de maag met een voorbijgaande behoefte om te slapen. In enkele gevallen heeft men een of twee uur daarna een pijnlijk gevoel in de maag of in de streek onder de lever, dat na het gebruik van een kleine dosis bicarbonas natricus verdwijnt. Dit alles gaat vergezeld van een min of meer hardnekkige obstipatie. Loopen, staan of snelle bewegingen kunnen lichte duizeligheid opwekken. De gezichtsscherpte is een weinig verzwakt; het humeur wordt opvliegend en de geestelijke arbeid valt meer en meer zwaar. Ten slotte kan de patiënt door een meer of minder heftige hoofdpijn gekweld worden die met tusschenpoozen optreedt en van plaats verwisselt; zoodat ze nu eens in het voorhoofd, dan weer boven de oogen of in het achterhoofd of de hersenkas gevoeld wordt.

Vertoont echter de patiënt hereditaire gebreken, dan zal zelfs een matige overspanning van den geest den zwaren en hardnekkigen vorm van neurasthenie veroorzaken, die voor den patiënt tot een marteling wordt en den geneesheer zijn onmacht zoo levendig doet gevoelen.

De neurasthenie neemt de eerste plaats in onder de aandoeningen, die het gevolg zijn van de vermoeienis der hersenen; zij is de echte overspanningsziekte.

Ten slotte heeft men de meer en meer voorkomende gevallen van algemeene verlamming, krankzinnigheid en zelfmoord aan

de steeds toenemende geestelijke overspanning willen toeschrijven, maar ook hier mag alweer de inspanning van den geest niet als de eenige oorzaak gelden. Tot zoover de medicus.

Een tweetal passages heb ik gecursiveerd. De eerste, omdat hier zoo duidelijk van medische zijde een verklaring wordt gegeven van de oorzaak, dat fouten worden over het hoofd gezien. Dit in verband met de hiervoor door mij opgenoemde bezwaren toont aan hoe belachelijk het is bij een hinderlijke drukfout in ernst den corrector de verzekering af te vragen, dat dergelijke fouten niet meer zullen voorkomen en zich ontstemd te toonen, wanneer het eerlijke antwoord luidt, dat die verzekering niet gegeven kan worden; dat den volgenden dag door een samenloop van de aangevoerde omstandigheden wellicht weer iets dergelijks kan voorkomen.

Den tweeden passus omdat van zoo bevoegde zijde de volle nadruk wordt gelegd op de nadeelige, ernstige gevolgen van het samengaan van overmatigen intellectueelen arbeid met moreele zorgen, als daar zijn, onvoldoende salaris voor een groot gezin, onzekere positie, slechte vooruitzichten, voortdurende onheusche aanmerkingen, overdreven eischen, enz.

Dit opstel zou echter niet volledig zijn als ik hier niet de middelen tot redres aangaf, die ook aan een goede typografie moeten ten goede komen. Zij zijn, gelijk de lezer reeds heeft kunnen vermoeden:

1°. Voldoende arbeidskrachten, waarbij men den maatstaf neme op elke tien zetters een corrector.

2°. Behoorlijk salaris met periodieke verhoogingen.

3°. Geen voortdurende en vooral geen onheusche of onverdiende aanmerkingen.

4°. In verband hiermede grondige kennis van den aard der werkzaamheden, zoodat men niet lichtvaardig aanmerkingen zal maken.

5°. Geen tegenstrijdige orders van verschillende personen, maar één order van den hoofdredacteur, waaraan de hand worde gehouden en die ieder, óók de redactie, moet opvolgen.

6°. Het zooveel mogelijk revideeren van onduidelijk geschreven stukken, vooral indien ze met de zetmachine zijn gezet.

7°. Het aankweeken en bevorderen van een aangename verstandhouding.

Ik meen in dit opstel het summum van het correctoraat geschetst te hebben. Als bewijs echter dat drukfouten niettegenstaande een kalmere correctie dan aan een groot dagblad kan plaats hebben, toch zullen blijven voorkomen, vermeld ik ten besluite de volgende:

In de uitgave van het *Staatsblad* van de firma G. B. van Goor Zonen, Erven P. A. de Jong te Gouda, komt in *Staatsblad* N°. 224 (een wijziging van de Provinciale Wet) een vreemde drukfout voor; in art. 38, 1e alinea nl. leest men daar: «De griffier mag Onzen Commissaris en de leden van Gedeputeerde Staten niet in den eersten of tweeden graad van bloedverwantschap of *zwangerschap* (zwagerschap) bestaan. Die fout wordt herhaald in de 2e alinea waar staat: «De *zwangerschap* houdt op door het overlijden der vrouw, die haar veroorzaakte».

Indien het bovenstaande zal bijdragen tot het vellen van een juister oordeel over het werk van den corrector en tot wegneming van bezwaren dan zal dit den schrijver veel voldoening schenken.

DEN HAAG CORN. J. E. BOSMANS

EMIL JULIUS GENZSCH

De boekdruk ondergaat in onze dagen onmiskenbaar een ontwikkeling in artistieke richting. Terwijl wij ons over deze daadzaak verheugen is het slechts een plicht der dankbaarheid ook die mannen te gedenken, die deze ontwikkeling geheel in stilte, schijnbaar onopzettelijk en zelfs in den nauweren beroepskring niet naar verdienste geschat, dikwijls zelfs verkeerd begrepen en bestreden, door ernstig werken en met onvermoeide volharding voorbereidden, gedragen en gesterkt door de overtuiging, dat het waarlijk goede en schoone toch eindelijk moet zegepralen.

De boekdrukkunst heeft reeds vroeger een tijd van bloei beleefd, die in de Nederlanden langer heeft voortgeduurd dan in één ander land. De werken der drukkerijen van Elsevier en Plantijn bijv. waren nog kunstwerken, toen de boekdrukkunst in Duitschland bijna tot den laagsten trap was gedaald en de oudere romein- en gothische schriften blijven ten allen tijde bewonderenswaardig. In de achttiende eeuw had, naast Holland, Frankrijk en gelijktijdig, maar langer dan laatstgenoemd land, namelijk tot voorbij het midden van de negentiende eeuw, Engeland de leiding op het gebied van het stempelsnijden. In de tweede helft van de negentiende eeuw verschijnen de fransche stempelsnijders weer op hunne oude hoogte. Technisch staan de amerikaansche stempelsnijders met hen op één lijn maar niet in kunstontwikkeling. De duitsche lettergieters hebben voor hunne fraktuurschriften altijd knappe graveurs gehad; voor de romein waren ze evenwel tot aan de

láatste vijf en twintig jaar van de negentiende eeuw van het buitenland afhankelijk.

Als wij het typografische letterschrift beschouwen, zooals het zich aan ons vertoont omstreeks achttien honderd zestig tot zeventig, dan zien wij een bont, karakterloos mengelmoes van fraktuur-, gothisch- en romeinschrift uit alle oorden: naast engelsche, fransche en amerikaansche evenwel slechts weinig duitsche, die gedeeltelijk zeker niet slecht waren, maar de goede smaak om ze verstandig te gebruiken, ontbrak. Velen er van waren producten eener vooral in Amerika tot ontwikkeling gekomen, virtuose graveertechniek zonder eenigen kunstzin.

Omtrent dien tijd begint het zelfstandige werken van den in den titel van dit opstel genoemden duitschen lettergieter, den heer Emil Julius Genzsch, oudsten chef van de firma Genzsch & Heyse in Hamburg.

Emil Julius Genzsch is den 22sten Maart 1842 te Hamburg geboren. Zijn vader, Johan August Genzsch, was eigenaar van de den 28sten Februari 1833 opgerichte firma Genzsch & Heyse, eene reeds toen ter tijde wegens haar solied werk wijd en zijd bekende en ter goeder naam staande lettergieterij, die na den dood van den in 1849 gestorven compagnon Johan George Heyse in vollen eigendom aan Genzsch was overgegaan.

Emil Julius Genzsch had in de zaak zijns vaders, waarin hij met Paschen 1856 als leerling optrad, de lettergieterij van onderen op en in alle vakken geleerd en was toen verscheidene jaren in Frankfort en Weenen en ook in Frankrijk en Engeland practisch werkzaam. Hij werd zoo doende niet alleen vertrouwd met de vergevorderde techniek, vooral van de fransche en engelsche gieterijen, maar hij had ook gelegenheid vele en vruchtbare indrukken

in zijn voor kunstzin ontvankelijk gemoed in zich op te nemen en den hem eigen fijnen smaak te zuiveren en verder te ontwikkelen.

In het vaderland teruggekeerd, nam Emil Julius Genzsch den 1sten Mei 1866 de lettergieterij van zijn vader over, daar deze ten gevolge van toenemende ziekelijkheid zich uit de zaken moest terugtrekken. Nu begon een tijd van ingespannen arbeid om de zaak technisch en artistiek te volmaken en in omvang uit te breiden.

Die Kunstgesetze sind nicht in den wandelbaren Formen eines zufälligen und oft ganz entarteten Zeitgeschmacks, sondern in dem Notwendigen und Ewigen der menschlichen Natur, in den Urgesetzen des Geistes, gegründet. Aus dem göttlichen Teil unseres Wesens, aus dem ewig reinen Äther idealischer Menschheit strömt der lautere Quell der Schönheit herab, unangesteckt von dem Geist des Zeitalters, der tief unter ihm in trüben Strudeln dahinwallt. *Mediæval-Antiqua* SCHILLER

De eerste, welgeslaagde onderneming was de in 1868 plaats vindende uitgave van een stel *Elsevier- of Mediaeval-letters* (old styles) in romein en cursief, waarvoor Genzsch de matrijzen uit Engeland had gekregen. Voor de duitsche boekdrukkers waren deze letters eene verrassing, maar slechts door enkelen werd de innerlijke waarde ervan dadelijk ingezien; de meeste begrepen ze niet en zelfs vonden ze in de vakpers openlijke tegenspraak. Meer dan de boekdrukkers toonden kunstlievende uitgevers hunne be-

langstelling in de eenvoudige en edele vormen van de mediaeval en daardoor vonden de letters toch spoedig hunnen weg naar de beste boekdrukkerijen niet alleen, maar ook de meeste gieterijen namen ze in haar letterschat op. De mediaeval werd een courante letter.

Ten gevolge van de door de firma Genzsch & Heyse van den beginne af met bijzondere zorg gekweekte relaties met de boek=drukkers van de noorsche staten drong de mediaeval ook spoedig naar Denemarken, Zweden en Noorwegen door en van deze landen was het weer vooral Zweden dat de mediaeval met groote voor=liefde opnam, zij werd hier in zekeren zin de nationale boekdruk=letter en is dit tot op heden gebleven.

Na de uitgifte van de mediaeval=letters, waarop spoedig ver=schillende aanvullingen volgden, waarbij de verbetering van de oudere soorten niet werd achterwege gelaten, bleek het noodig te zijn de werkplaatsen te vergrooten en meer machines aan te schaffen. Daar de sedert 1841 in gebruik zijnde localiteit geene uitbreiding toeliet werd er ver buiten in de voorstad Barmbeck een geschikte, nieuwe fabriek gebouwd en in 1872 betrokken. In het volgend jaar werden de gietmachines voor het eerst door stoom gedreven. Hierdoor bereikte de lettergieterij eene hoogte, die haar in deze industrie op één lijn plaatste met de grootste duitsche in=richtingen. Sedert 1875 vervaardigt de firma hare gietmachines in hare eigene machinefabriek, naar het engelsche voorbeeld der kompleetmachine, maar met verbeterde constructie.

De opgang gemaakt door de mediæval, als een uit het latijnsche schrift der renaissance ontstane romein, bracht den heer Genzsch op de gedachte de oudste zuiver duitsche schrift, de *Schwabacher* in denzelfden geest te verjongen. Bijgestaan door een zeer be=

gaafd stempelsnijder, *Albert Anklam*, een waar kunstenaar in zijn vak, schiep de heer Genzsch uit de krachtige vormen van de oude Schwabacher, waarvan zijne gieterij door den aankoop van eenige oude gieterijen nog origineele stempels uit de zeventiende eeuw bezit, een volkomen nieuw lettertype, dat hij in het jaar 1876 uitgaf.

Even als al het waarlijk nieuwe, ondervond ook deze schepping eerst veel afkeuring. Nadat evenwel de eerste verbazing voorbij was, maakte de nieuwe Schwabacher een werkelijk geestdriftigen

> Wer Großes will, muß sich zusammenraffen,
> In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.
>
> *Mediæval-Gotisch* Goethe

opgang. Haar succes heeft zijn gelijke niet in de geschiedenis der lettergieterij, het overtrof zelfs dat der mediæval. Er zijn slechts weinige duitsche boekdrukkerijen, waar de nieuwe Schwabacher niet nog tot de dagelijks gebruikte letters behoort, want zij wordt ook door de meeste andere duitsche gieterijen, die zich matrijzen aanschaften, gegoten. Dertig jaren zijn sedert het verschijnen van deze letter voorbijgegaan en nog heden is ze nieuw en modern. Ook in het buitenland heeft ze vele vrienden gevonden, zelfs te Parijs, waar de boekdrukkers toch zeker geen voorliefde voor duitsche letters hebben, zijn boeken met deze Schwabacher gedrukt en in Engeland en Amerika hebben veel drukkerijen haar ingevoerd en de lettergieterijen dier landen namen ze in hare letterproeven op.

De nieuwe Schwabacher was de voorlooper van vele andere goed geslaagde ondernemingen, waarvan wij evenwel slechts de belangrijkste kunnen vermelden. In de *Mediæval-gothisch*, onder

leiding van den heer Genzsch in het jaar 1876 door den reeds genoemden stempelsnijder Anklam gesneden, werd ook de gothische letter naar moderne grondbeginselen verjongd. De krachtige vormen van deze letter vertoonen zich nog heden in hare oorspronkelijke frischheid aan ons oog, zij is als titel- en smoutletter nog overal in gebruik en vindt nog altijd nieuwe vrienden.

Es lag im Gange der hellenischen Bildung, dass die Kritik erst reifen konnte, nachdem die Poesie verblüht und das Urteil nicht mehr durch die Herrschaft der besonderen ursprünglichen Dichtart oder eines bestimmten Urbildes beschränkt, das System der klassischen Werke vollendet und die künstlerische Schöpferkraft verloren war; da es keinen öffentlichen Geschmack mehr gab. Erst als sie nicht mehr klassisch dichten konnten, lernten die Hellenen klassisch urteilen. SCHILLER.

Renaissance-Antiqua

Na de vervaardiging van de voortbrengselen van de eigen stempelsnijderij, streefde de heer Genzsch er ook naar, door aankoop van goede buitenlandsche matrijzen zijn lettervoorraad te completeeren. Van engelsche gieterijen kocht hij ter aanvulling letters en initialen, koplijsten en sierstukken bij de mediæval; in Parijs schafte hij zich de *Renaissance* en de *Parisienne* letters aan. Het is karakteristiek voor Genzsch' nauwgezetheid wat de kunst betreft, dat hij zijn door aankoop verkregen matrijzen altijd critisch nakeek en zoowel in de onderdeelen, als in het geheel verbeterde. Zoo

werden voor verschillende schriften nieuwe onderkastletters en voor andere nieuwe kapitalen gesneden; de series werden door toe=voeging van nieuwe corpsen ook in de grootere soorten voor den titeldruk aangevuld, zoodat er een steeds harmonieerend mate=riaal ontstond.

In de nieuwe ontwikkeling van de duitsche boekdrukkunst is eene, omstreeks het jaar 1880 opkomende, münchener richting van groote beteekenis geworden. Hare baanbrekers waren de bezit=ter van het Litterarische Institut, *Dr. Max Huttler*, en de uitgever van prachtwerken en deelgenoot in de boekdrukkerij Knorr & Hirth, *Dr. Georg Hirth*. De eerste bracht iets zeer voortreffelijks voort door de uitgave van kerkelijke boeken, diploma's en andere drukwerken in gothischen stijl, doordat hij in schrift en versieringen de vorm= en kleurenpracht van de middeleeuwsche handschriften en der oudste drukwerken tot voorbeeld nam, de andere verza=melde in zijn *Formenschatz der Renaissance* en in Butsch' *Bü=cherornamentik der Renaissance* de beste ornamenten van den renaissancetijd en gebruikte ze ter versiering van moderne druk=werken. Beide hebben in hunne soort onovertrefbare werken voort=gebracht. Als «Dritter im Bunde» verschijnt Emil Julius Genzsch, die in het jaar 1881 te München eene filiale van zijne hamburgsche lettergieterij oprichtte en deze door de uitgifte van letters, initialen en ornamenten in den stijl van de duitsche renaissance in de vak=wereld spoedig tot hoog aanzien bracht. In *Otto Hupp* en *Heinz König* vond de heer Genzsch geschikte en ook uit artistiek oogpunt goed ontwikkelde krachten. Het getuigt van de groote menschen=kennis van den heer Genzsch, dat die toen jonge kunstenaars nog thans, dus na meer dan vijf en twintig jaar, als boek= en letterkunstenaars hoogelijk gewaardeerd en altijd in de eerste

plaats genoemd worden, als er van duitsche letterkunst sprake is.

Nadat in de jaren 1882-1884 de *Renaissance-Initialen* en ornamenten van Otto Hupp waren uitgekomen, verscheen in 1885 als eerste en belangrijkste schrift van deze periode de *Münchener Renaissance-Fraktur* volgens teekening van Heinz König, een letter die een tijd lang met de eveneens door König geteekende *Renaissance-Zügen* en met Hupp's initialen en ornamenten een grooten invloed oefenende op de behandeling van het smoutwerk. De welgelukte vormen van dit elkaar voortreffelijk aanvullend materiaal zijn nog heden gewild en men treft ze nog dikwijls op de beste drukwerken aan; ook hierbij is de waarheid weer bevestigd, dat ware kunst nooit kan verouderen.

De letters, initialen en ornamenten van Genzsch schonken nieuw leven aan de münchener richting, zij schiepen de mogelijkheid ook voor andere dan de beide hiervoor genoemde drukkerijen in de richting der duitsche renaissance te werken. Reeds omstreeks 1885 waren vele goede drukwerken verschenen die door de volle met zware letters en ornamenten gezetten spiegel aan de eischen der moderne zetwijze voldeden.

De meeste duitsche boekdrukkers begrepen de van München uitgaande beweging niet, en de vele, met verkeerd materiaal vervaardigde slechte nabootsingen droegen er toe bij, de eerste verschijnselen van een artistieke herleving slechts voor enkele vaklieden bemerkbaar te maken. Toen 15 of 20 jaren later van Engeland uit kwam wat reeds in München was begonnen werd de stijl «modern» en thans vindt ze overal toepassing.

Onder den invloed van de münchener richtung is toen in 1885 nog een schrift ontstaan waarvan de beteekenis voor de kunst alle vroegere scheppingen van de firma Genzsch & Heyse zou

EMIL JULIUS GENZSCH

overtreffen: de *Römische Antiqua* een letter die in den beginne als monumentale titelschrift gedacht was en dus slechts in klein kapitaal was uitgevoerd. De romeinsche kapitalen vonden in kunst≠zinnige kringen een zoo grooten bijval, dat de heer Genzsch besloot er ook gewone letters bij te snijden, waarvan hij de tee≠kening aan Heinz König opdroeg. Zoo verscheen de Römische

Renaissance-Fraktur *Renaissance-Initialen* *Renaissance-Züge*

Antiqua als volledig schrift voor het eerst in het jaar 1888. Zij werd als titel≠ en smoutschrift door vele van de beste druk≠kerijen aangeschaft; als boekletter was zij toen evenwel den boekdrukkers te vet. Eerst nadat men in het buitenland met der daad bewezen had, dat de krachtige letters naar het voorbeeld der oude meesters der boekdrukkunst voor de moderne boekwer≠ken de beste waren en nadat de Römische Antiqua over Amerika weer naar Duitschland gekomen was, erkende men de waarde

van deze letter en nu werd zij als de beste romein algemeen gewaardeerd en gebruikt.

Naast de Römische Antiqua zijn nog twee letterseries bijna gelijktijdig voor de firma Genzsch & Heyse van groote beteekenis geworden, waarvan de Heer Genzsch de matrijzen weer te Parijs had verkregen: de *Französische Elsevier* met cursief en de *Französische Antiqua* met cursief.

> Ich glaube, dass jede einzelne ihre Kraft entwickelnde Menschenseele mehr ist als die grösste Menschengesellschaft, wenn ich diese als ein Ganzes betrachte. Der grösste Staat ist ein Menschenwerk und der Mensch ist ein Werk der unerreichbaren grossen Natur. Der Staat ist Geschöpf des Zufalls, aber der Mensch ist ein notwendiges Wesen, und durch was sonst ist ein Staat gross und ehrwürdig, als durch die Kräfte seiner Individuen? Der Staat ist nur eine Wirkung der menschlichen Kraft und nur ein Gedankenwerk, aber der Mensch ist die Quelle der Kraft selbst, der Schöpfer des Gedankens. SCHILLER.
>
> *Römische Antiqua*

De Elsevier is een moderne letter in den geest der Elseviers, de Französische Antiqua eene in den geest der Didots. Het succes van beide schriften overtrof verre den eersten indruk van de Römische Antiqua; de Französiche Antiqua vond bizonder veel aftrek in de noorsche staten, vooral in Denemarken.

Vragen wij ons nu af: welken invloed het onweersproken succes van de tot nu toe vermelde voortbrengselen van de firma Genzsch

& Heyse op de ontwikkeling van de boekversiering had, dan moeten wij, geenszins tot lof van duitsche boekdrukkers, toegeven, dat die invloed meestal eerst langs omwegen tot zijn recht kwam. De duitsche boekdrukkers stonden toen ter tijde op eenige weinige

> Das Wort, mit dem ein Feind dich wollte kränken,
> Das sollst du, frei von Zorn, in dir bedenken,
> Es kann darin ein Korn von Wahrheit liegen,
> Die schonend dir dein Freund hat stets verschwiegen.
>
> *Französische Elzevir* LEIXNER.

loffelijke uitzonderingen na, zonder het rechte begrip er van te hebben, tegenover deze uit een oogpunt van kunst werkelijk goede schriften; zij schiepen nog behagen in de groteske scheppingen der Amerikanen en hunne navolgers; de vrije richting bloeide en het drukken in alle mogelijke soorten van stijl, die toch slechts

> Durch die Schönheit wird der sinnliche Mensch zur Form und zum Denken geleitet; durch die Schönheit wird der geistige Mensch zur Materie zurückgeführt, der Sinnenwelt wiedergegeben.
>
> *Französische Antiqua* SCHILLER.

zwakke surrogaten van werkelijke stijlscheppingen waren. De noorsche boekdrukkers en vooral de deensche waren in het algemeen veel gevoeliger voor de ware typografische schoonheid. Er zijn reeds in de jaren 1880-1890 te Kopenhagen door kunstlievende boekdrukkers met medewerking van voorname kunstenaars vele boeken met de letters van Genzsch gedrukt, die minstens

gelijkwaardig zijn met de gelijktijdig en later verschenen engelsche werken. Wanneer de opbloei der boekversiering wordt toegeschreven aan den invloed van engelsche boeken, mogen ook de noorsche werken niet vergeten worden, die zeer waarschijnlijk in Engeland wel bekend geweest zijn en daar opwekkend gewerkt hebben. Het is geen hypothese, wanneer wij beweren, dat de herleving van de duitsche boekversiering te danken is aan den invloed van Genzsch langs den omweg over Denemarken en Engeland.

Zwei Spiegel sinds, worin sich selber schaut mit Wonne
Die hohe Himmels- und die höchste Geistersonne:
Ein Spiegel ist das Meer, von keinem Sturm empört,
Ein and'rer das Gemüt, von keinem Drang verstört.
Römische Cursiv *Rückert.*

Met de tot nu toe vermelde voortbrengselen had de heer Genzsch voor zijne gieterij een flink letterfonds bijeengebracht, dat alle smaakveranderingen kon trotseeren en dat aan dezen eisch ook volkomen heeft voldaan. Een vol tiental jaren, het laatste van de negentiende eeuw, kon hij er zich in hoofdzaak toe bepalen, zijne lettervoorraad met goede titel- en smoutletters aan te vullen. Wij vinden onder deze weer vele, die als voorbeeld dienst deden in zooverre zij door de concurrentie spoedig in ruime mate gevarieerd werden, zooals o.a. de Gracilis, Holsatia, Lapidar, Longina enz. Ook mag hier niet worden vergeten de *Römische Cursiv*, die even als vroeger de Römische Antiqua in zestien corpsen gesneden werd en eene volkomen zelfstandige schepping is. Na hare voltooiing verscheen in het jaar 1899 de eerste volledige proef der

«Römische» letters, waarvan de talrijke gebruiksvoorbeelden bewezen, dat deze letters door en door modern zijn.

Het jaar 1899 was voor de firma Genzsch & Heyse in menig opzicht van bijzondere beteekenis. Eene verdere, werkelijke vergrooting der bedrijfslokalen werd daardoor mogelijk, dat aan de bestaande gebouwen een nieuwe vleugel werd aangebouwd, die in het voorjaar 1900 kon betrokken worden. Het magazijn en de afdeeling voor het justeeren en matrijzengalvanoplastiek werden in het nieuwe gedeelte overgebracht; buitendien vond de geheel nieuw ingerichte particuliere drukkerij en iets later ook de eveneens nieuw ingerichte galvanoplastische inrichting voor clichéfabricatie daarin plaats. De andere ruimten konden nu tot groote goed verlichte werkplaatsen worden uitgebouwd, die nog menige nieuwe gietmachine konden bevatten.

Eene andere gebeurtenis van het jaar 1899 was van niet minder beteekenis voor de ontwikkeling van de zaak; de heer Emil Julius Genzsch nam zijnen zoon, den heer *Herman Genzsch*, die in de eigen fabriek de lettergieterij had geleerd en daarna verscheiden jaren in het buitenland, het laatst in Amerika zijne kundigheden had uitgebreid, in de leiding der gieterij op. De jonge kracht vond in de vergroote en gedeeltelijk nieuw ingerichte bedrijven menige groote, maar ook dankbare taak. Onder anderen was het de nieuwe regeling voor het *lijn houden van alle schriften*, waarvan de voltooiing en invoering de moeitevolle arbeid van vele jaren eischte. De heer Herman Genzsch had gedurende zijne praktische werkzaamheid in amerikaansche gieterijen leeren inzien, welke hooge praktische waarde eene harmonisch geregelde, op typografischen grondslag berustende schriftlijn, zoowel voor de gieterij als voor den boekdrukker heeft. Na zijn intrede in de zaak

zijns vaders, wijdde hij zich met grooten ijver en onuitputtelijk geduld aan deze door hem zelf gekozen taak. Daar zijn vader hem met raad en daad ter zijde stond, kon hij ook de vele aanvallen, waaraan de «Universallinie» na hare openbaarmaking bloot stond, doorstaan, en toen na anderhalfjarigen strijd de normaallijn door de duitsche boekdrukkers en lettergieters met eenige zeer onwezenlijke veranderingen als Deutsche Normalschriftlinie algemeen werd aangenomen, toen had de firma Genzsch & Heyse niet slechts den roem, aan de boekdrukkunst eene belangrijke verbetering te hebben aangeboden, maar ook het praktische voordeel met de invoering van de normaallijn alle andere lettergieterijen verscheiden jaren vóór te zijn; zij is thans de eerste europeesche lettergieterij, die in staat is, al hare letters op één lijn en wel op de normaallijn gegoten te leveren.

De laatste eeuwsverwisseling beduidt voor het duitsche boekbedrijf een keerpunt, want van dit tijdstip af begint de kunst een merkbaren invloed uit te oefenen op de drukkerij. De aanleiding daartoe ging, zooals reeds werd vermeld, ongetwijfeld van Engeland uit, waar kunstlievende boekliefhebbers voor de behandeling van het boek als kunstwerk, ijverden. In Duitschland werd de beweging na sterk aandringen van eenige kunstgeleerden door de lettergieterijen als nieuwe mode opgevat en onder medewerking van eenige werkelijke kunstenaars veel goed, door vele behendige navolgers echter, helaas nog veel meer minderwaardig materiaal aan letters en ornamenten voor de «moderne boekversiering» gemaakt.

Terwijl alle overige duitsche lettergieterijen nu in zekeren zin van nieuws af beginnen moesten, kon de firma Genzsch & Heyse op reeds lang gevonden wegen verder gaan en bewijzen, dat hare

Zum 14·April 1906

Einen hohen Festtag feiert heute unser Haus· Freudiger Stolz erfüllt unsere Herzen/denn Dir/lieber Jubilar/und Deiner fünfzigjährigen Lebensarbeit gilt unsere Erinnerung·

An diesem Gedenktage Dir einen Gruß darzubringen/den schönsten/den wir haben/auf daß er Dich erfreue/gleichwie er uns aus bewegten und dankerfüllten Herzen quillt/ – zu diesem Gruße wählten wir die Blätter dieses Buches·

Unser Haus ist Dein Werk; Du hast es uns gebauet mit sorgender Mühe/nicht nur/daß es gelänge/sondern vielmehr/daß es diene dem Guten/Wahren und Schönen·

Den Weg/den wir gehen/Du hast ihn uns gewiesen/bis in weite Fernen; Du hast ihn geebnet und gefestiget·

Gute Saat hast Du gesäet ringsum/und das Glück/das dem Tüchtigen hold ist/es hat auch Deinem Fleiße nicht gefehlt; es ist Alles wohlgediehen· Eine

Eine Lust ist es/unter den Bäumen zu wandeln/die Deine Hand gepflanzt hat· Mühelos nehmen wir heute das immergrüne Gezweig/das niemals kann welken/und flechten Kränze daraus/die Werke der Dichter und Weisen würdig zu schmücken/ – Dir zum Gedächtnis!

So nimm denn den Gruß/den wir heute Dir bringen/und laß ihn Dir sagen/wieviel an innigem Danke und an treuer Verehrung und Liebe für Dich wir allezeit fühlen·

sedert dertig jaren gemaakte voortbrengselen geheel «modern» waren. Iedereen erkende nu opeens, 't geen zij, die werkelijk begrip van kunst hadden, reeds lang wisten, namelijk dat de Römische Antiqua de schoonste romeinletter is en dat de oude en nieuwe Schwabacher en fraktuurschriften van Genzsch & Heyse door geen nieuw schrift worden overtroffen. Voor den heer Genzsch was deze welverdiende waardeering geen reden om op zijne lauweren te gaan rusten. In de door Otto Hupp geteekende *Neudeutsche Schriften* en versieringen schiep hij een nieuw, krachtig materiaal voor drukwerk, waarvan het karakter wel is waar door en door duitsch is, maar dat toch in kracht en als degelijk kunstwerk in de nieuwere typografie ongeëvenaard is. Terwijl andere, met ontzag-gelijk groote reclame ingevoerde moderne schriften haar roem reeds na weinig jaren hebben overleefd, vinden de Neudeutsche schriften, die in den beginne dikwijls «te oud duitsch» werden genoemd, steeds meer vrienden; langzamerhand wordt het een standaard-letter van alle goede boekdrukkerijen.

Daarmede naderen wij in de beschrijving van het beroepsleven van den heer Emil Julius Genzsch steeds meer den tegenwoor-digen tijd. Vóór wij ons evenwel bezig houden met de nieuwste voortbrengselen van de firma Genzsch & Heyse, willen wij nog vermelden, dat de heer Genzsch den 1sten Januari 1903 zijne beide zonen als deelgenooten in de firma opnam, n.l. den heer *Friedrich Genzsch*, die vóór zijne intrede in de zaak in 1902 als 1ste luitenant in het ingenieurkorps officier in actieven dienst was en den reeds genoemden heer Herman Genzsch, die reeds sedert 1899 als procuratiehouder van de firma aan de leiding van de zaak deelnam. De beide zonen hebben voor den heer Genzsch de last der zaak verlicht en hebben ze zelfs voor een deel van hem overgenomen.

GUDRUN

EIN HELDENLIED AUS FERNER ZEIT

VON

MAX RODE

SPRINGERS VERLAG
LEIPZIG UND BONN

A·D·1906

Römische Versalien

An die Entfernte

Eine Rose pflück' ich hier
In der fremden Ferne;
Liebes Mädchen, dir, ach dir
Brächt' ich sie so gerne.

Doch bis ich zu dir mag ziehn
Viele weite Meilen,
Ist die Rose längst dahin,
Denn die Rosen eilen.

Nie soll weiter sich ins Land
Lieb' von Liebe wagen,
Als sich blühend in der Hand
Läßt die Rose tragen;

Oder als die Nachtigall
Halme bringt zum Neste,
Oder als ihr süßer Schall
Wandert mit dem Weste.

Nikolaus Lenau

Neue Schwabacher

Herzblättchen

Allerlei Kinderreime

Für die Kleinen geſammelt
von Friedrich Weſtermann
Mit reichem Bilderſchmuck
verziert von Otto Schröder

Druck und Verlag von
Reinhold Georg Hartmanns Söhne
in Stuttgart

Hamburger Druckschrift

TITEL-UND ACCIDENZ-SCHRIFTEN

FRAKTUR·KANZLEI·GOTISCH
HAMBURGER DRUCKSCHRIFT
NEU-DEUTSCH · ALTE & NEUE
SCHWABACHER-SCHRIFTEN
ANTIQUA-TITEL-& ACCIDENZ-
SCHRIFTEN ALLER STILARTEN
CURSIV-, SCHREIB- UND ZIER-
SCHRIFTEN ⁊ NUMISMATISCH
ALBINGIA, CARTOLINA USW.

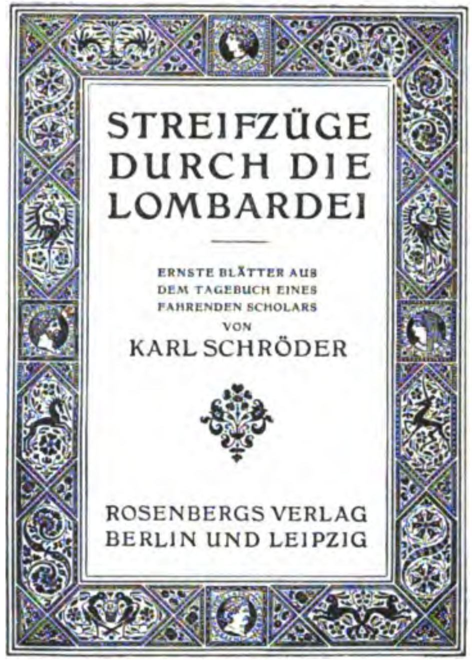
Grasset-Ornamente

BIBLIA
das ist die ganze heilige Schrift alten und neuen Testamentes

Nach der Übersetzung von Dr. Mart. Luther

herausgegeben im Jahre 1906 von der Neuen Bibelgesellschaft / Berlin

STREIFZÜGE DURCH DIE LOMBARDEI

ERNSTE BLÄTTER AUS DEM TAGEBUCH EINES FAHRENDEN SCHOLARS
VON
KARL SCHRÖDER

ROSENBERGS VERLAG
BERLIN UND LEIPZIG

De sedert hunne intrede uitgegeven voortbrengselen zijn met hunne krachtige medewerking ontstaan. De voorbereidende werkzaam-heden voor nieuwe schriften zet de heer Genzsch senior evenwel altijd nog met de grootste belangstelling voort en het snijden van eenige letters bijv. van de *Klassische Antiqua* (een magere snede van de Römische Antiqua) en de Hamburger Druckschrift is door hem nog tot in de kleinste kleinigheden geleid.

De in 't jaar 1900 uit Parijs verworven *Grasset-romein* en *cursief* werd in vele opzichten verbeterd en aangevuld: behalve vele

> An einem Sommermorgen, da nimm den Wanderstab,
> Es fallen deine Sorgen wie Nebel von dir ab.
> Des Himmels heitre Bläue lacht dir ins Herz hinein
> Und schliesst wie Gottes Treue mit seinem Dach dich ein.
> Rings Blüten nur und Triebe und Halme segenschwer,
> Dir ist, als zöge die Liebe des Weges nebenher. FONTANE.
>
> *Klassische Antiqua*

afzonderlijke letters zijn in eenige graden van de romein de klein kapitalen nieuw gesneden en de serie is met één corps romein en met één corps cursief alsmede met drie groote corpsen klein kapitalen aangevuld. Daar buitendien ook bij deze letters passende versierde initialen, koplijsten, sluitstukken en randen werden aan-geschaft, kon de lettergieterij Genzsch & Heyse een waardevolle Grasset-serie uitgeven, die in haar soort tot het beste gerekend kan worden, dat in de laatste jaren is verschenen.

Nevens de uitgave van boekletter is de firma Genzsch & Heyse er altijd op bedacht geweest, haren afnemers ook degelijke origineele smout- en advertentieletters aan te bieden; zij heeft daarbij altijd het doel voor oogen gehouden, dat deze goed ge-

styleerde aanvullingen van de grondvormen moeten zijn. Zoo zijn bijv. voor de Römische- en Klassische Antiqua behalve de daarmede harmonieerende cursiefletters, de nog halfvette en de kleine romeinsche, de halfvette Renaissance en ten laatste eene passende vette cursief, de Bavaria-cursief ontstaan. De Neu-deutsch is met eene kleine vette snede, de Baltische en de Hambur-

> Nicht um meine Sprache zu verlernen, lerne ich andere Sprachen; nicht um die Sitten meiner Erziehung umzutauschen, reise ich unter fremde Völker; nicht um das Bürger-recht meines Vaterlandes zu verlieren, werde ich ein naturalisierter Fremder; denn sonst verliere ich mehr, als ich gewinne. Sondern ich gehe bloss durch fremde Gärten, um für meine Sprache Blumen zu holen; ich sehe fremde Sitten, um die meinigen wie Früchte, die eine fremde Sonne gereift hat, dem Genius meines Vaterlandes zu opfern. HERDER.
>
> *Grasset-Antiqua*

ger Druckschrift met een halfvette en een vette letter aangevuld.

In het vorige jaar werd een krachtige romein volgens engelsche snede, de *Lloyd-Antiqua* met cursief gegoten; eene halfvette Franklin is in voorbereiding. Op het oogenblik gaan de eerste proeven van eene nieuwe letter, de *Nordische Antiqua* met cur-sief, waarmede ook dit Jaarboek is gedrukt, een krachtig schrift, waarvoor de letters van Christoffel Plantijn als voorbeeld werden gekozen op initiatief van Wald. Zachrisson, boekdrukker te Gö-teborg, die groote belangstelling toonde in de ontwikkeling van

deze letter en door menigen goeden raad invloed uitoefende op het graveeren ervan. Niet slechts passende vetten zijn in bewerking, maar ook zijn door een bekend kunstenaar schoone initialen en een rijk siermateriaal ervoor geteekend. — Zoo is het een werken zonder einde!

Den 14den April 1906 kon de heer Emil Julius Genzsch op een

> Die Künste des Schönen und Erhabenen beleben, üben und verfeinern das Empfindungsvermögen, sie erheben den Geist von den Vergnügungen des Stoffes zum reinen Wohlgefallen an blossen Formen, und gewöhnen ihn, auch in seine Genüsse Selbsttätigkeit zu mischen. Die wahre Verfeinerung der Gefühle besteht aber darin, dass der höhern Natur des Menschen und dem göttlichen Teil seines Wesens, seiner Vernunft und Freiheit ein Anteil daran verschafft wird. **Schiller.**
>
> *Lloyd-Antiqua*

vijftigjarige beroepswerkzaamheid terugzien. De voorgenomen viering van dezen dag werd helaas verstoord, door dat weinige dagen te voren de heer *Carl Lensch* stierf, die sedert veertig jaren de firma als procuratiehouder trouw had gediend en die een dierbare vriend van den heer Genzsch was. Het jubileum beperkte zich dus tot eene herdenking in de werkplaatsen, waarbij toch de liefde en vereering die den heer Genzsch in engeren en ruimeren kring werden toegedragen, duidelijk aan den dag kwamen. De zonen van den jubilaris droegen hem een prachtwerk op, dat in de drukkerij der zaak is gedrukt en dat de voornaamste scheppingen van den heer Genzsch in goed gekozen voorbeelden aangewend, bevat; het personeel daarentegen bood hem eene kunstig

uitgevoerde bronzen plaquette aan met het reliefportret van den jubilaris en eene toepasselijke opdracht. Bovendien hadden vele vereenigingen deputaties gezonden en vele vrienden waren van heinde en verre gekomen om hunne gelukwenschen uit te spreken. Gelijktijdig vierde de chef der handgietafdeeling de heer *Theodoor Mertz* zijn vijftigjarig beroepsjubileum, die op denzelfden dag als de heer Genzsch zijn leertijd begonnen was en die op eenige «Wanderjahre» na, het huis Genzsch & Heyse trouw had gediend. De heer Genzsch heeft altijd een goed en trouw personeel weten te krijgen, dat blijkt ook wel uit het feit, dat van zijne tegenwoordige medearbeiders vijftien meer dan dertig jaar, vijf en twintig meer dan vijf en twintig jaar en zes en dertig meer dan twintig jaar in de zaak werkzaam zijn.

Van de trouwe zorg, dien de heer Genzsch ten allen tijde voor zijne medearbeiders heeft gekoesterd, getuigen de voor hun bestaande ondersteuningskassen. Er werd reeds een ziekenfonds gesticht in het jaar 1836 door de oprichters der firma en dat bestaat heden ten dage nog als wettelijk erkend bedrijfsziekenfonds; in het jaar 1869 stelde de heer Johan August Genzsch een invalidenfonds voor tot den arbeid onbekwaam geworden medearbeiders in, en bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de zaak den 28sten Februari 1883 stichtte de heer Emil Julius Genzsch een weduwen- en weezenfonds. Voor het ziekenfonds draagt de firma een derde bij, voor de beide kassen de helft der bijdragen, bovendien moet de firma ook voor de rijks invaliden- en ouderdomsverzekeringskas de helft der bijdragen betalen. Al deze instellingen hebben gedurende de lange jaren van haar bestaan reeds veel zegen verspreid en de milde ondersteuning, die de heer Genzsch er door herhaalde belangrijke bijdragen aan

schonk, legt er een schoon getuigenis van af hoe de heer Genzsch zijnen medearbeiders steeds een warm hart toedroeg.

Zien wij ten slotte nog eens op den levensarbeid van den heer Emil Julius Genzsch terug, dan zien wij in hem den *kunstenaar* en erkennen wij als den kern van al zijne werken een door de oude meesters der boekdrukkunst geoefenden smaak en een zeker gevoel voor de ware typographische schoonheid, die zich door de vergankelijke triomfen der mode niet laat afleiden van den juisten weg, waardoor hij in staat gesteld wordt aan al zijne scheppingen een duidelijk persoonlijk cachet te geven; wij zien hem tevens als den *technicus* die de waarde van alle technische vindingen naar waarde weet te schatten en ze te zijne behoeve weet aan te wenden niet alleen, doch die zelf deelneemt aan de verbetering van de technische hulpmiddelen zijner gieterij; wij zien hem als *koopman*, die met helderen blik voor de tijdsomstandigheden zijn zaken zoo weet te leiden dat zij op soliede basis rusten en een gezonde ontwikkeling steeds verzekerd schijnt; en eindelijk zien wij hem als den *menschenvriend*, die ten allen tijde bereid is voor het welzijn zijner medewerkers belangeloos te zorgen.

Wanneer de heer Genzsch zich thans langzamerhand aan de beslommeringen der zaak onttrekt, kan hij met voldoening terugzien op eene welvolbrachte levenstaak; hij kan het echter ook doen in het bewustzijn, dat hij zijne zonen zóó heeft geleid, dat hij in hen opvolgers heeft, die zijn werk in zijnen geest zullen voortzetten en de firma Genzsch & Heyse op den goeden weg tot nieuw succes zullen leiden.

HAMBURG FRIEDRICH BAUER

DE HERLEVING DER BOEKKUNST IN ENGELAND

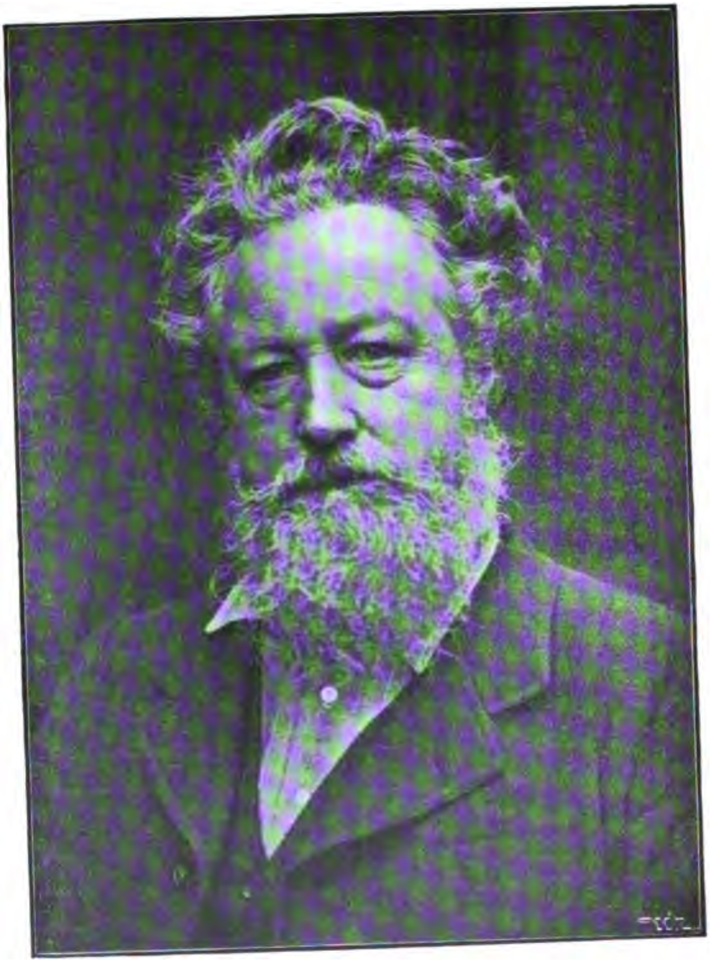
I

WILLIAM MORRIS

Is het wonder, dat, wanneer wij denken aan de herleving der boekkunst, de naam en daarmede de figuur van William Morris voor ons verschijnt, eene persoonlijkheid waar zoo 'n enorme stuwkracht van uitging, dat zijn streven niet alleen heeft geïnfluenceerd op zijn tijdgenooten of zich beperkt tot zijn landslieden, maar dat zijn invloed zich heeft doen gelden in alle beschaafde landen van Europa en de nawerking er van zich nog telkens doet gevoelen.

Krijgen wij dan ook een boek in handen, dat iets meerdere zorg verraadt dan slechts het correcte weergeven der text, waarbij getracht is van het zetwerk eens iets goeds te maken, dan treft ons dat men gelet heeft op de margeverdeeling, op de plaatsing van het zetsel op de pagina, dingen, waarop door Morris weder de aandacht gevestigd is en die zoo oneindig veel bijdragen tot het uiterlijk aspect van de bladzijde.

Dat er een noodzakelijk verband moet bestaan tusschen het wit rondom en den zwarten letterspiegel zal iedereen duidelijk zijn, die wel eens een boek door een slechten binder in den band heeft laten zetten, en waarbij de man met alle respect voor zijn mogelijke technische kennis, het boek verknoeid heeft door vooral

William Morris

aan de bovenzijde te veel te snoeien, door haast tot in «het leven», zoo als men wel zegt, te snijden.

Morris' naam af te scheiden van de herleving der boekkunst lijkt mij dus ondoenlijk, al wil het mij toeschijnen, dat hij niet zoozeer voorbeelden ter navolging heeft gegeven in zijn Kelmscott-drukken dan wel principen over boekkunst, die de æsthetiek van het boek weder in goede banen geleid hebben.

William Morris naar een teekening van Félix Vallotton

Na een leven van zoeken in velerlei richting en op velerlei gebied, begon Morris omstreeks 1888 zijn aandacht op het boek te vestigen, en in aanmerking nemende, dat in die jaren, van *kunst* in boekdrukken weinig sprake was, dat hij bij zijn tijdgenooten geen gedachten hieromtrent tot verdere uitwerking kon vinden, behoeft het ons niet te bevreemden, dat hij terugzocht bij de meesterdrukkers van voorheen, bij de Italianen uit het laatst der vijftiende eeuw.

Wat hem zoo bekoorde in die oude drukken, het was voorzeker de zeer groote zorg, en de liefde waarmede ze tot stand gekomen waren. Men had zich er niet alleen afgemaakt met het vullen van de pagina door den tekst, maar overwogen hoe of dit zwarte vlak er uitzag, hoe dit zich verhield ten opzichte van breedte en hoogte en niet minder of het boek, opengeslagen, een dubbelpagina toonend, een goed geheel was, en het wit in de kneepzijde niet te veel werd tegenover dat aan den buitenkant. Maar meer nog viel

er bij die oude drukken op te merken; de letter was nog breed en niet dwaselijk versmald om maar veel op een bladzijde te kunnen krijgen, de illustraties zij waren in harmonie met het letterzwart, aan papier en inkt had men zijn aandacht geschonken en niet zooals thans geschiedt om het zoo goedkoop mogelijk te hebben en toch iets te doen schijnen, maar om zeker te zijn van de deugdelijkheid, om goed en betrouwbaar materiaal te bezitten.

Al deze voorwaarden en nog zoo vele meer, noodig om een boek te maken, dat waarlijk aan het drukbedrijf de toevoeging van kunst begrijpelijk doet zijn, men had er geen acht meer op geslagen, slechts turende naar het alleen heilzame voor de nijverheidsvakken in die periode van ontbreken van eenig gevoel voor toegepaste kunst, naar de mogelijkheid om door technische middelen, door minderwaardig materiaal, goedkoop en concurreerend te kunnen werken.

Deze vloek van ieder bedrijf, zij had en heeft helaas nog ook dat van den zetter en drukker, die men gemeenlijk te zamen den drukker noemt, al wil het mij toeschijnen, dat het aanvangswerk, dat van den zetter, eigenlijk het meest influenceerende is, zij had ook dit te pakken.

En al had hij niet meer gedaan dan hier eens door de macht van zijn woord de aandacht op te vestigen, wij zouden Morris voor de herleving van de boekkunst een belangrijke figuur gevonden hebben, maar niet alleen door zijn lezingen en geschriften ook door zijn daadwerkelijk voorbeeld heeft hij getoond, dat een boek weer kan zijn, «a thing of beauty».

Reeds lang vóórdat hij overging tot het oprichten eener eigen drukkerij, de befaamde Kelmscott-press, tegen het einde van 1890, had Morris zich met het uiterlijk van het boek bezig gehouden.

William Morris naar een potloodschets van miss C. M. Watts

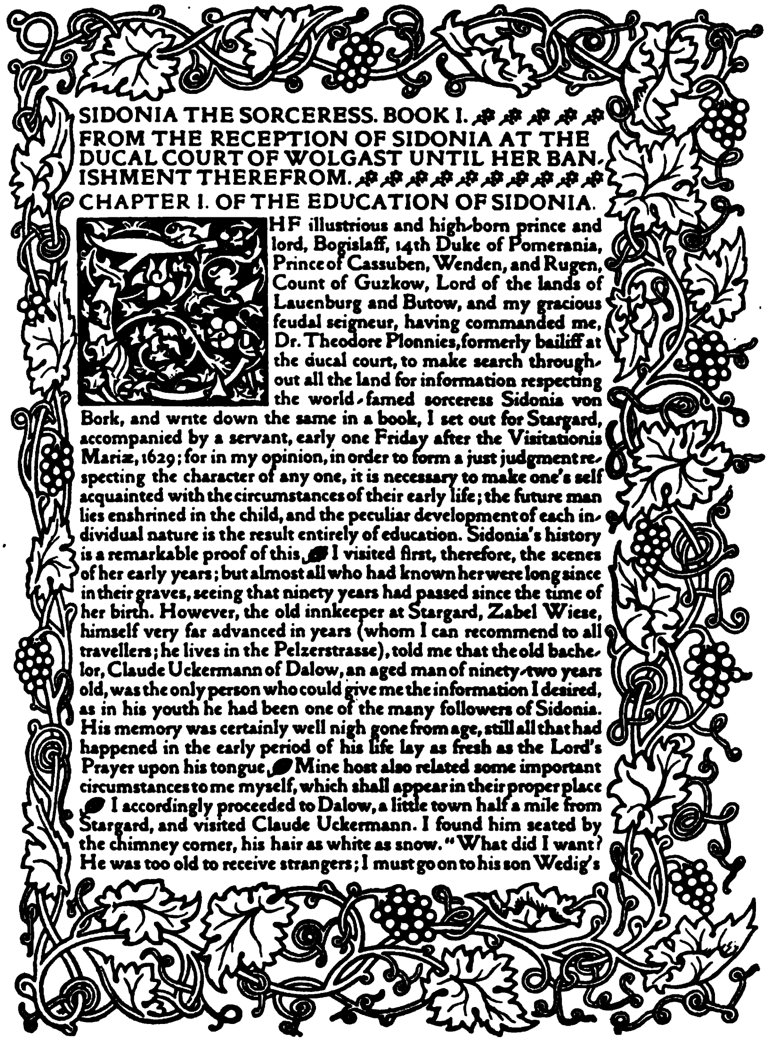
Omstreeks 1866 deelt S. O. Cockerill ons mede, maakte hij plannen voor een geïllustreerde uitgave van zijn eigen werk, *The Earthly Paradise*, dat tal van teekeningen door zijn vriend-geestverwant Edward Burne Jones zou bevatten. Het zou een groote foliant worden in twee kolommen gezet met de Caslon-letter der Chiswick-press, een vierenveertig-tal teekeningen er voor waren reeds gereed en in hout gesneden, voor het grootste gedeelte door Morris zelf, proefbladen waren reeds gemaakt, en het beloofde schooner te worden dan eenig drukwerk van dien tijd, maar door verschillende omstandigheden bleef de uitgave onvoltooid.

Een andere uitgave, kort daarna met initialen en randen versierd van zijn *Love is enough* deels door hemzelf ontworpen, deels door Burne Jones, mocht eveneens geen verschijnen beleven, wat zeker te betreuren is daar de omrandingen mede tot de fraaiste kunnen gerekend worden, die later door hem voor de Kelmscott-press gemaakt zijn.

Uit den opzet van beide boeken en niet minder uit een paar door hem versierde handschriften [1]) die van omstreeks 1870 dagteekenen, blijkt genoeg, dat Morris reeds lang zoekende was, van het boek iets fraaiers te maken, dan hij het rond zich zag.

Waar men hem vroeger in zijn meubelen had leeren kennen als een vereerder der Gothiek, daar is zijn verzameling middeneeuwsche handschriften en drukken uit de vroegste tijdperken der typografie niet zonder invloed geweest op zijn denkbeelden omtrent boekversiering, hoewel men hier niet een directe navolging in

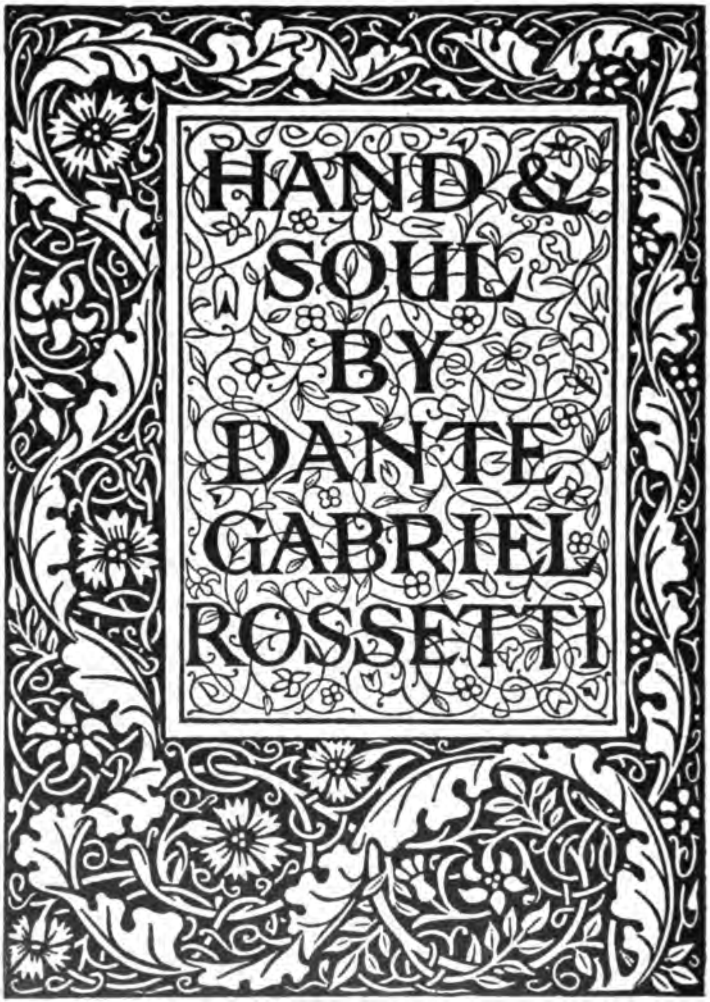
[1]) O. a. een Horatius en een Omar Khayyàm.

SIDONIA THE SORCERESS. BOOK I.
FROM THE RECEPTION OF SIDONIA AT THE DUCAL COURT OF WOLGAST UNTIL HER BANISHMENT THEREFROM.
CHAPTER I. OF THE EDUCATION OF SIDONIA.

THF illustrious and high-born prince and lord, Bogislaff, 14th Duke of Pomerania, Prince of Cassuben, Wenden, and Rugen, Count of Guzkow, Lord of the lands of Lauenburg and Butow, and my gracious feudal seigneur, having commanded me, Dr. Theodore Plonnies, formerly bailiff at the ducal court, to make search throughout all the land for information respecting the world-famed sorceress Sidonia von Bork, and write down the same in a book, I set out for Stargard, accompanied by a servant, early one Friday after the Visitationis Mariæ, 1629; for in my opinion, in order to form a just judgment respecting the character of any one, it is necessary to make one's self acquainted with the circumstances of their early life; the future man lies enshrined in the child, and the peculiar development of each individual nature is the result entirely of education. Sidonia's history is a remarkable proof of this. I visited first, therefore, the scenes of her early years; but almost all who had known her were long since in their graves, seeing that ninety years had passed since the time of her birth. However, the old innkeeper at Stargard, Zabel Wiese, himself very far advanced in years (whom I can recommend to all travellers; he lives in the Pelzerstrasse), told me that the old bachelor, Claude Uckermann of Dalow, an aged man of ninety-two years old, was the only person who could give me the information I desired, as in his youth he had been one of the many followers of Sidonia. His memory was certainly well nigh gone from age, still all that had happened in the early period of his life lay as fresh as the Lord's Prayer upon his tongue. Mine host also related some important circumstances to me myself, which shall appear in their proper place. I accordingly proceeded to Dalow, a little town half a mile from Stargard, and visited Claude Uckermann. I found him seated by the chimney corner, his hair as white as snow. "What did I want? He was too old to receive strangers; I must go on to his son Wedig's

Begin-pagina van «Sidonia The Sorceress», door William Meinhold, vertaald door Francesca Speranza, Lady Wilde, gedrukt in «The Golden type» ter Kelmscott-press in 1893

Linker Titelpagina voor «Hand and Soul» door Dante Gabriel Rossetti, gedrukt ter Kelmscott-press 1895.

moet zien, evenmin als men Dr. Cuypers' Rijksmuseum of Centraal Station te Amsterdam als gothieke bouwkunst zal aanmerken. Het is veeleer het resultaat van een ernstige studie, waaraan de zuivere principen der middeneeuwen ten grondslag liggen.

Om slechts een klein voorbeeld te noemen, voor de marge-verdeeling der pagina, zocht hij naar een bepaalden maatstaf, die de verhouding tusschen boven-, voor- en onderzijde vaststelde; de opvallende juistheid hierin bij vijftiend'-eeuwsche handschriften leidde er toe deze systematisch te vergelijken en in samenwerking met een vriend, bibliothecaris aan een zeer groote bibliotheek, vond Morris, na tal van metingen, dat er een bepaald systeem in was en wel een verschil van 20 percent van marge tot marge.

Het is mogelijk dat dit bij de kloosterbroeders meer een *gevoel* voor verhouding, dan wel beredeneerd *weten* is geweest, maar in ieder geval zij bereikten er iets moois mede wat Morris frappeerde en waarvan hij in zijne uitgaven partij wilde trekken.

Het boek weer iets te hergeven van zijn vroegeren luister was zijn doel en niet het copieeren van een historisch type, hij trachtte weer eenheid aan het boek te geven, door samenstemming van papierkleur en inkttint, door goed evenwicht van illustratie en letterspiegel, kortom hij trachtte de harmonie van de bladzijde weer te herstellen.

Voor velen is dit misschien een onbegrijpelijke zaak, lang als men gewend is geweest, het toppunt van drukkunst te zien in een proefdruk op het kalkachtige plaatpapier, en voor illustratie de fijngerasterde autotype naar een aquarel, maar Morris hij verfoeide beide, en kenschetsend is zijn bemerking ten opzichte van het eerste, dat hij liever het losse grove papier van de *Times* had, dan het fijnste couché-papier.

Het waren bij Morris dus beslist ingrijpende beginselen, veelal strijdende met het technische raffinement van het boek en verklaarbaar is dan ook de merkbare geringschatting waarmede zijn arbeid in den aanvang door meester-drukkers werd ontvangen. Men zag in hem den enthousiasten liefhebber, die buiten de praktijk stond, en evenals thans nog, met domme kortzichtigheid, verwachtte men meer van kennis der technische nieuwigheden, dan van den ruimen blik van iemand, die gebruik makende van de vooruitgang der wetenschap, deze hulpmiddelen aan zijn schoonheidsprincipen paarde.

Mr. James Leatham verhaalt in zijn: *William Morris, Master of Many Crafts*, hoe hij een lezing bijwoonde, waarin Morris voor drukkers zou spreken over *Oud en nieuw Drukwerk*. «Terwijl hij vertelde over het drukken, kon men merken, dat zijn gehoor niet zonder eenige minachting naar hem luisterde, gekwetst over de verwaandheid van dezen amateur, die hún, vakmannen, over de praktijk van hun eigen vak wilde inlichten. Maar niet zoodra hield de spreker op, om op een scherm verschillende specimen van zijn eigen drukkunst te projecteeren, of een daverend applaus brak los, waarmede men ten duidelijkste het resultaat van Morris' streven erkende en waardeerde».

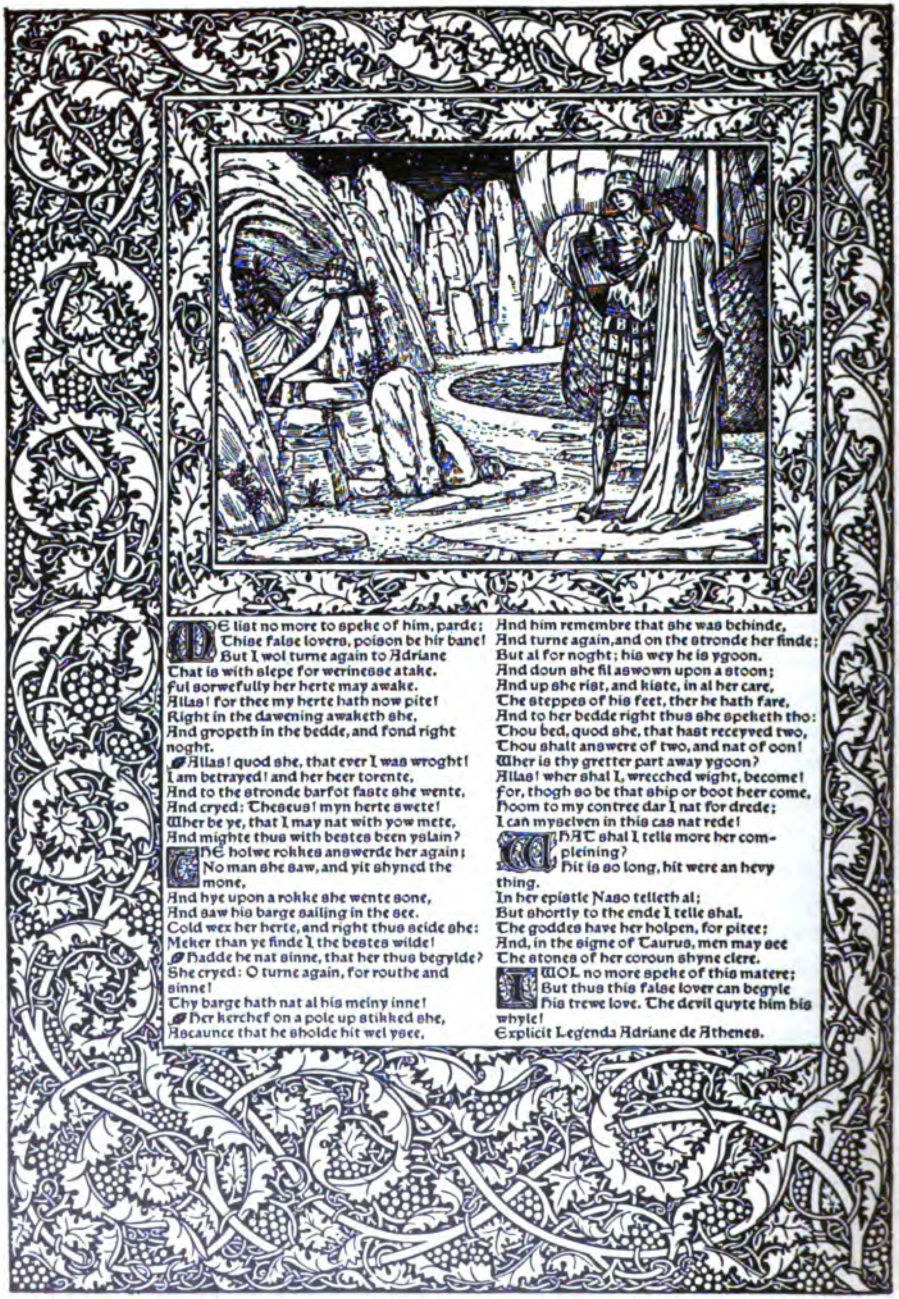
Om tot meerdere eenheid in het boek te geraken, was eigenlijk een hervorming van alles onontbeerlijk, men had, zeer waarschijnlijk in ernstig pogen, getracht iets moois van het boek te maken maar helaas zonder eenigen samenhang, zonder een leidende gedachte. De letter was in de kleinste finesses scherp en geacheveerd geworden, maar geen uitvloeisel van haar maaksel, geen letter die

aan de burijn haar ontstaan dankte. De houtsnede was technische volmaking nabij en reproduceerde alle procedé's met een onuitputtelijk geduld, inplaats van in de, aan hare techniek geëigende werkwijze te blijven, en de mechanische reproductie op zink of koper zij gaf met niet te gering te schatten qualiteiten het origineel zoo nauwkeurig mogelijk weer en ook het kunstdrukpapier en de inkt voldeden aan de strengste eischen die tot een goeden afdruk moesten leiden, maar..... bij de volmaking van ieder onderdeel vergat men het noodzakelijk verband tusschen de verschillende elementen, die een boek tot een kunstwerk moeten maken.

De absoluut vrije illustratie, zij stond geheel op zich zelf, zij sloot zich niet meer aan, nòch in zwaarte, nòch in lijn bij de letter, en deze laatste had door de tijden heen haar oorspronkelijk karakter totaal verloren, zij miste alle eenvoud, duidelijkheid, leesbaarheid bij combinatie tot woorden, tot regels, tot pagina's, de beginselen harer anatomie waren voor de ontwerpers verloren gegaan, de geheele grondgedachte van een typografische uiting bestond niet meer. Als zoodanig is dan ook het drukken van een kopergravure, ets of litho tusschen drukwerk, het resultaat van een verkeerdelijk zoeken naar schoonheid.

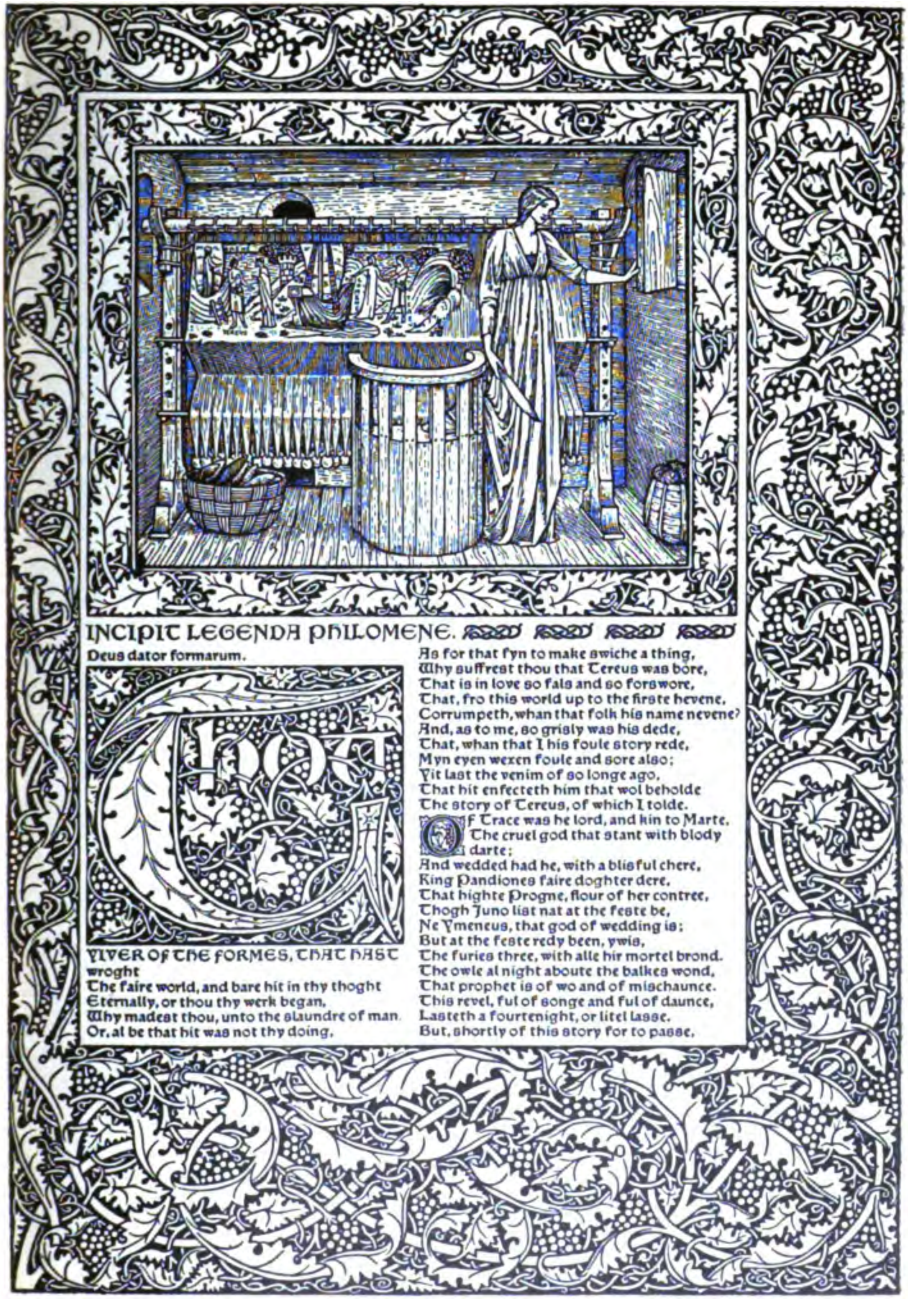
Het eenigste middel om deze verschillende elementen, die het boek tot een kunstwerk maken, weder tot elkaar te brengen, bestaat daarin om de logiek dier technieken van af hunne oorsprong na te gaan, wat Morris dan ook deed.

Evenals de eerste drukkers bestudeerde hij de letter op de handschriften der tiende- en elfde eeuw, om ze daarna te verwerken in verband met de eischen die de lettersnijder stelt. Een gesneden letter mag niet de nasnede zijn van een geschreven letter; ganzepen en burijn stellen hunne voorschriften, die men wel degelijk in

ME list no more to speke of him, parde:
Thise false lovers, poison be hir bane!
But I wol turne again to Adriane
That is with slepe for werinesse atake.
Ful sorwefully her herte may awake.
Allas! for thee my herte hath now pite!
Right in the dawening awaketh she,
And gropeth in the bedde, and fond right noght.
Allas! quod she, that ever I was wroght!
I am betrayed! and her heer torente,
And to the stronde barfot faste she wente,
And cryed: Theseus! myn herte swete!
Wher be ye, that I may nat with yow mete,
And mighte thus with bestes been yslain?
THE holwe rokkes answerde her again;
No man she saw, and yit shyned the mone,
And hye upon a rokke she wente sone,
And saw his barge sailing in the see.
Cold wex her herte, and right thus seide she:
Meker than ye finde I the bestes wilde!
Hadde he nat sinne, that her thus begylde?
She cryed: O turne again, for routhe and sinne!
Thy barge hath nat al his meiny inne!
Her kerchef on a pole up stikked she,
Ascaunce that he sholde hit wel ysee,
And him remembre that she was behinde,
And turne again, and on the stronde her finde:
But al for noght; his wey he is ygoon.
And doun she fil aswown upon a stoon;
And up she rist, and kiste, in al her care,
The steppes of his feet, ther he hath fare,
And to her bedde right thus she speketh tho:
Thou bed, quod she, that hast receyved two,
Thou shalt answere of two, and nat of oon!
Wher is thy gretter part away ygoon?
Allas! wher shal I, wrecched wight, become!
For, thogh so be that ship or boot heer come,
Hoom to my contree dar I nat for drede;
I can myselven in this cas nat rede!
WHAT shal I telle more her compleining?
Hit is so long, hit were an hevy thing.
In her epistle Naso telleth al;
But shortly to the ende I telle shal.
The goddes have her holpen, for pitee;
And, in the signe of Taurus, men may see
The stones of her coroun shyne clere.
I WOL no more speke of this matere;
But thus this false lover can begyle
His trewe love. The devil quyte him his whyle!
Explicit Legenda Adriane de Athenes.

Twee pagina's uit «The Works of Geoffrey Chaucer», met illustraties van Sir

INCIPIT LEGENDA PHILOMENE.

Deus dator formarum.

Thou yiver of the formes, that hast wroght
The faire world, and bare hit in thy thoght
Eternally, or thou thy werk began,
Why madest thou, unto the slaundre of man,
Or, al be that hit was not thy doing,
As for that fyn to make swiche a thing,
Why suffrest thou that Tereus was bore,
That is in love so fals and so forswore,
That, fro this world up to the firste hevene,
Corrumpeth, whan that folk his name nevene?
And, as to me, so grisly was his dede,
That, whan that I his foule story rede,
Myn eyen wexen foule and sore also;
Yit last the venim of so longe ago,
That hit enfecteth him that wol beholde
The story of Tereus, of which I tolde.

Of Trace was he lord, and kin to Marte,
The cruel god that stant with blody darte;
And wedded had he, with a blisful chere,
King Pandiones faire doghter dere,
That highte Progne, flour of her contree,
Thogh Juno list nat at the feste be,
Ne Ymeneus, that god of wedding is;
But at the feste redy been, ywis,
The furies three, with alle hir mortel brond.
The owle al night aboute the balkes wond,
That prophet is of wo and of mischaunce.
This revel, ful of songe and ful of daunce,
Lasteth a fourtenight, or litel lasse.
But, shortly of this story for to passe,

Edw. Burne-Jones in «The Chaucer-type» gedrukt ter Kelmscott-press 1896

manuscript en drukpagina moet kunnen zien. Naast de handschrif-ten waren het de vijftiend'-eeuwsche drukkers, de directe opvol-gers der oude kloosterbroeders, wier werk Morris tot voorbeeld kon dienen.

Morris zelf schrijft hierover in zijn *A note by William Morris on his aims in founding the Kelmscott-Press:* «En nu (na als grondvorm het Romeinsche lettertype te hebben vastgesteld) moest ik een letter hebben die volkomen zuiver van vorm was; streng, zonder noodelooze uitwassen; stevig, zonder het dikker en dunner worden der lijn, de voorname fout van de gewone, moderne letter, waardoor zij moeilijk leesbaar wordt; en bovendien niet zijdelings samengedrukt, zooals alle latere lettersoorten ter wille van com-mercieele overwegingen geworden zijn.

Er was slechts één bron, waaruit voorbeelden te putten waren van dit volmaakt Romeinsche lettertype en wel de werken der groote Venetiaansche drukkers der vijftiende eeuw, waarvan Nicolaas Jenson van 1470 tot 1476 het volmaaktste en zuiverste Romeinsche lettertype maakte. «Deze letters», zegt Morris verder, «bestudeerde ik met veel zorg door ze op een groote schaal te laten photografeeren en ze verscheidene malen na te teekenen; zoodat, ofschoon ik meen het wezen er van meester geworden te zijn, ik ze niet slaafs namaakte; inderdaad heeft mijn Romeinsche letter, in het bijzonder de onderkastletter meer van de gothische-dan de Jenson's letter».

Behalve op de Jenson-letter, waartoe hij een Plinius-uitgave van 1476 tot voorbeeld nam, inspireerde Morris zich voor zijn Ro-meinsch-type op nog een ander Italiaansch drukwerk, de History of Florence van Leonard van Arrezzo, eveneens in 1476 te Venetië door Jacobus Rubeus gedrukt. Door een vergelijking van de op

io in alcuna coſſa haueſſe p ignorãtia
o per inaduertentia manchato trãſfor-
mato: ouer incompoſitamente pferto
ueramente rechiedo perdono ſempre
ſopponendoui ad ogni ſpirituale &
temporale correctione de qualunque
diuotiſſima perſona di zaſchaduno
perito maeſtro & ſapientiſſio doctore
de la uoſtra ſãctiſſima madre eccleſia
catholica di roma.

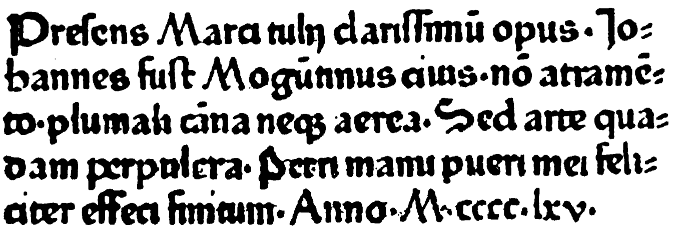
ANNO A CHRISTI INCARNA-
TIONE. MCCCCLXI. PER MAGI-
STRVM NICOLAVM IENSON
HOC OPVS QVOD PVELLA-
RVM DECOR DICITVR FELICI-
TER IMPRESSVM EST.

LAVS DEO.

Romein van Nicolaas Jenson. Venetië 1471,
Colophon uit «Decor Puellarum». foutief gedateerd 1461

vergroote schaal gemaakte foto's kwam hij tot een kernvorm, zou-
den wij het kunnen noemen, die al de goede eigenschappen in
zich moest vereenigen, en die het ontstaan was van «The Golden
type», de eerste voor de Kelmscott-press vervaardigde en door
Mr. Prince gesneden letter.

Half Augustus 1890 waren een elftal stempels gereed en einde

Presens Marci tulij clarissimū opus. Jo-
hannes fust Moguntinus ciuis. nō atramē-
to. plumali cāna neq̃ aerea. Sed arte qua-
dam perpulcra. Petri manu pueri mei feli-
citer effeci finitum. Anno. M.cccc.lxv.

Sluitschrift van Cicero's Officia et Paradoxa, gedrukt door
Schöffer en Fust te Mainz in 1465 (Hain 5238)

van dat jaar de overige, zoodat in Januari 1891 de eerste proef-
pagina gedrukt kon worden.

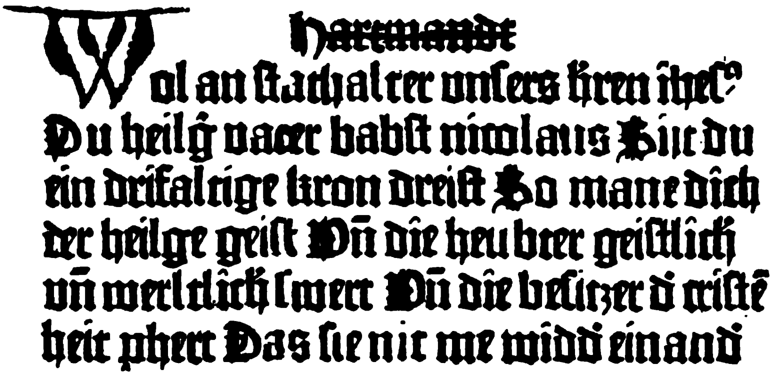
«Een vriend», zoo verhaalt Mr. S. C. Cockerill, «die William
Morris op den dag na het drukken van de bovenvermelde pagina
zag, herinnert zich nog zijn opgetogenheid over het welslagen van
zijn nieuwe letter.»

«Het eerste deel van de Saga Library, een fraai stuk drukwerk
werd voor den dag gehaald en naast deze proefbladzijde gelegd,
die de vergelijking zeer goed kon doorstaan.»

Later schijnt Morris plannen gemaakt te hebben voor een romein
in grooter corpus, die echter niet tot uitvoering zijn gekomen.

«Langzamerhand», deelt Morris ons in het bovenaangehaald
werkje mede, «gevoelde ik dat ik zoowel een gothisch als een

romeinsch lettertype moest hebben; en de taak die ik mij hierbij stelde was de gothische letter zoo te wijzigen dat het verwijt van onleesbaarheid, dat er gewoonlijk tegen wordt aangevoerd, ze niet meer kon treffen. En ik gevoelde dat dit verwijt redelijkerwijze niet kon worden ingebracht tegen de letters van de eerste twintig jaar der boekdrukkunst; dat Peter Schoeffer te Mainz, Mentelin

hartmandt
Wol an stathalter unsers hrrn ihes9
Du heilḡ vater babst nicolaus Sint du
ein drifaltige kron dreist So mane dich
der heilge geist Vñ die heubter geistlich
vñ werltlich swert Vñ die besitzer d̄ cristē
heit pheit Das sie nit me widd̄ einand̄

Fragment (fol. 1 verso) uit den Türkenkalender,
gedrukt door Gutenberg in 1454

te Straatsburg en Gunther Zainer te Augsburg de spichtige einden en onbehoorlijke samenpersing vermeden, die sommigen der latere letters aan genoemd verwijt bloot stelden.»

«Mijn doel onafgebroken voor oogen houdend, teekende ik een modern gotisch type, waarvan ik, naar ik meen, met recht mag beweren, dat het even leesbaar is als een romeinsch type, en om de waarheid te zeggen, stel ik het boven het romeinsche.»

Begin November van 1891 was er genoeg letter van dit type door Morris het Troy=type genoemd, gegoten om een paar proef=

bladen samen te stellen, waartoe een zestien regels van Chaucers' Franklin's Tale en een zestien van Sigurd the Volsung werden gezet. Hoewel gebaseerd op vijftiend' eeuwsche drukken, waarbij wij ook aan Anthonius Koburger van Neurenberg moeten denken, draagt het toch zooals Cockerill zegt «een eigen streng karakter, dat grootelijks verschilt met eenige middeleeuwsche letter».

Toen later de groote folio uitgave van *The Works of Geoffrey Chaucer*, in twee kolommen gedrukt zou worden, bleek de Troy-type te groot en werd dezelfde letter kleiner gesneden, en door Morris gedachtig aan de bedoelde uitgave «The Chaucer-type» genoemd. Ook de namen «Troy-» en «Golden-type» houden verband met een daarin gedrukte uitgave, de eerste met *The Recuyell of the Historyes of Troye*, en de andere met *The Golden Legend of Master William Caxton done anew*.

Dat Morris zich voorstelde nog andere letters te teekenen en voor zijn uitgaven te gebruiken blijkt wel uit een brief aan zijn lettersnijder Mr. E. P. Prince, waarin hij schrijft: «Ik geloof dat ik in drie maanden gereed zal zijn met een nieuw stel schetsen voor een letter op Engelsch type».

This is the Golden type.

This is the Troy type.

This is the Chaucer type.

Ook teekende hij een lettertype gebaseerd op dat uit een exemplaar van Augustinus De Civitate Dei, door Sweynheym en Pannartz in het mannenklooster van Subiaco bij Rome gedrukt, maar nòch het een, nòch het ander is uitgevoerd.

Bij een stel goede letters was goed papier noodzakelijk, en het uit hout en zelfs uit katoenlompen gemaakte soort bevredigde hem niet, zoodat hij in overleg met zijn vriend Mr. Batchelor van Little

Chart in Kent een handpapier liet maken, waartoe een vijftiend' eeuwsch Bouloneesch-papier tot voorbeeld diende.

Het moest goed gelijmd zijn en van zuiver linnen gemaakt, dan min of meer ruw maar niet zóó, dat het geribt werd en hinder bij drukken zou geven, alle voorwaarden, waaraan dit vijftiend' eeuwsche papier voldeed en die wij, zoowel in het sleutelbloem-papier, het baars-papier en het appel-papier, de drie voor de Kelmscott-press vervaardigde soorten en formaten, dús genoemd naar de watermerken, terugvinden.

Na eenig zoeken en zelfs plannen tot het zelf maken, betrok Morris zijn mooie fluweelig zwarte inkt uit Hannover, en het uitsluitend gebruik van handpersen bracht mede, dat ze een weinig zwaar en van stevige specie kon zijn.

Hiermede zou Morris hebben kunnen volstaan, goed papier, goede inkt en goede letter, ziedaar drie gegevens om goed drukwerk te maken, en aan den drukker de taak ze zoo te combineeren dat het resultaat een fraai geheel geeft.

Mogen wij nog even laten volgen wat Morris zelf hiervan zegt? Na den lettervorm te hebben besproken: «Nu de tusschenruimten. Ten eerste moet het beeld van de letter zooveel mogelijk door dezelfde lijnen begrensd worden als het corpus er van, ten einde onnoodig wit tusschen de letters te vermijden. Vervolgens moeten de tusschenruimten aan weerszijden der woorden niet grooter zijn dan noodig is om duidelijk de verdeeling in woorden te onderscheiden, terwijl ze zooveel mogelijk even groot moeten wezen. Moderne drukkers, zelfs de beste, slaan zeer weinig acht op deze twee voorname eischen van fraaie samenstelling en de drukkers van minder gehalte achten zich door geen enkelen regel daaromtrent gebonden, waardoor die leelijke lijnen ontstaan, die als

to each other, and there was nought in them that was not lovely in those first days of their manhood.

Chapter XXXII. Foemen among the West Dalers

BUT when the spring was worn into April there fell new tidings: for on a morning early came Stephen the Eater hurrying into the hall at Wethermel & cried aloud: Bows, bows! Come afield all ye of this hall, & thou chiefly, Osberne the captain!

OUT then tumbled the stout men of Wethermel from shut-bed and hutch, and were presently armed; and Osberne was in his byrny and steel hood straightway, his bow in his hand and his quiver at his back.

THEY gathered about him & Stephen amidst of the hall, and then Osberne asks what is toward. Great matter enough, says Stephen. Yet how to help therein? There is unpeace in the Dale, but it has fallen on the Westerlings. Quoth Osberne, short

Twee pagina's uit «The Sundering Flood» The last Romance written by

& sharp: Ye Otter, Simon, Longdeer, Alison, take horse and ride straightway down the Dale and round to every stead, and bid men gather to the side of the flood with bows & sling-spears and shot-weapons of all kinds, & that they stand not in knots and clumps, but drawn out in line, & space enough betwixt each shooter. Bid them to leave not a shaft at home, we may speedily make more, but not to loose once till they have marked their man. Now hasten ye four! But ye others come after me at once, for we will go afoot for the saving of time and the steadying of the shooting.

They go down to the flood

SO they went toward the water, a dozen men all told, and all had bows & good store of shafts. And as they went, Osberne spake to those about him and said: Spread out, and make little show of force, & show not your bows to the foemen, so that they may contemn us and venture the nearer to the bank. But shoot not till they defy us, lest we smite a peaceful man. Now they were presently nigh

r 2

William Morris, ter Kelmscott-press gedrukt in «The Troy Type» 1897

rivieren over de bladzijden loopen en een schande voor druk-werk zijn. Ten derde moet het wit tusschen de regels niet zoo buitensporig zijn; de moderne wijze van interlinieeren moet zoo karig mogelijk toegepast worden en nooit zonder bepaalde reden, zooals bijv. om de aandacht op een bijzonder gedeelte van het drukwerk te vestigen».

Na deze voor drukkers zeker behartenswaardige raadgevingen, voegt Morris er aan toe: «Ten slotte, ofschoon zeker niet het minst belangrijk, komt de plaatsing van het gedrukte op de bladzijde. Hierbij moet de binnenste marge, altijd de smalste blijven, de bovenste iets breeder, de buitenste nog iets breeder en de onderste het breedst van allen zijn. Van dezen regel is in de middeleeuwsche boeken nooit afgeweken. Moderne drukkers zondigen stelselmatig hiertegen, daardoor blijkbaar in tegenspraak met het feit dat de eenheid van het boek niet één bladzijde is, maar een stel bladzijden.

«Deze regels voor tusschenruimten en plaatsing zijn van het grootste belang bij de vervaardiging van mooie boeken; worden zij naar behooren in acht genomen, dan maken zij dat een boek met heel gewone letter gedrukt, er ten minste goed en aangenaam uitziet. Ze te veronachtzamen zal het effect van de best geteekende letter bederven.»

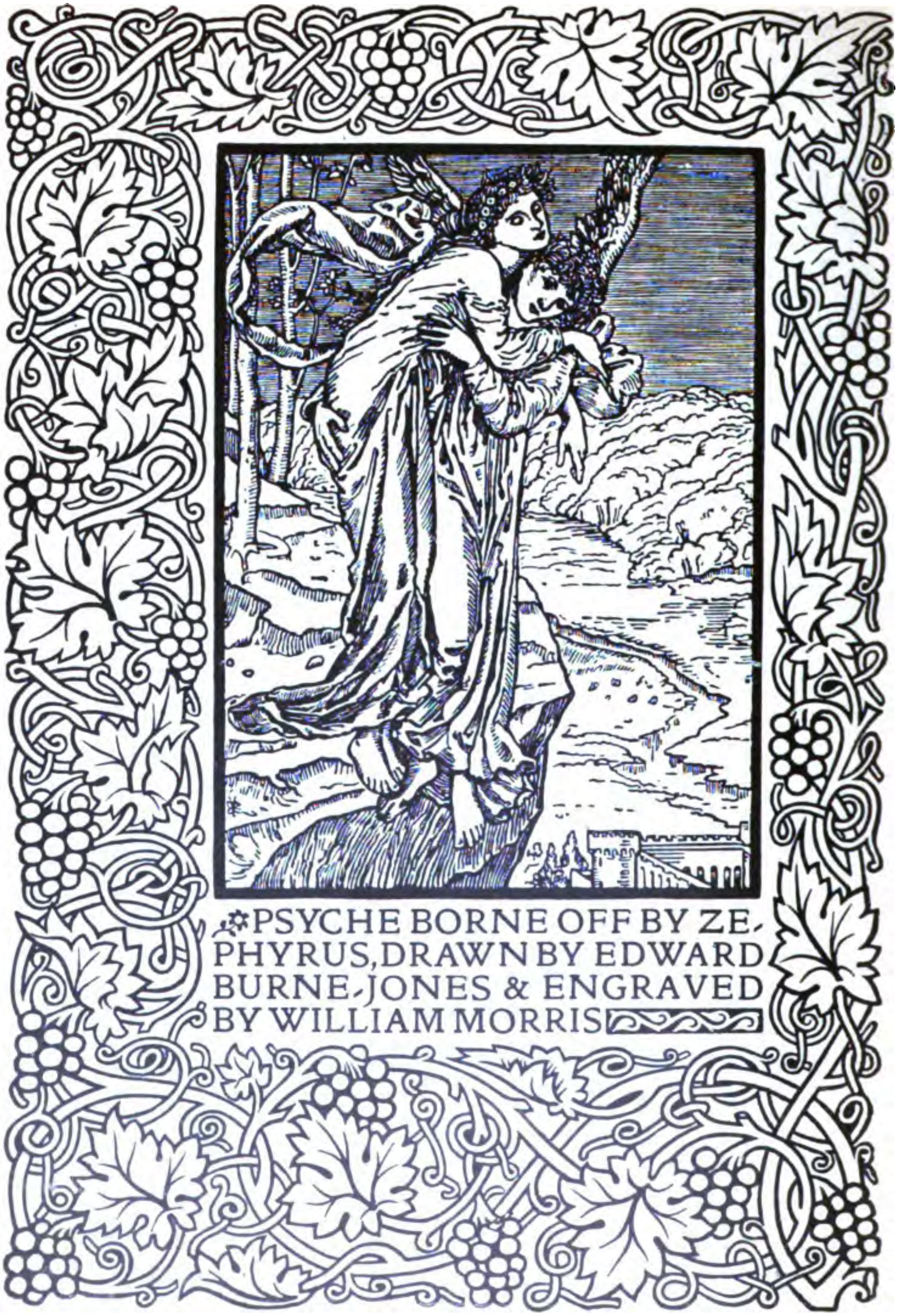
Morris zou echter Morris niet geweest zijn als hij volstaan had met slechts tot zuiver zetwerk zich te bepalen. Hij, de versierder, die vóórdat het boek zijn aandacht in beslag nam, tapijten en wanden had gedecoreerd, wat kon men anders van hem verwach-ten dan dat hij niet alleen trachtte het boek goed, deugdelijk te doen zijn, maar het ook zoo mooi mogelijk te maken. Hield hij aanvankelijk in de eerste, onder zijne leiding uitgevoerde boeken, evenals de vroegste drukkers, eenige ruimte open om uit de hand

gekleurde initialen in te zetten, dra kwam hij er toe, voor de eerste proefbladen der Kelmscott-press, initialen in het hout te snijden.

Aan deze vroegste initialen, alsook aan de latere daarmede verband houdende omrandingen is de invloed der Italiaansche drukken niet vreemd gebleven, terwijl ook de wijze waarop hij soms een bordure maakte, alleen ter voorzijde, iets uitloopende boven en onder, zijn sympathie voor oude handschriften doet kennen.

Niet alleen in opvatting van vorm en versiering maar ook in technische uitvoering herinneren enkele zijner randen aan de houtsneden der vijftiend' eeuwers. Ook bij Morris de donkere fond, waarin de letter en ornamentatie was weggestoken, de pointillage om de eentonigheid der overblijvende zwarte vlekken te breken. En het zware aspect dat dús initiaal en rand gaf, het paste bij het stevige zetsel van Golden-type, van Troy- en Chaucer-. Flink stak weer de letterspiegel af tegen de fraaie materie van het handpapier, kloek en ferm stonden weer de zwarte letterrijen omgeven door een samenstemmend kader.

Talrijk zijn de initialen geweest door Morris voor zijn Kelmscott drukken ontworpen, en deels door hem zelf in hout gesneden. Cockerill noemt hun aantal honderd vier en tachtig, waarbij niet minder dan vier en dertig verschillende T's, trouwens alleen voor *The Poems by the Way* gebruikte Morris negen en vijftig initialen. Opmerkelijk is hierbij hoe hij steeds in overeenstemming met de grootte van het boek, dus ook met de zwaarte van het letteroppervlak zijn initiaal wist te bepalen, nu eens is deze wit in een donker vierkant met ornamentatiën verlicht, dan weer donker, enkel sprekende door een fijn contourlijntje. Ook de opvatting der ornamentatie verschilt telkens, niet alleen dat zij zooals wij reeds zeiden soms aan vroeg Italiaansche drukkers herinnert, als bijv.

Titel en eerste pagina van «A note by William Morris on his aims in founding the Kelmscott» list of books printed thereat». Laatste boek na Morris dood

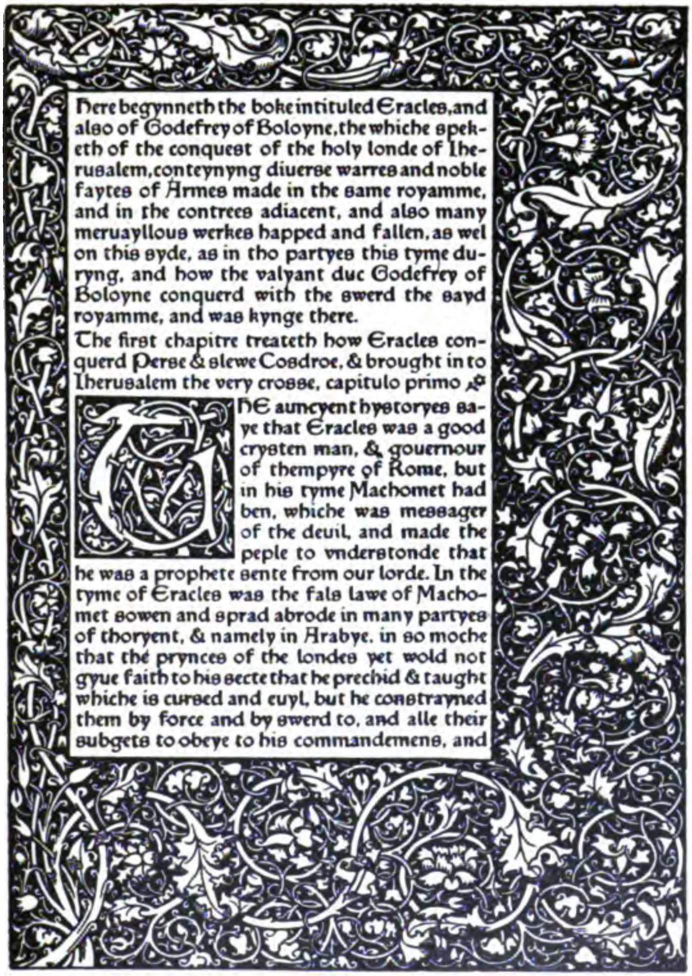
NOTE BY WILLIAM MORRIS ON HIS AIMS IN FOUNDING THE KELMSCOTT PRESS

I BEGAN printing books with the hope of producing some which would have a definite claim to beauty, while at the same time they should be easy to read and should not dazzle the eye, or trouble the intellect of the reader by eccentricity of form in the letters. I have always been a great admirer of the calligraphy of the Middle Ages, & of the earlier printing which took its place. As to the fifteenth-century books, I had noticed that they were always beautiful by force of the mere typography, even without the added ornament, with which many of them are so lavishly supplied. And it was the essence of my undertaking to produce books which it would be a pleasure to look upon as pieces of printing and arrangement of type. Looking at my adventure from this point of view then, I found I had to consider chiefly the following things: the paper, the form of the type, the relative spacing of the letters, the words, and the

press, together with a short description of the Press by S. C. Cockerill, and an annotated
ter Kelmscott-press gedrukt in «The Golden Type» 1898

The History of Godfrey of Boloyne and the Conquest of Iherusalem in 1893 gedrukt, maar ook dat zij nu eens slechts de opene ruimte in een letter met bladornament vult, dan weer in vroolijke ranken er overheen zwiert, die het lichaam der letters hier en daar doorboren. Trouwens deze wijze van versieren kenmerkt zich ook in Morris' omrandingen en zijn titelpagina's. Wij zien hier niet het streng decoratief principe gebaseerd op diagram of geometrisch lijnenstelsel, maar slechts een gevoel voor evenwicht in kleur en vorm, een regelmaat in min of meer strakke behandeling van wat wij naturalistisch ornament zouden kunnen noemen. Morris achtte het niet strijdig met zijn beginselen van decoratieve versiering indien bladen en ranken over elkaar slingerden, en elkaar gedeeltelijk bedekten, en zelfs indien zij door het aangeven van zij het dan ook nog zoo simpele schaduwlijntjes, een zeker relief vertoonden. *The History of Reynard the Foxe* dateerend van December 1892 is hiervan een zeer kenmerkend voorbeeld. Opvallend is ook hier, hoe bij de letterplaatsing op de titelpagina geen rekening is gehouden met het bladornament dat als speling der fond het vak vult. De woorden The — History — of — Reynard — the — Foxe, staan zwaar en zwart over het met fijne bloemtakken verluchte middenvak zonder zich er aan te storen of zij door hier een tak te doorbreken, ginds een bloem of blad te bedekken, de gang van het ornament ook zouden schaden.

Genaderd dus tot Morris' ornamentaties merkten wij reeds op hoe deze naar mate hij dit voor samenhang met zijn lettervlak noodig achtte, wit in den donkeren fond zijn uitgestoken, zóó het karakter der houtsnede meer bewarend, of in zwart op wit, illustratie of letterspiegel omgeven. Zijn vooropgestelde principes van marge-verdeeling wist hij ook in deze omrandingen uitstekend vol

Here begynneth the boke intituled Eracles, and also of Godefrey of Boloyne, the whiche speketh of the conquest of the holy londe of Iherusalem, conteynyng diuerse warres and noble faytes of Armes made in the same royamme, and in the contrees adiacent, and also many meruayllous werkes happed and fallen, as wel on this syde, as in tho partyes this tyme duryng, and how the valyant duc Godefrey of Boloyne conquerd with the swerd the sayd royamme, and was kynge there.

The first chapitre treateth how Eracles conquerd Perse & slewe Cosdroe, & brought in to Iherusalem the very crosse, capitulo primo.

THE auncyent hystoryes saye that Eracles was a good crysten man, & gouernour of thempyre of Rome, but in his tyme Machomet had ben, whiche was messager of the deuil, and made the peple to vnderstonde that he was a prophete sente from our lorde. In the tyme of Eracles was the fals lawe of Machomet sowen and sprad abrode in many partyes of thoryent, & namely in Arabye, in so moche that the prynces of the londes yet wold not gyue faith to his secte that he prechid & taught whiche is cursed and euyl, but he constrayned them by force and by swerd to, and alle their subgets to obeye to his commandemens, and

Pagina met initiaal uit «The history of Godfrey of Boloyne and the Conquest of Iherusalem», gedrukt ter Kelmscott-press in «The Troy-type» in 1893

the History of Reynard the Foxe

Hyer begynneth the hystorye of Reynard the foxe

IN thys hystorye ben wreton the parables, goode lerynge, and dyuerse poyntes to be merkyd, by whiche poyntes men maye lerne to come to the subtylle knoweleche of suche thynges as dayly ben vsed and had in the counseyllys of lordes and prelates, gostely and worldly, and also emonge marchantes & other comone peple. And this booke is maad for nede and prouffyte of alle god folke, as fer as they in redynge or heeryng of it shall mowe vnderstand and fele the forsaid subtil deceytes that dayly ben vsed in the worlde, not to thentente that men shold vse them, but that euery man sholde eschewe and kepe hym from the subtyl false shrewys, that they be not deceyuyd. Thenne who that will haue the very vnderstandyng of thys matter, he muste ofte and many tymes rede in thys booke, and ernestly and diligently marke well that he redeth, for it is sette subtylly, lyke as ye shal see in redyng of it; and not ones to rede it; for a man shall not wyth ones ouer redyng fynde the right vnderstandyng, ne comprise it wel, but oftymes to rede it shal cause it wel to be vnderstande: and for them that vnderstandeth it, it shall be ryght joyous, playsant, and prouffitable.

te houden. De omlijsting, smal in den kneep, wordt iets breeder naar boven toe, dan naar de buitenzijde, om aan den onderkant het zwaarste te worden. Op meestal uitstekende wijze, hoe men ten slotte over de *opvatting* van het ornament moge denken, volgt dit geleidelijk de verbreedingen mede, en merkt men nergens, dat de als compositie niet geringe opgave, een goede overgang te

Drukkersmerk der Kelmscott-Press

vormen tusschen de zeer smalle kneepzijde en de breede onderkant bijv., voor Morris eenig bezwaar heeft opgeleverd.

Veel zien wij in de omlijstingen wingerdranken optreden, volgens Cockerill als gevolg van een bezoek in Aug. 1891 aan Beauvais gebracht, waar groote gaanderijen versierd met snijwerk van druiventakken, Morris gefrappeerd hadden.

Was het aantal initialen voor de Kelmscott-press ontworpen en

gesneden groot, niet minder bedroeg het cijfer der omrandingen deels voor tekst, deels voor illustratie- of titelafsluiting. In de zeven jaar van Morris' optreden als drukker werden in het geheel zes honderd vier en veertig teekeningen door hem ontworpen en gesneden. Hoewel steeds de leiding in handen houdende had hij zich toch voor de illustraties als voor de zuiver ornamentale versieringen medewerking van enkele kunstenaars verzekerd, wier aspiraties ook naar herleving der boekkunst uitgingen; zoo teekende R. Catterson-Smith o.a. eenige omrandingen voor *The Earthly Paradise*, maar zeker niet het minst heeft Morris' vriend Sir Edward Burne Jones er toe bijgedragen de geïllustreerde Kelmscott-uitgaven te maken tot wat zij geworden zijn. Waar Morris naar aanleiding zijner omrandingen schrijft: «Hieromtrent wil ik alleen zeggen dat ik altijd mijn best deed de noodzakelijkheid in het oog te houden, mijn versiering een deel te doen zijn der bedrukte bladzijde», daar vervolgt hij: «Ik moet er bijvoegen dat bij het teekenen van de prachtige en onnavolgbare houtsneden die verscheidene mijner boeken, en bovenal de *Chaucer* die nu zijn voltooiïng nadert, zullen opluisteren [1]) mijn vriend Sir Edward Burne Jones dit belangrijke punt nooit uit het oog heeft verloren, zoodat zijn werk ons niet alleen een reeks teekeningen geven zal, úitmuntend door schoonheid en verbeelding, maar ook een versiering zal vormen volkomen in overeenstemming met het gedrukte boek».

Sloten zich Burne Jones' teekeningen voor de Chaucer-uitgave zoowel als die uit *The Well at the World's End* en anderen uitstekend bij zwaarte van lettertype en omranding aan, niet minder is dit het geval met Walter-Crane's drie en twintig illustraties voor

---

[1]) Dit dateert van 1895.

The Story of the Glittering Plain, met de teekeningen van C. M. Gere of die van A. J. Gaskin voor Spenser's *Shepheardes Calender*. Alles wordt beheerscht door één machtig principe: eenheid in het boek te brengen, volmaakte harmonie tusschen inktkleur en papier, tusschen letterzwart, omranding en illustratie. En voor de door⸗voering van dit beginsel was niets Morris te veel en te onbeduidend.

Om goed papier te hebben liet hij het maken, perkament voor enkele speciaal⸗drukken betrok hij uit Rome, later uit Engeland, de boekletter, wij zagen het, ontwierp hij zelf, initialen en omran⸗dingen, hij maakte ze met onvermoeiden ijver, maar zelfs de lintjes om de ingebonden exemplaren vast te strikken, hij liet ze weven in kleur en breedte die hem goeddacht.

En nu moge dit pretentieus schijnen, maar ieder die, in welk vak ook, ooit getracht heeft iets moois te maken, zal ondervonden hebben dat èn grondstoffen èn hulpmiddelen al zeer pauvertjes zijn, dat in de meeste gevallen slechts slecht materieel, leelijke vormen en kleuren in den handel verkrijgbaar zijn, geen wonder dus dat Morris, waar hij het boek als kunstwerk weder in eere wilde herstellen, hij van meet af aan, de factoren die tot samenstel⸗ling er van bijdroegen, aan het door hem voor oogen gestelde doel moest doen beantwoorden.

De vraag of Morris' streven ons bruikbare voorbeelden tot na⸗volging heeft gegeven, is zeer verschillend beantwoord en verdient misschien wel eenige toelichting. Laat ons eerst vooropstellen, dat het slaafs navolgen van welk voorbeeld, hoe goed dit ook zijn moge, steeds weinig resultaat zal opleveren zoowel voor dengeen die het doet, als voor hem die de namaak aanschouwt, beiden komen niets verder, geraken eer van de wijs.

In zijn boekje, herdruk der lezing in het museum Plantijn ge⸗

houden, citeert de heer Emmanuel de Bom de meeningen dienaangaande van de heeren J. W. Enschedé en L. Simons. De eerste zegt van Morris' boeken, het zijn: »*mooie, dure*, ik durf gerust zeggen *onbruikbare boeken*. Zij mogen gezien en bewonderd, maar kunnen niet meer gelezen worden», ... «Zij zijn onbruikbaar, zegt hij omdat ze, zij het ook hier en daar gewijzigd, willen herhalen het boek van 1500. De Kelmscott-boeken zijn in hun wezen een uiterlijke navolging met een moderne weergeving van vroegere opvattingen. Aan het gevaar, dat de historische bestudeering van kunstuitingen oplevert, heeft Morris, bij al zijn vooruitstrevende denkbeelden, zich in het boek niet kunnen onttrekken; ik bedoel aan de begripsverwarring tusschen schijn en wezen».

De heer L. Simons schreef in *de Gids* van Januari 1897 o. a.: «De vindingrijkheid van Morris als ornamentist was niet ruim genoeg om groote verscheidenheid mogelijk te maken. Buiten cirkellijn en blad is hij nooit in zijn randversiering gekomen. Een enkel doorbladeren van Walter Crane's *Fairie Queene* toont niet alleen Crane's superioriteit in vinden en verbeelden, 't doet de armoe van Morris' eigen werk in dezelfde lijn schier al te sprekend voelen. Ook komen er andere bedenkingen rijzen: de krachtverhouding, de vormeenheid van rand en middelvlak zijn niet altijd zuiver gehouden. Versierde hoofdletters, op twee pagina's opeen gehoopt, doen soms het zetsel rammelen. Met het laatste gedrukte deel, den *Chaucer* in de Chaucer-type, met één exemplaar in den Golden-type, en een derde in Troy-type zou, — voelen wij — onze collectie van Morris' typografie bijna volmaakt kunnen zijn. Want wat hij hierin volbracht heeft is allereerst een aansporing. De uitgaven, op handpapier op de handpers gedrukt, zij zijn te kostbaar; het uiterlijk der meesten meer aansporend tot

bezien en bewonderen dan tot lezen, en in ons dagelijksch boek-maken kunnen wij langs denzelfden langzamen en archaïschen weg nooit tot eenig resultaat komen».

Op beide meeningen zou wel iets af te dingen zijn, maar het is hier niet onze bedoeling, en het zou trouwens in dit bestek te uit-voerig worden, te trachten ze te weerleggen. Wij citeerden ze slechts als uitingen van hen die Morris' Kelmscott drukken geen prijzenswaardige, en bruikbare voorbeelden tot navolging vinden. Maar..... wij zeiden het reeds men moet ook geen voorbeelden navolgen, men moet trachten de beginselen na te gaan, te ontdek-ken, wat den maker geleid heeft zóó en niet anders te doen, de kern der dingen moet men opzoeken en hiervan profijt trekken in eigen arbeid. Men moet het goede en schoone nasporen in oude werkwijzen, in oude proeven van het ambacht en in nieuwe zoo het mogelijk is, en dit toepassen in aansluiting met de voorwaarden, die men zijn werk kan en wil stellen.

Handpapier, handpersdruk, afzonderlijke initialen en versie-ringen, zij zijn zeker te kostbaar voor menige uitgave, maar er zijn uitgaven die wèl een meer zorgvuldige typografische behandeling kunnen lijden; welnu late men daarbij dan eens zijn aandacht aan het drukwerk wijden, dat ook dìt een fraai verzorgd geheel worde, maar..... hoe weinig geschiedt dit, hoe menig kostbaar pracht- en plaatwerk ziet er nog armzalig als uiting van drukkerskunst uit.

Dat echter Morris' *beginselen* voor navolging wel vatbaar zijn, bewijzen niet alleen de talrijke Engelsche drukkerijen als voort-bouwers der Kelmscott-ideeën opgericht, maar doet zoo menig Engelsch boek U zien, dat juist zonder extra versiering, zonder illustratie, zonder handpersdruk te zijn, er aardig, prettig, smaak-vol, kortom «verzorgd» uitziet. Het papier is niet akelig glad en

blauwachtig wit, de letter niet spichtig en lang gerekt, neen, een lichte crême-kleur van pagina met een kloeke letter bedrukt, in goede verhouding van bladspiegel tot marges, en daarbij als omslag, een aardig getint papier met goed geplaatsten titel; het een bij het ander, een resultaat dat aangenaam aandoet.

En al zien wij hier geen Chaucer-uitgave in terug, noch *Godfrey of Boloyne* of *The Glittering Plain*, toch zijn wij overtuigd, dat wat Morris bereikte hetzij op de Chiswick-press, of op zijn latere Kelmscott-drukkerij, wel degelijk hierop van invloed geweest is.

* * *

Wij hebben gemeend te dezer plaatse een biografische schets van Morris achterwege te moeten laten; in een bespreking echter van Morris als de man van het boek mogen wij niet verzuimen in het kort iets over het ontstaan der Kelmscott-drukkerij mede te deelen.

Na zoo veel mogelijk zijn eigen geschriften verzorgd te hebben, na plannen in overleg met Burne Jones voor een geïllustreerde uitgave van *The Earthly Paradise*, was het omstreeks 1888 dat hij nieuw zijn aandacht aan het boek ging schenken.

«Toen en gedurende het overige zijns levens had hij», zoo schrijft Cockerill in zijn reeds boven aangehaald werkje, «zoo hij niet van Hammerson afwezig was dagelijks verkeer met zijn vriend en buur Emery Walker, wiens inzichten omtrent dit onderwerp met de zijne overeenstemden en die bovendien een praktische kennis bezat van de boekdrukkerstechniek.»

Sinds dien werd *The House of Wolfings* op de Chiswick-press gedrukt en in het volgende jaar *The Roots of the Mountains* met een letter op oud-Bazelsch type ontworpen, terwijl nauwkeurig

met de plaatsing van het zetsel onderling, en op de pagina rekening gehouden werd.

Kort daarop rijpte bij Morris plannen tot eigen drukkerij en deed hij een voorstel aan zijn vriend Emery Walker, die echter niet als deelgenoot wenschte op te treden maar wel zijn raadsman bleef. Begin 1890 ontwierp Morris zijn «Golden type» waarvan in Augustus reeds door Mr. Prince een aantal stempels gesneden waren. In Januari 1891 werd een woning gehuurd en Mr. William Bowden als zetter en drukker aangesteld, om later bijgestaan te worden door zijn zoon Mr. W. H. Bowden en een tijdelijken helper. Aanvankelijk drukte men op één enkele handpers, in November 1891 kwam er een tweede bij en later in Januari 1895 een derde.

Verbaasd staat men, ziende wat met dergelijke hulpmiddelen, in onzen tijd meestal als langwijlig beschouwd, tot stand is gebracht in die zeven jaar, dat de Kelmscott-press bestaan heeft.

Reeds den 3en October 1897 moest Morris deze laatste illusie van zijn leven: het boek weer tot een kunstwerk te maken, zien eindigen, zeer zeker voor zich zelf overtuigd nog niet geheel bereikt te hebben wat hij wenschte.

Wat hij ons echter heeft nagelaten in de meer dan vijftig uitgaven die zijne drukkerij verlieten, het is genoeg om in hem te waardeeren den baanbreker en wegbereider, genoeg om zijn bedoeling te begrijpen en zijn inzichten te leeren kennen, waarop een iegelijk kan voortbouwen, naar zijn eigen gegevens, naar zijn eigen omstandigheden, trachtende het boek weer te hergeven iets van zijn vroegeren luister, en het bedrijf van den drukker te verheffen tot een vak, waarbij niet louter de techniek domineert, maar waarin gevoel voor schoonheid de leidende hand heeft.

HILVERSUM Mei 1907 — R. W. P. DE VRIES JR

IETS OVER SPITZERTYPIE

Voor de reproductie in druk van allerlei voor-werpen, teekeningen, schilderijen en foto's komen eenige technieken in aanmerking, n.l. de fotogravure, de lichtdruk en de zincografie, terwijl sinds kort de dikwijls zeer mooie resultaten opleverende intagliodruk zich bij de genoemden aansloot, doch tot heden niet veel werd toegepast. De fotogravure staat in schoonheid en nauwkeurige detailweergeving bovenaan, zij wordt hoofdzakelijk gebezigd voor het reproduceeren van schilderijen; deftige pracht-werken en kostbare platen worden uitgevoerd in deze techniek die door hare diepbruine kleur en den fraaien toon in de lichten bij uitstek voor dit doel geschikt is, maar door den hoogen prijs ook alleen daarvoor is te gebruiken. De lichtdruk geeft veel vlakkere en niet zoo fraaie beelden, in de details gaat dikwijls veel verloren, de omtrekken teekenen zich niet zoo scherp af, en de verschillende exemplaren vertoonen, vooral in het goedkoopere en dus niet zeer zorgvuldig uitgevoerde werk, dikwijls groote afwijkingen in kleur. De prijs van lichtdruk is niet zoo hoog dat die een ruimere toepassing in den weg kan staan, het bezwaar evenwel dat de druk der beelden niet tegelijk met dien van den tekst kan plaats hebben, werkt zeer belemmerend op het gebruik. De derde metho-de, die der zincografie, splitst zich in twee soorten: de lijnzinco en de halftoonetsing. De eerste is uitsluitend te gebruiken voor zwart-en witeffecten, de tweede eigent zich door het bewaard blijven der halftonen voor de reproductie van elke teekening of schilderij.

Bij de halftoonetsing of autotypie vertoont het beeld geen

gesloten oppervlak, het is verdeeld door een zeer fijn netwerk in tallooze grootere en kleinere punten die in de donkere partijen zich verbinden en eerst in de allerdonkerste een geheel gesloten vlak vormen. Deze eigenaardigheid der autotypie maakt haar tot de minst volkomene der verschillende technieken, waarbij nog komt dat zij voor een goede uitvoering speciaal daarvoor gemaakt, met een gladde kalklaag overdekt papier vereischt.

Toch heeft deze reproductiemethode verreweg het grootste gebruiksveld gevonden. Dit komt doordat de autotypie bij betrek-kelijk geringen kostprijs der clichés tevens het voordeel heeft op de boekdrukpers gedrukt te kunnen worden, tegelijk met den bege-leidenden tekst. Hierdoor is de autotypie voor de gewone boek-illustratie de aangewezen techniek en men maakt er een rijkelijk, dikwijls al te rijkelijk gebruik van, want niet alleen dat men tegen-woordig zelfs de onbeduidendste afbeeldingen ter illustreering van tijdschriften en boekwerken opneemt, ook voor de prenten in bladen en boeken wier papier zich hiervoor allerminst leent, kiest men de autotypie als reproductiemiddel. De autotypie is inderdaad onmisbaar geworden, zij is er altijd en overal, te pas of te onpas, mooi of leelijk, een factor in ons leven.

Reeds spoedig nadat de techniek der autotypie een zekere hoogte bereikt had, werd de behoefte gevoeld eene andere ver-deeling van de beeldoppervlakte te vinden dan de starre recht-hoekig op elkander staande lijnen van het autotypische net. Het net toch was voor velen hinderlijk bij het beschouwen der beelden en bovendien bleek het een bezwaar te zijn bij het reproduceeren van voorwerpen waarbij het aankwam op groote juistheid en rijk-dom der details. Allerlei proeven werden genomen, verscheidene vindingen werden gedaan doch geen van allen hield stand tegen-

over de practijk. Het best bekend geworden zijn de zoogenaamde kornrasters.

Bij het kornrastercliché vervalt het regelmatige netwerk geheel, in plaats daarvan komt evenwel een grond, bestaande uit kleine, onregelmatig gevormde vlekjes. Het kornraster geeft, vooral in de fijnere soorten, wel een eenigszins grootere detailleering, maar toch voldeed het niemand, eensdeels doordat de korrel nog steeds voor zeer fijne details te grof bleek, anderdeels door de hardheid en doodschheid die de reproducties in deze techniek kenmerken. Of dit komt doordat in het kornraster nog geen voldoende helderheid in de lichten kan worden bereikt, of dat de goede overgang tusschen donkere en lichtere partijen ontbreekt, kunnen wij in het midden laten, genoeg, de pogingen, hoe goed ook aanvankelijk geslaagd schijnend, bleken dra niet in de bestaande behoefte te voorzien.

Bij de reproductie van een origineel met halftinten mag als eisch gesteld worden dat het wit volkomen wit schijnt en alle tinten van licht en donkergrijs tot zwart toe tot hun recht komen, en ook dat de omtrekken der voorwerpen scherp blijven en details niet of althans zoo weinig mogelijk verloren gaan. Aan geen dier voorwaarden voldoet de autotypie volkomen, ook de in sommige opzichten betere kornrastercliché niet. Het wit, zelfs in de beste autotypie, is nooit wit, een regelmatig net van fijne, zwarte puntjes ligt over de hoogste lichten. Hoezeer dit net het wit verduistert blijkt wel het beste hieruit dat het ontbreken van slechts één puntje in de volkomen heldere lucht van een landschap hinderlijk is, en bij de geringste beschadiging breken steeds verscheidene puntjes, vooral in de lichte partijen, waar ze het zwakste zijn. Bij de kornrasterclichés staan de opstaande punten dichter bij elkaar dan bij de autotypie, bovendien zijn ze onregelmatiger verdeeld en geven

dus vooral in lichte, effene partijen een nog minder bevredigend resultaat.

Bij een autotypie blijven de scherpe omtrekken van het oorspronkelijk beeld niet zuiver. Dit vindt zijn oorzaak daarin dat bij de buiging der lijnen de rechte rasterlijnen niet kunnen volgen, dat dit het geval is kan ieder zien die een autotypie waarop een kromloopende, dunne zwarte lijn voorkomt, aandachtig beschouwt. De lijn zal onder de loup bezien, steeds gebroken schijnen. Men kan dit verschijnsel duidelijk waarnemen op onze afbeelding No. 3, vooral wanneer men de lijnen ervan vergelijkt met de spitzertypieafbeelding van dezelfde plaat. Door deze slechte overbrenging van omtrekken en lijnen gaan in de autotypie vele details verloren, evenals door het feit dat de details dikwijls te fijn zijn om zich in een herkenbare groep van punten op te lossen.

Uit een en ander blijkt dat de autotypie, hoe geschikt ook als reproductiemiddel door de geringe kosten en den korten tijd voor de vervaardiging benoodigd, toch in geenen deele voldoet aan de hooge eischen die soms gesteld worden, ja, dat inderdaad de wetenschappelijke waarde van de autotypie betwijfeld mag worden.

Om aan die hooge eischen tegemoet te kunnen komen, moest een ander procédé worden gevonden. Tot voor korten tijd was alle zoeken daarnaar te vergeefs. Sedert is evenwel iets gevonden dat in vele opzichten den voorrang schijnt te verdienen boven de autotypie.

De spitzertypie (dus genoemd naar den uitvinder, den bekenden duitschen schilder Emmanuel Spitzer) is een clichévorm waarbij de tinten zeer ondiep zijn uitgeëtst, zoo ondiep dat het cliché geheel vlak schijnt, hoewel het beeld erop zeer duidelijk is te herkennen. Op het eerste gezicht schijnt het den drukker, gewoon als hij is

slechts met vrij diep geëtste clichés te werken, bijna onbegrijpelijk dat met zulk een uiterst vlak cliché goede drukken kunnen gemaakt worden, waarbij niet alleen wit en zwart, maar ook alle tusschen-tinten goed tot hun recht kunnen komen.

Hoe zulk een cliché gemaakt wordt doet hier niet ter zake, wij hebben slechts te spreken over de bruikbaarheid ervan en over het betere of mindere resultaat in aesthetischen zin dat met deze clichés in vergelijking met de autotypie te bereiken valt.

De spitzertypie onderscheidt zich in afdruk van de autotypie: 1° doordat zij geen, met het bloote oog zichtbaar raster vertoont en 2° dat de hoogste lichten bijna volkomen wit blijven.

Hoe gunstig de spitzertypie hierdoor ook moge afsteken tegen haar oudere zuster de autotypie, toch heeft zij niet alle voordeelen aan haar kant.

Bij het beschouwen van eene rijke collectie spitzertypiën, ware meesterdrukken die niet zoo door elken boekdrukker kunnen nagemaakt worden, vonden wij er toch verscheidene onder die een niet geheel bevredigenden indruk maken. Het is als of de leven-digheid der autotypie die ontstaat doordat onder het net overal de witte papierkleur zichtbaar is, aan de spitzertypie ontbreekt. Kan het zijn dat de tallooze zeer, zeer fijne puntjes, onzichtbaar voor het bloote oog, de blankheid van het papier, behalve in de hoogste lichten, geheel wegslaat en dientengevolge het transpa-rante dat de goede autotypie in zoo hooge mate kenmerkt, aan deze drukken ontbreekt? De druk der spitzertypie heeft iets dofs, iets levenloos dat haar minder welgevallig maakt voor het oog. Daarentegen geeft zij de fijnheden van het origineel zoo getrouw weer dat geen detail schijnt te ontbreken, zij detailleert inderdaad scherper dan de lichtdruk. Het wil ons dientengevolge schijnen

dat de spitzertypie daar de voorkeur verdient waar het er op aankomt eene reproductie te geven van hoogste zuiverheid, of waar men te doen heeft met zeer contrastrijke, vooral veel lichte partijen bezittende origineelen. Zoo zal men geteekende portretten veel natuurgetrouwer kunnen weergeven in spitzertypie, daarentegen zullen schilderstukken dikwijls minder goed slagen. Metalen voorwerpen met scherpe reflexen zullen meer indruk maken in de nieuwe techniek dan in de oude, voorwerpen als bijv: cartonnages, hoeden, schoenen en dergelijke evenwel schijnen meer de autotypie als vermenigvuldigingsmedium noodig te hebben.

Onder de afbeeldingen in ons bezit is een druk naar een fotografie, voorstellende een groote groep menschen met een grauwe muur als achtergrond. Zij het nu door het vele grauw dat in dezen druk voorkomt, of door het ontbreken van felle lichten en diepe zwarten, zoo veel valt in elk geval te constateeren dat deze groep in spitzertypie uitgevoerd zeer slecht voldoet, hoe fijn de details ook zijn, en dat hier een minderwaardige reproductie is gegeven van een naar alle waarschijnlijkheid goede foto. Eenige kleine portretjes op een anderen druk daarentegen tintelen van leven, zij hebben dit te danken aan de fraaie en sprekende contrasten in de oorspronkelijke foto's aanwezig. Een gewasschen teekening, waarschijnlijk op origineele grootte gereproduceerd, vertoont al de fijne kleurschakeeringen van het oorspronkelijke stuk, gerust mag men hier spreken van een facsimile, zoo getrouw geeft het zelfs de gevoeligste tinten weer, hier staat inderdaad de spitzertypie boven elke andere methode. Dit zelfde is het geval bij twee reproducties van krijtteekeningen die wonderbaar mooi zijn van tint. Minder mooi daarentegen is de reproductie naar een geschilderd portret, hoe nauwkeurig ook gereproduceerd, voelt men dat hier niet in de

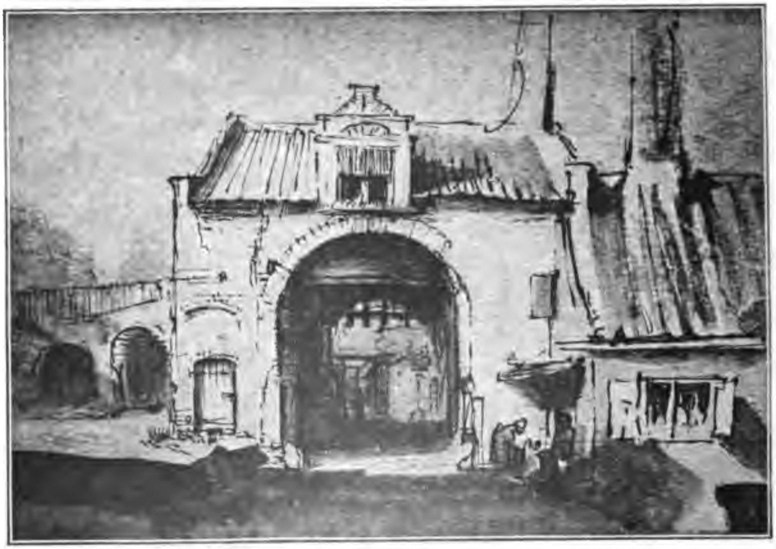
Afbeelding 1
Studiekop — Spitzertypie

Afbeelding 2
Atelier – Spitzertypie naar fotografie

Atelier — Autotypie naar fotografie

Afbeelding 3
Reproductie naar teekening van Rembrandt
Spitzertypie naar lichtdruk

Reproductie naar teekening van Rembrandt
Autotypie naar lichtdruk

Afbeelding 4
Moeder en kind — Fotografie
Spitzertypie naar intagliodruk

Moeder en kind — Fotografie
Autotypie naar intagliodruk

Afbeelding 5
Kruik — Spitzertypie naar fotografie

verste verte het origineel is nabij gekomen, vooral de donkere partijen zijn dood en vlak, de levendigheid die de autotypie behouden zou hebben is volkomen te loor gegaan. Zoo zouden wij kunnen doorgaan de schoonheden te wijzen van enkele, de gebreken te noemen van andere reproducties, waarbij het welslagen alleen schijnt te schuilen in den meerderen of minderen contrastrijkdom der origineelen, alleen willen wij nog noemen eene serie van zilvermunten die het beste overtreffen wat op dit gebied door autotypie wordt geleverd en alleen door eerste kwaliteit lichtdruk kan worden geëvenaard. Het metaalkarakter, het relief is uitstekend in deze drukjes bewaard gebleven, hier is de spitzertypie verreweg het beste drukprocédé gebleken.

Behalve voor eenkleurige clichés is de spitzertypie ook aangewend voor vierkleurendruk en hierin schijnt wel een groote toekomst voor deze techniek te liggen.

Zoo geleidelijk en zacht als hier de tinten in elkaar vermogen over te vloeien doen zij het bij den autotypischen drie- of vierkleurendruk toch bij langena niet. Altijd stoort daar het raster met zijn eeuwige kleine zeshoekjes, hier ziet men daarvan niets. Ook schijnen de kleuren meer neiging te hebben tot gebrokenheid, zij zijn niet zoo helder als in den gewonen drie- of vierkleurendruk, maar daarentegen veel natuurlijker. Een goede spitzertypie-vierkleurendruk lijkt wel het hoogste wat in kleurendruk bereikt kan worden.

Hoewel het minder in het kader van dit boek past, willen wij toch nog in het kort iets mededeelen over de ervaringen die wij bij het drukken van spitzertypiën maakten. De clichés zijn gemakkelijk toe te stellen, daar het eenigszins met dun zijdepapier bijplakken op de legger van de niet volkomen goed uitdrukkende gedeelten voldoende is. Onder het cliché mogen de spitzertypiën niet toege-

steld worden. Een groot bezwaar bij het drukken is evenwel de inktgeving. Een spitzertypie vraagt zoo weinig inkt dat de schraalste inkttoevoer bijna reeds te veel is, het gevolg hiervan is dat bij niet volkomen juist gestelde inktgeving de zeer vlakke clichés oogenblikkelijk volloopen en een pikzwarten druk opleve=ren. Dit is tevens de oorzaak waardoor spitzertypiën niet tegelijk met den tekst of zelfs met de toch ook niet veel inkt vragende auto=typiën gedrukt kunnen worden. De spitzertypie eischt gedurende de geheele oplaag de allernauwlettendste zorg van den drukker, kan die niet gegeven worden, dan behoeft men niet te rekenen op een gunstig resultaat.

Resumeerende kunnen wij ons oordeel over de spitzertypie in deze woorden samenvatten: zij beteekent zeer beslist een vooruit=gang op het gebied der chemigrafie, voor enkele doeleinden schijnt zij als aangewezen, doch met uiterste zorg moet bij de keuze tusschen autotypie of spitzertypie gewikt en gewogen wor=den welke techniek de voorkeur verdient en bij den druk treden bezwaren op die het gebruik der spitzertypie zeer dikwijls zullen verbieden.

Bij dit artikel hebben wij, vrij wel buiten verband met den tekst, eenige afdrukken in spitzertypie gevoegd, terwijl wij tevens ter vergelijking enkele autotypiën op de zelfde grootte, naar de zelfde origineelen daarnaast plaatsten. De lezer kan zich met behulp hiervan zelf een oordeel vormen.

WATERSGRAAFMEER B. MODDERMAN

LITERATUUR-OVERZICHT

Kiezen is een geestelijke werkzaamheid, waarbij iemands subjectieve voorkeur uit den aard der zaak naar voren komt. Ik meen daarop te moeten wijzen hier in den aanvang van dit literatuur-overzicht, omdat op het overzicht in den vorigen jaargang van deze publicatie de aanmerking gemaakt is niet volledig geweest te zijn. Die aanmerking is volstrekt juist, om de eenvoudige reden, dat naar volledigheid toen niet gestreefd werd en ook nu niet weer wordt. Zuiver wetenschappelijk beschouwd is dit literatuur-overzicht onnoodig. De jaarlijksch verschijnende internationale bibliografieën van Hortzschansky en van Jellinek (overleden te Mauer-Oehling 9 maart 1907 in den ouderdom van 31 jaar) zijn ruim voldoende om in de toekomst de noodige gegevens te verschaffen voor de kennis van hetgeen thans in de boekdrukkerij omgaat. Het is ten eene male onnoodig, gesteld dat het al mogelijk ware, te trachten naast die uitnemende bibliografieën nog een derde saam te stellen en die te bezwaren als ballast met de talrijke onbelangrijke tijdschriftartikelen der verschillende vakorganen, onbelangrijk voor dit jaarboek, deels omdat zij zuiver technische onderwerpen bespreken, deels omdat de werkelijke en waarachtige kijk op de boekdrukkunst, ook objectief, veelal als met de voeten getreden wordt. Dergelijke beschouwingen leidden er destijds noodwendig toe eclectisch te werk te gaan en waar een keus gedaan wordt, is een subjectief oordeel niet te vermijden niet alleen, maar is ook volledigheid in den zin van een bibliografie of van een critisch-bibliografisch overzicht uitgesloten. Daarom zij

er op gewezen, dat ook dit overzicht desbewust onvolledig is.

Niettemin is het onvollediger dan gewenscht is. Hoe komt één persoon te weten, wat er in de wereld verschijnt, wat er gedrukt wordt ook aan prijscouranten, reclamekaartjes en prospectussen, die, vandaag verspreid, morgen reeds niet meer te vinden zijn, meer nog, hoe krijgt hij ze onder de oogen om zich door autopsie een appreciatie te kunnen vormen? Het is zelfs onmogelijk te bereiken voor Amsterdam alleen; niet heel veel meer van dien aard zag ik dan hetgeen winkeliers bij mij in de brievenbus mijner woning Heerengracht 68 wierpen. Dat in die door het publiek niet gewaardeerde smoutjes inderdaad boekkunst neergelegd kan zijn, bewijst het artikel van den heer S. H. de Roos in dit deel. Moge daarom ieder die belang stelt in dit jaarboek, zijn streven waardeerende, mij helpen in het verzamelen van materiaal en mij ook toezenden, die waardelooze, ongeachte eendagsvliegen, waaronder toch inderdaad door letterkeus, door zetwijze, door verdeeling, door verhouding of door kleurcombinatie iets kan wezen, dat staat boven het gewone peil en bespreking verdient.

Uit dat uit dien hoofde onvolledige materiaal dan is een keuze gedaan, maar bij het doen dier keuze mocht ik mij niet alleen en uitsluitend laten leiden door subjectieve opvattingen. Er is in 1906 in ons land een zuivere boekdruk-publicatie gedaan, die niet nagelaten mág worden in dit overzicht genoemd te worden, al deed ik dat liever om verschillende redenen. Het *Rembrandt album* van de firma Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem heeft te veel animositeit gewekt en is te heftig afgekeurd door dr Jan Veth, Willem Maris, Neuhuys, Jozef Israels, dr A. Bredius, bijkans unaniem door de Pers en in een praeadvies aan den Gemeenteraad door het Dagelijksch Bestuur van Amsterdam dan dat er over gezwegen mag

worden. De afkeurende critiek bewoog zich in hoofdzaak in de overweging, dat het vierkleurendruk-procédé te onvolmaakt is om Rembrandt-schilderijen naar behooren te facsimileeren, en slechts één persoon was er, die de fout elders zocht, nl. de heer Schöttelndreier (wiens judicium ik echter niet gelezen heb).

Het is bijzonder moeielijk een kleurendruk te keuren en uit het bereikte resultaat te zien, of en zoo ja in welke kleurenplaten fouten gemaakt zijn, of de inktverdeeling, of de diepetsing goed is geweest, kortom of bereikt is dat, wat bereikt kan worden. Het wil mij toeschijnen, dat de roode platen beslist onvoldoende geetst zijn door iemand, die niet voldoende kijk op kleuren heeft (De juistheid aanvaardende eener circulaire der Rembrandt-commissie heet hij L. Hagedoorn). Maar tegenover dezen indruk, waar toe geen bewijs kan worden bijgebracht, staat het onwedersprekelijke feit, dat de druk onvoldoende is. Op 1 januari 1907 waren er bijkans 33000 albums d.i. dus rond 195000 platen verspreid. Dat daaronder vele mingelukte afdrukken voorkomen, is duidelijk. Ik heb mij echter een meening gevormd in het heetst van de polemiek, toen een mij onbekende colporteur mij een exemplaar trachtte te verkoopen. Aan colportage-exemplaren zijn geen fouten; dat zijn de beste van een oplaag. Dat exemplaar vertoonde register-fouten en ik maakte toen de sedert niet gewijzigde conclusie, dat aan de artistieke mislukking van het *Rembrandt album* niet de schuld had het procédé, maar wel de firma Enschedé, die als zincografen vermoedelijk, maar als drukkers blijkbaar te kort zijn geschoten, gegeven de stand der moderne typografische reproductie-techniek. Trouwens het op de firma gereed gemaakte glasbiljet voor het *Album* is reeds voldoende om te zien hoe ver de op duitsche voorbeelden geinspireerde typografie van Rembrandt afstaat.

Het schrijven van deze alinéa's heeft mij moeite gekost, ongaarne als ik krachtens familie verwantschap wil afkeuren het werk van de firma Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem. Liefst had ik gezwegen, maar daar dit *Album* in 1906 zonder twijfel de meest saillante uiting is geweest van onze nederlandsche boekdrukkunst, was het volstrekt onmogelijk de publicatie voorbij te gaan en, er over schrijvende, moest ik als eerlijk man mijn geargumenteerd oordeel zakelijk, maar ook zonder opzettelijke scherpheid, op papier brengen.

De tweede vermeldenswaardige gebeurtenis in de nederlandsche boekdrukkerij-wereld is het in den handel brengen door de Lettergieterij «Amsterdam» voorheen N. Tetterode van de Cheltenham, door die gieterij in de r onderkast gewijzigd, en jammer genoeg verdoopt in Moderne Elsevier. De Cheltenham, een amerikaansche letter, ontworpen door Bertram Grosvenor Goodhue voor Lewis Ingalls Kimball van The Cheltenham press met de bedoeling een leesbare boekletter te construeeren, heeft hare eigenaardigheid in bijzonder lange opgaande stokken, waardoor b.v. het oog van de augustijn nadert tot dat, wat gemeenlijk de dessendiaan romein vertoont. Dit beginsel als iets nieuws uiteengezet in een reclameboekje der gieterij in september verspreid, is bij onderzoek gebleken niet alzoo te zijn; in 1551 had Oporinus te Bazel reeds een parijsche kanon(?) romein, die hetzelfde verschijnsel laat zien. De letter is mij in het gebruik niet medegevallen, d.w.z. zij stelt dwingende eischen aan het wit en aan het gebruik van hoofdletters, die door haar betrekkelijke grootte opmerkelijk hinderlijk kunnen zijn voor een rustig deugdelijk aspect van het zetsel. Het artikel *Wat onze reizigers alzoo op reis hooren* in de *Typografische mededeelingen* van maart 1907 is uit den hoofde het aankijken waard. Uitvoerig besprak R. W. P. de Vries Jr. deze letter in de

Groene Amsterdammer en ik zelf gaf rekenschap tot welke typografische gevolgen het gebruik van deze letter voert in de typografische toelichting achter het *Bilderdijk gedenkboek* van de firma Höveker & Wormser. Volledigheidshalve zij die uitgaaf bovendien gememoreerd als een poging een equivalent te vinden voor de cursief, die tijdens den druk van die publicatie nog niet verkrijgbaar was en om de versiering door koplijsten en sluitstukken, die werkelijk moesten aansluiten en aanpassen aan den spiegel. De heer Jac. Ph. Wormser heeft daarin een inderdaad zeer loffelijk resultaat bereikt.

De moeielijkheid een gesloten spiegel te formeeren met prenten van verschillende breedte, leidde tot een eigenaardige oplossing in het *Bali-boek* van Nieuwenkamp. Ik volg hier, wat ik dienaangaande schreef 12 mei 1906 in *Uitgever & Debitant*. «Het boek is groot-quarto-oblong (32 × 38.7 cM.), elke bladzijde bestaande uit 50 regels plat gezette dessendiaan over twee kolommen verdeeld. Die kolommen zijn niet even breed, wordende deze in hoofdzaak bepaald door de breedte der boven in den spiegel gedrukte autotypieën, evenals de tekst donkerbruin. Daarmede bleef gehandhaafd het verband tusschen tekst en prent. Slechts is van dit juiste beginsel afgeweken bij smalle auto's, die aan den buitenkant van den spiegel gebracht zijn. Hoofdregels en initialen zijn in rood gedrukt; de regelvullingen daarentegen niet, en als gevolg daarvan zijn èn de initialen èn de regelvullingen storend, omdat de eerste zich niet vereenigen met den lettertekst, wat zij wel moesten doen en de laatste zich juist in tegenovergestelden zin gedragen, wat niet in de bedoeling lag.

«In weerwil dat het boek getuigt van eigen kijk en overleg, is het geenszins te roemen. Het zetwerk is slecht. De gekozen vette grotesk mag niet met pasjes behandeld worden, terwijl de snee

van dit schrift met haar groote oogen en korte stokken noodzakelijk interlinie vereischt. Evenmin is er zorgvuldig uitgevuld. De bekende witte kronkelingen, die zich over den spiegel van boven naar beneden slingeren, zijn in groot aantal aanwezig; de woordbeelden vereenigen zich niet en de regelbeelden vermengen zich wel met elkaar. De niet genoemde zetterij had met dezelfde boekletter tegen denzelfden prijs veel beter werk kunnen leveren».

De kolombreedte telkens afhankelijk te maken van de ingezette prent is voorzeker een opmerkelijke poging de decoratieve en de organische eenheid van den spiegel te bewaren, al is, door andere omstandigheden, het eindresultaat minderwaardig geworden.

Bibliografisch behoorden de namen Nieuwenkamp en Veldheer bij elkaar als brengers van een nieuwe boekversieringskunst in ons land. Beiden woonden zij in het «roode dorp» te Haarlem, eigenaar=dig genoeg in de onmiddellijke nabijheid van een Lourens Coster straat, één dier moderne troostelooze straten van den zooveelsten rang, waarmede speculatiezucht onze steden en ons landschap on=herstelbaar bederft. Zij vonden in den kloeken, krachtigen, durven=den uitgever J. K. Tadema van de Erven F. Bohn een uitgever, die hen hielp en de *Oude hollandsche steden aan de Zuiderzee* (1897) waren het gevolg hunner samenwerking. Van een gelijksoortige opvatting geeft blijk een boekje over *Bergen*, dat Veldheer bij Van Looy deed verschijnen; ook hier op elke rechter bladzijde een houtsneeafbeelding en daartegenover de tekst. Ergo is zeer streng volgehouden het duale beginsel van eenheid der tegenover elkander liggende bladzijden; het is ook tot klaarheid gebracht in de margeverdeeling, maar niet voldoende. Elke tekst vangt aan met een witte initiaal die, dunkt me, beter had kunnen passen in corpus met het aansluitende zetsel. Dat dit zetsel niet fraai is,

mag niet ten grief strekken; de regels zijn daartoe aanzienlijk veel te kort. Er is zelfs toevlucht genomen tot spatieeren. Maar overi-gens is dit boek als grafische, ook als typografische uiting wel geslaagd; het is, op hollandsch papier, gedrukt onder toezicht van den auteur op een niet genoemde drukkerij en deze drukkerij heeft, zoover aan de eischen van den graveur-auteur te voldoen waren, daaraan inderdaad voldaan.

Om in de behoefte aan voorbeelden voor zetter en drukker te voorzien werd gepubliceerd de eerste aflevering van een verzameling *Practische modellen voor zetter en drukker*, een zeer leerzame collectie om in elk opzicht (letterkeus, verhouding; zetwijs, kleurgeving, enz.) metterdaad te toonen hoe níet gedaan moet worden. Deze onderneming kan slechts artistiek onheil aanrichten, tenzij zij afschrikwekkend werkt.

Van de gehouden typografische wedstrijden kan slechts genoemd worden die van *Graphicus*, omdat de inzendingen daarvan door mij in originali gezien zijn. In aanmerking genomen het mingelukkige maar voorgeschreven materiaal heeft de prijswinner Joh. J. Herzog, van de firma Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem verdienstelijk werk geleverd; van een zeer eigen opvatting gaf blijk de inzender, schuil gaande onder het motto «Ecce homo», wiens ontwerp afgedrukt is in *Graphicus* van november 1906.

Nederlandsche boekdrukkerijen gaven dus, voor zoo ver ik heb kunnen nagaan, zoo als gewoonlijk zeer middelmatig werk. Wat bovendien nog goed bedoeld was, werd onvoldoende uitgevoerd.

In het buitenland daarentegen werd hier en daar wel één en ander gedrukt, waarop dergelijke appreciaties niet van toepassing zijn, in het bijzonder in Noord-Amerika. Van daaruit bereikten mij twee uitgaven, die ook nog later om hun inhoud besproken moeten

Here ends "PRINTING," an essay by William Morris and Emery Walker, reprinted from "Arts and Crafts Essays by Members of the Arts and Crafts Exhibition Society." Designed, printed in the Village Type, and bound by Fred. W. Goudy and Will H. Ransom at the Village Press, Park Ridge, Illinois, in the month of August, 1903. Of 231 copies, (200 for sale), this is number 134 Published & for sale by the Village Press.

Impressum van Morris' Printing

worden. De eerste is een zeer uitnemende herdruk van het wel-vermaarde opstel over drukkunst van William Morris en Emery Walker. Het hiervoor vertoonde facsimilé van het impressum geeft voldoende de beteekenis weer, waarbij ik de aandacht vestig op de verkeerde plaatsing van de aanhaling in den eersten regel. De andere is *The american manual of typography*, dat behalve in overtalrijke modellen, tevens laat zien, welke effecten met papier bereikt kan worden, elk der vier-en-twintig hoofdstukken, met behoud van dezelfde romein en van dezelfde zetwijs op een onder-scheidene soort of kleur papier gedrukt zijnde.

In Göteborg gaf Waldemar Zachrisson met den nieuwen jaargang van zijn *Boktryckeri-Kalender* en de vervolgnummers van zijn *Wezätas Manadshäfte* weer treffelijke voorbeelden van eigen prac-tischen kijk op het moderne boek. De *Kalender*, ditmaal gezet uit de Nordische Antiqua van Genzsch & Heyse met zeer veel indivi-dueele, goed harmonisch gekleurde versieringen en initialen, ook ditmaal weer van Fröken I. Christofferson, bewees metterdaad de mogelijkheid in den boekdruk een modus vivendi te vinden tus-schen de plat-ordinaire fabrieksnijverheid en de onmaatschappe-lijke denkbeelden van hen, die in het bedrukte blad papier slechts zien een schoonheidsvoorwerp, zonder daarbij rekening te houden met de bestemming als leesobject. Zeer bijzonder zij gewezen op deze versieringen, als een uitnemend geslaagd streven den oud-scandinavischen, dus genoemden «almoge» stijl der weefkunst als vlakornement toe te passen op de boekversiering. Het wordt hier daadwerkelijk aangetoond, dat deze motieven, hoewel oorspron-kelijk bestemd krachtens het bestemde materiaal in plooien en vouwen gezien te worden, zich uitnemend leenen tot decoratieve vulling van het blanke papier in, boven en onder het zetsel.

Fransche boekdrukken zag ik bijkans geene. Onder die weinigen mag echter wel genoemd worden het kerstnummer van de *Illustration*; er komen daarin voor een paar pagina's, die in opvatting, dat eigenaardig cachet vertoonen, dat Frankrijk immer vooraan heeft doen staan, hoewel ze technisch niet superieur en in teekening niet volkomen geslaagd zijn en ontsierd worden door de door mij veroordeelde typografische burijnletters; de typografische reproducties in kleur naar potlood- en rood-aard teekeningen van Antoine Watteau zijn niettemin onberispelijk.

België gaf ook nu weer eenige boekjes, welke goede, hoewel ditmaal niet superieure voorbeelden zijn van de brusselsche richting: de redevoeringen van Edmond Picard en van Paul Otlet, uitgesproken bij gelegenheid eener boekententoonstelling te Ostende, en den catalogus van een internationale tentoonstelling van reproductive kunst, te Brussel gehouden. Ziehier wat ik over dezen catalogus schreef in het *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* (1906 p. 141): «Toen in februari 1896 de brusselsche Cercle d'études typographiques door eenige drukkerspatroons in het leven geroepen werd, bestond misschien reeds dadelijk de hoop, dat hier een middelpunt gesticht was, waar kracht van zou kunnen uitgaan in de internationale strooming der typografische boekkunstbeweging. De oprichting van de *Annales de l'imprimerie* door de drukkerij Leempoel te Brussel in december 1901, onder redactie van Émile Lefebvre, hielp daaraan mede en zoo gelukte het aan dezen kring gaandeweg te ontwikkelen een eigenaardige richting in typografischen druk, welke zijn drukken een eigen plaats doet innemen. Die brusselsche richting is individueel, hoewel zij verwant is aan de fransche, zooals die door Peignot te Parijs voorgestaan wordt en het is daarvan, dat deze catalogus de zeer

DEN SVENSKA BOKUTSTYRSELNS FIENDER

Föredrag vid Allm. Sv. Boktryckareföreningens möte i Norrköping 1906

Som vi alla veta, voro de första böckerna, inkunablerna före år 1500, verkliga konstverk, hvilka stodo fullt i jämnhöjd med de klassiska mästerverken inom målarekonst, skulptur och arkitektur. Huru bokens utstyrsel genom de allt större fordringarne på tillgänglighet för äfven de mindre bemedlade under århundradenas lopp blifvit allt torftigare och torftigare skulle vid detta tillfälle — huru intressant en sådan uppgift än vore — taga allt för lång tid att relatera. Nog af, vi hafva nu kommit till ett stadium, som jag hoppas må vara den sista stationen på utförsbacken, och det torde därför vara nyttigt att söka utforska orsakerna till vår svenska bokutstyrsels nuvaranda låga ståndpunkt.

Tramställandet af en vacker och gedigen bok kostar obetydligt, om ens något mera än framställandet af en ful och tarflig. God smak, goda insikter och ständig öfning äro lika nödvändiga egenskaper för framställandet af en korrekt utstyrd bok som för hvarje annat konstnärligt arbete.

Jag vill här genast förutskicka att jag med bokutstyrsel icke menar sättet att med granna ornament, figurer, initialer, öfverstycken o. d., hvilka icke stå i harmoni med utstyrseln i öfrigt, behänga och därigenom ofta till sitt utseende totalt fördärfva en bok. Med uttrycket »bokutstyrsel» förstår jag sättet att anordna

Pag. uit Boktryckeri kalender 1905-1906 Göteborg. Wald. Zachrisson 1907

bijzondere kenmerken draagt o.a. door den bruinen inkt van den tekst en de licht staalblauwe kleur der ornementatie, de ordonnantie der sierstukken en de keuze van het smalle formaat».

Met uitzondering van Duitschland bereikte mij uit andere cul- tuurstaten geen drukwerk, dat uiterlijk een bijzonder aspect laat zien. Duitsche artistieke d.w.z. artistiek-duitsche typografie daaren- tegen zag ik wel, meer dan ik wel wilde, want in aanmerking nemende de overwegende beteekenis, die de germaansche druk- nijverheid heeft verkregen voor de onze, is het gevaar allerminst denkbeeldig, dat die artistiek-duitsche voorbeelden op onze druk- kerijen een nadeeligen invloed oefenen; bewijze o.a. het reeds geciteerde glasbiljet van het *Rembrandt album* en sommige voor- beelden in *Graphicus*. Duitsche kunst is ons niet sympathiek en wij moeten er voor waken, dat zij ons dat ook niet zal worden in de toekomst. Werkelijk goede duitsche typografie is geschikt voor landgenooten; in Nederland zijn gelukkig nog personen, die de Secession of hoe die germaansche richtingen meer mogen heeten, ronduit wansmaak noemen. Beoordeeling van drukwerk, dat zoo zeer — wat daaraan ten deugd strekt — het nationale voelen tot uitdrukking brengt, is daarom uitermate bezwaarlijk, als een ge- meene basis ter waardeering niet alleen ontbreekt, maar zelfs in een andere, dat is in de fransche richtlijn ligt.

Behoorlijke duitsche handelsdrukwerken noch duitsche boeken, die de boekhandel omzet, zag ik weinig, daarentegen meer publi- caties over typografie, welke mede als een schoonheidsuiting bedoeld zijn, in de eerste plaats, die van de lettergieterij Genzsch & Heyse te Hamburg. Haar *Bunte Blätter* bleven zich bewegen in dezelfde richting, aangeduid in laatste deel van dit *Jaarboek* (p. 152); het halve eeuwfeest der gieterij gaf aanleiding tot het

GESELLSCHAFT FÜR VERVIELFÄLTIGENDE KUNST IN WIEN
VI. LUFTBADGASSE 17

DER DEUTSCHE, NIEDERLÄNDISCHE UND FRANZÖSISCHE KUPFERSTICH IM XV. JAHRHUNDERT

GESCHICHTE UND KRITISCHER KATALOG VON
GEH. REG.-RAT PROFESSOR DR. MAX LEHRS
DIREKTOR DES KÖNIGLICHEN KUPFERSTICHKABINETTS IN BERLIN

HERAUSGEGEBEN VON DER GESELLSCHAFT FÜR VERVIELFÄLTIGENDE KUNST IN WIEN
Text in 6 Großoktavbänden, jeder zirka 400 Seiten. 2 Tafelbände in Großquart (40 : 30 cm), jeder mit mehr als 300 Lichtdrucken auf zirka 100 Tafeln

Der Subskriptionspreis des ganzen Werkes in acht Bänden beträgt 500 Mark = 600 Kronen, wovon auf den Textband 50 Mark = 60 Kronen und auf den Tafelband 100 Mark = 120 Kronen entfallen. Die „Gesellschaft für vervielfältigende Kunst" behält sich vor, nach Erscheinen des ersten Bandes den Preis für die nicht subskribierten Exemplare zu erhöhen. Einzelne Bände werden nicht abgegeben. — Die Auflage wird aus hundert arabisch numerierten, im Handel erscheinenden Exemplaren und fünfzehn römisch numerierten Präsentations-Exemplaren bestehen. Mit der Ausgabe wird begonnen werden, sobald eine genügende Zahl von Subskriptionen eingelaufen ist. Voraussichtlich wird der erste Textband Ende 1906 oder Anfang 1907 und gleichzeitig der erste Tafelband ausgegeben werden, denen in den Jahren 1907 bis 1909 je zwei Bände zu folgen hätten.

Prospectus van de K. K. Hof- und Staatsdruckerei te Weenen (verkleind)

saamstellen van een deugdelijk gedenkboek, dat toepassingen en voorbeelden geeft van het beste, wat de gieterij geproduceerd heeft. Daarmede is dus tevens gezegd, dat door de bonte verscheidenheid het kloeke deel geen totaal indruk kan geven, dat er heel wat bladzijden in voorkomen, die krachtens het echt-duitsche in letter, in decoratieve opvatting en in ordonnantie een gevoel van wrevel geven, maar dat daarnaast ook pagina's zijn, welke ik met instemming aanhaal; ik noem blz. 1—7 en blz. 39 uit de *Römische Antiqua und Cursiv* van Heinz König; blz. 49—56 uit de *Klassische Antiqua und Cursiv* van 1902; en blz. 65—70 uit de *Mediaeval romein en cursief* door hen in 1868 op het vasteland van Europa ingevoerd. Niet behagen echter kunnen mij de initialen; slechts die gebruikt bij de *Französische Elzevir-Antiqua und Cursiv* (p. 59—63) zijn in vorm en in toepassing wel te loven. — In het voorbijgaan zij opgemerkt welk een eigenaardigen indruk het op mij maakte hier te lezen de verhandeling van Fournier le jeune over zijn puntenstelsel op een regelbreedte van 32 augustijnen, welke mij gemeenzaam is uit den ouden franschen druk van 1764 in klein-octavo.

Eén bladzijde uit dit gedenkboek verdient nadere bespreking, nl. bladzijde 73 waar de Nordische Antiqua vertoond wordt, de letter, waaruit ook dit deel van *Het drukkers jaarboek* gezet is. Die letter is een nieuwe creatie der gieterij, in 1906 verkrijgbaar geworden. Het ontstaan daarvan vertelt Zachrisson te Göteborg in den jongsten jaargang van zijn *Boktryckeri-Kalender* (p. 6). Ik citeer des te liever diens mededeelingen, omdat ik mij er niet mede vereenigen kan. Zachrisson nl. schrijft onder dagteekening van 2 december 1906: «Toen vóór twee jaar mij de opdracht te beurt viel om een nieuwen drukstijl te ontwerpen, die zou kunnen beantwoorden aan onze zweedsche behoeften, dacht ik dadelijk aan Christoffel

Plantin's mooie en zeer krachtige romeinen uit het midden van 1500, welke, zoo mij toescheen, gemakkelijk zouden kunnen worden omgewerkt en dan zelfs zouden kunnen voldoen aan de technische en aesthetische eischen van onzen tijd. Dat omwerken evenwel ging gepaard met groote moeielijkheden en het is mij een behoefte hier mijn dank uit te spreken aan de heeren Genzsch & Heyse te Hamburg, voor de goede, maar tijdroovende samenwerking bij het moderniseeren van dit karakter, waardoor de zoogenoemde «Nordisk Antiqua» ontstond».

Dat deze nieuwe latijnsche boekletter dus Zachrisson tot ont⸗werper heeft, blijkt hieruit voldoende, wat mij trouwens reeds bij geruchte bekend was. Maar niet juist lijkt mij, ik durf zeggen, is het aansluiten daarvan op een letter van Plantijn. Plantijn bezat, voor zoover ik weet, geen eigen boekletter. Op zijn gieterij waren afsla⸗gen en stempels, die hij voor het overgroote deel betrokken had uit Frankrijk (Hautin, Granjon, Garamond en Simon de Colines) en voor het andere deel zich had aangeschaft bij Guyot, een stempel⸗snijder te Antwerpen, die zich daarheen verplaatst had uit Parijs. Plantijn's lettervoorraad had tot circa 1570 — Zachrisson gaat niet verder dan circa 1550 — een zeer beslist fransch karakter, niet af⸗wijkende van het boekletterkarakter in Frankrijk in zijn tijd. Het is daarom onhistorisch te spreken van Plantijn's mooie en krachtige romeinen, wat Zachrisson doet en slechts verklaard kan worden door een min nauwkeurige wetenschap van Plantijn's bedrijf. Aan⸗genomen echter, wat blijkbaar zijn bedoeling geweest is, dat de letters in een druk van Plantijn het punt van uitgang gevormd hebben, dan lijkt mij ook dat niet correct. Ik kan natuurlijk niet ontkennen, dat de eerste impuls voor deze boekletter uitgegaan is van een plantijn⸗druk; het omwerken er van echter heeft dusdanige

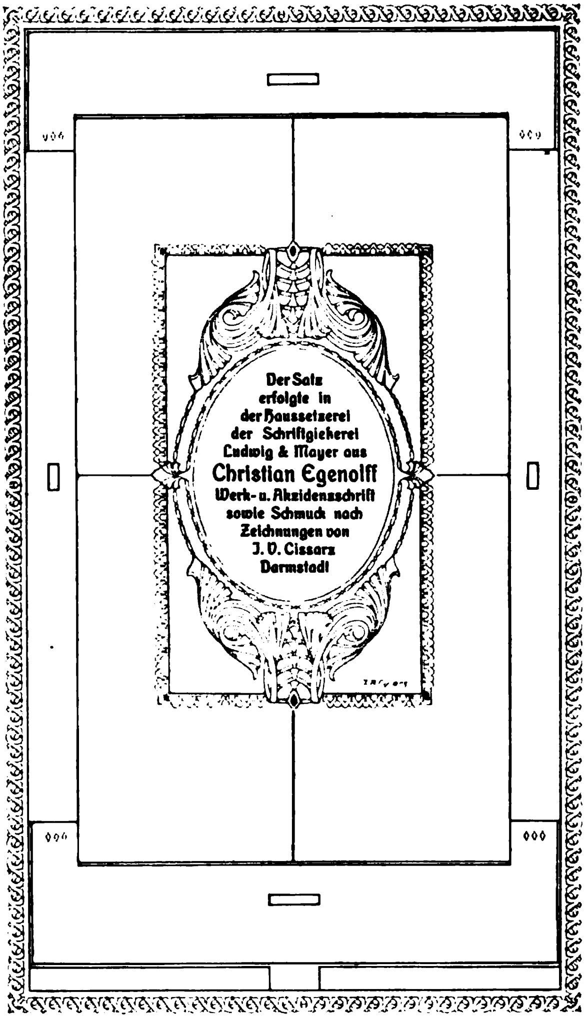
ingrijpende en principieele wijzigingen veroorzaakt, dat ik een verband met een fransche letter uit de zestiende eeuw niet meer ontdekken kan. Eén en ander bewijst natuurlijk niets tegen de gebruikswaarde van deze schepping. De beteekenis er van wordt er slechts door gesteld op onjuiste gronden, in een verkeerd licht, verkeerd, omdat waarlijk levende en krachtige kunst haar basis heeft in het nú en niet in het toen. Niet het overnemen, hetzij dan gewijzigd of ongewijzigd, van vroegere vormen, maar het toepassen van vroegere logische begrippen naar moderne zienswijzen, kan, en dat niet altijd, voor ons waarde hebben.

De Nordische Antiqua is een type, waarmede onze nederlandsche typografie rekening te houden zal hebben, mits naar eigen behoeften toegepast. In duitsche drukken kwam zij mij nog niet onder oogen.

Goede boekverkoopers-prospectussen in Duitschland drukten W. Sommer te Berlin-Schöneberg (Röchling und Knötel, *Friedrich der Grosse*), A. Seydel & Cie te Berlin (Von Perfall, *Der Nachtfalter*), Hesse & Becker te Leipzig *(Neue Bücher aus dem Verlage von Albert Langen)*, de Spamersche Buchdruckerei te Leipzig (Clemens Brentano, *Godwi*), Poeschel & Trepte te Leipzig *(Das Buch des Kaufmanns* en Hanns von Zobeltitz, *Frauenleben)* en de k.k. Hof- und Staatsdruckerei te Weenen (Max Lehrs, *Der deutsche, niederländische und französische Kupferstich im XV. Jahrhundert)*.

De alledaagsche duitsche boeken en tijdschriften stonden ook nu weer, het kan niet anders, onder den invloed van de vele duitsche gieterijen, die steeds voortgaan erbarmelijke producten aan de drukkerijen te leveren. Eén tijdschrift gaat hierbij, voor zoover ik weet, met groote kieskeurigheid te werk: *Velhagen & Klasing's Monatshefte*, met geraffineerde techniek gedrukt door

Fischer & Wittig te Leipzig, gaf herhaalde malen de bekende Vogeler⸗ornementen van de Rudhardsche Giesserei, daarmede, hetzij bewust, hetzij onbewust, maar in ieder geval metterdaad erkennende de waarde der fransche sierkunst in het algemeen, maar ook voor Duitschland. Die fransche richting kwam in het afgeloopen jaar meer naar voren door den dusgenoemden bieder⸗meier⸗stijl. Schelter & Giesecke te Leipzig verspreidden een, door mij niet geziene proef met *Ziermaterial in Biedermeierart*. Ontwer⸗pen in die manier, welke onder dezelfde benaming ook naar ons land kwamen op dameshandwerken (nachtzakken, tafelloopers, rugkussens en wat dies meer zij), zijn zonder twijfel ontleend aan de fransche bas⸗empire; de naam herinnerende aan het hoog⸗duitsche woord *Biedermann*, zoo ongeveer gelijkwaardig aan ons negentiende⸗eeuwsch *Jan Salie* wijst door die klankovereenkomst ten onrechte terug naar het ziekelijk romantische Duitschland van voor een 50 jaar, zooals dat in de prentkunst het best gecaracteri⸗seerd wordt door de houtgravuren naar Adrian Ludwig Richter. Maar ook andere gieterijen lieten zich influenceeren door het vroegere Frankrijk, direct of indirect. Flinsch publiceerde een proef van haar *Marly⸗Schrift* en *Marly⸗Schmuck*, die zeer kennelijk geïnspireerd op de Vogeler⸗versieringen, toch wel bruikbaar mate⸗riaal geeft voor hen, die boekversieringen in na⸗napoleontischen geest verlangen en van Vogeler zelf verzond de gieterij van Gebr. Klingspor een goede proef met almanak⸗figuren, die genoemd moet worden als het laatste werk van dezen artist, wien impotentheid het verder arbeiden belet. Ook is de moderne fransch⸗duitsche richting zeer duidelijk te herkennen in de jongste *Insel⸗Almanach*, en zulks zoowel in de titel⸗pagina's van Schröder en Wieynk als in den tekst, die door Brandstetter uit een cursief dessendiaan⸗

Impressum van den catalogus der Internationale Zeitungs-Ausstellung te Frankfurt am Main (verkleind)

mediaeval gezet is met Vogeler-ornementen; hoewel het zetsel in uitvulling geenszins onberispelijk is, geeft deze platte cursief-tekst, zonder één enkele romein, aan het geheel een behagelijk uiterlijk, dat om het beginsel voor ons navolgenswaardig is. Eveneens een heel goed, hoewel echt duitsch drukje, is de catalogus van de internationale couranten-tentoonstelling, door Gustav Mori bewerkt, die te Frankfurt a. M. gehouden werd. In twee kleuren gedrukt met de Egenolff van Ludwig & Mayer en versiering van J. Vincenz Cissarz te Darmstadt, is een kalm effect bereikt; eigenaardig is het hoe of met de verhouding van den zet- (niet blad) spiegel van 18 op 35 augustijnen, dat is dus van 1 op bijna 2, toch een behoorlijke evenredigheid verkregen is door de plaatsing van den hoofdregel en blauwgrijze borduren. Als ontwerper van dit arrangement wordt genoemd C. Fritz te Frankfurt a. M.

De amerikaansche richting, die geschaduwde letters op nieuw tracht in te voeren, vond weerklank o.a. bij Genzsch & Heyse; blijkens het supplementje op haar hoofdproef levert deze gieterij een *Grauschrift Albingia* en een *Schraffierte Kartenschrift*. Iets dergelijks, maar voor de fractuur gaven gemeenschappelijk H. Berthold A.-G. te Berlijn en Bauer & Co. te Stuttgart met hun *Kartenschrift Princess*, «eine stahlstichartige Schrift», zooals zij de letter aanprijzen en onbewust veroordeelen, omdat die trant lijnrecht staat tegenover de beginselen van boekkunst, zooals ik die opvat. «Alle Seiten und Seitenpaare guter alter Manuskripte üben eine teppichartige Wirkung und lehren anschaulich, dass die Buchausstattung eine Kunst der Fläche gewesen ist und bleiben sollte», waarschuwt Peter Jessen in *Die Buchkunst der alten Meister*, dat verscheen als handleiding voor het bezichtigen der Sammlung Hans Grisebach in het Kunstgewerbe-Museum te Berlijn.

De wijze, waarop in dit *Kartenschrift Princess* de lijnen gecon-strueerd zijn, had niet in de eerste plaats ten doel een artistiek iets te bereiken, wel om wat anders te produceeren als gewoonlijk en dat daarbij den drukker eigenaardige voordeelen zou geven. «Da die üblichen Schraffuren vermieden sind, so entfallen die bekannten Schwierigkeiten beim Druck, die durch Vollsetzen und Defekt-werden einzelner Typen entstehen». Of zulks inderdaad het geval is weet ik niet; die wetenschap is echter in dit verband onnoodig, daar slechts aangetoond wilde worden het enge verband tusschen stempelgravure, lettersnee en afdruk op papier.

De techniek waagde zich in Duitschland aan een andere opgaaf, de stempelgravure van de negatiefletters; de duitsche nijverheid slaagde hierin niet ongelukkig, bewijze het *Reklameschrift «Negativ»* van de Rudhardsche Giesserei — de firmanaam dezer gieterij werd op 1 Januari 1906 veranderd in Gebr. Klingspor (Karl & Wilhelm Klingspor) — en het *Reklameschrift-Radium* van Schelter & Giesecke. De vraag, die beantwoord moest worden, was deze: hoe moeten de letters gesystematiseerd worden zoodanig, dat niet het letterbeeld, maar wel het omringende deel afdrukt, opdat op het papier afdrukt alleen het vleesch en de daarmede gelijkstaande vlakken in het letteroog, en het letterbeeld uitgespaard worde, en hoe — en dat was de moeielijkheid — moet daarbij gehandeld worden opdat het aansluiten van het vleesch van naast elkander komende «typen» gewaarborgd zij. Het antwoord was: door de aansluiting te zoeken in het uitgespaarde letterbeeld. Beide gieterijen volgden dien weg met het voorhands voldoend gevolg. Rudhard bereikte een beter resultaat dan Schelter & Giesecke, en zulks om twee redenen. De eerste gieterij behandelde een vette grotesk, en die alleen in de kapitalen, de tweede een wanstaltige fantaisie-

letter, daarbij ook in de onderkast. De technische moeielijkheden, die overwonnen moesten worden, waren dus minder in aantal voor Rudhard, en gegeven het simpele feit, dat deze gieterij (met die van Genzsch & Heyse) naar mijn wijze van zien de eenige duitsche is, die behoorlijk werk levert, zoo ligt de conclusie voor de hand. Inderdaad is de Negativ een bruikbare advertentieletter, wat mij bleek uit eenige drukwerken van de Erven Loosjes te Haarlem, de Electrische drukkerij voorheen drukkerij Levisson te 's Graven-hage en F. van Rossen te Amsterdam. Nog verdient het opmerking, dat deze «letter» gespatieerd kan worden, waardoor niet het zwart tusschen de letters, maar deze zelf verbreed worden en een eenigs-zins ander karakter verkrijgen.

De technische vaardigheid van duitsche gieterijen leidde dus tot een resultaat, dat niet zonder practische waarde is voor het drukaspect; indien de, hier oneigenlijk genoemde, drukletters aan de vleeschzijde duurzaamheid blijken te bezitten, wat ik a priori betwijfel, kan inderdaad deze trant medewerken tot het geven van een eigenaardige afwisseling in het drukaspect zonder daarbij in botsing te komen met de vlakornementale begrippen. Eerder zal dit het geval zijn bij de Negativ dan bij de Radium, omdat Gebr. Klingspor hoogere eischen stellen aan moderne boekkunst in natio-nalen, echt germaanschen geest.

Zeer bijzonder komt dit streven uit in een fraai proefboek van een nieuwe kerkletter met bijbehoorend siermateriaal en symbo-lische figuren, dat deze gieterij verspreid heeft, dit alles naar teeke-ningen van Otto Hupp. De Liturgisch is een vrij strenge gothische letter, die in aspect sterk herinnert aan de gothiek uit Gutenberg's bijbels, in weerwil dat zij aanzienlijk minder wijd is. Het bijzondere van deze letter ligt in het feit, dat de teekening der typen niet van

alle corpsen gelijk is; waar détails storend zouden werken of onduidelijkheden te weeg brengen door verkleining, heeft Hupp een nieuwe letter geteekend, waarbij de détails gewijzigd of weg-

Radierungen

Radierungen

Radierungen

Radierungen

Radierungen

Radierungen.

Liturgisch van Otto Hupp
Regel 1 groot missaal; regel 2 parijsche kanon; regel 5 dessendiaan; regel 3 en 4 viervoudige vergrooting van regel 5 en 6

gelaten zijn, wat bijgaand facsimile toelicht. Het is niet doenlijk deze proef in bijzonderheden hier te bespreken; ik wijs op de monumentale bijbelbladzijden (p. 114 en 115), op de H. Maagd met het Kind op den arm (p. 135) en de communieprent op blz. 137.

Ingeleid wordt het proefboek door dr Friedrich Schneider, «Prälat und Domkapitular» te Mainz, die terecht wijst op de hooge beteekenis van deze schepping voor de kerkelijke kunst. Dat deze Liturgisch zulks voor Duitschland, en met name voor het katholieke Duitschland heeft, geloof ik gaarne. Dat dit eveneens het geval is voor ons Nederland, wil ik, ofschoon niet competent tot oordeelen, eveneens aannemen, al schijnt het mij toe, dat onze katholiek-kerkelijke kunst, getuige de nieuwe kathedrale kerk «St. Bavo» te Haarlem van Joseph. Th. J. Cuypers, al reeds op een verder punt van ontwikkeling staat dan de richting van deze Liturgisch, die, in zijn typen geinspireerd op het midden der vijftiende, in zijn ornementen navolgt de kunst van Schongauer en Dürer. Voor ons protestantsch, bijzonder hervormd Nederland, meen ik deze kerkletter, behoudens de muzieknoten, niet gewenscht. Ik acht mij gerechtigd dit te zeggen krachtens eigen geloofsovertuiging, krachtens vroegere practische liturgische werkzaamheid, krachtens het historische feit, dat ons calvinisme in de zestiende eeuw gekomen is uit Genève en niet uit Duitschland en ten slotte op grond van den indruk, welke op mij maakte het nederlandsche zetsel, op blz. 9 van het proefboek vertoond. De daar afgedrukte is tekst een fragment van een bijdrage, die ik afstond voor den vorigen jaargang van dit *Jaarboek* (p. 4) en mij zelf hier te lezen in dit duitsch-kerkelijk gewaad, was mij, ik zeg niet hinderlijk, maar gaf mij toch een vreemde gewaarwording.

Ik heb gemeend in dit literatuur-overzicht eenigszins uitvoeriger dan gemeenlijk over de Liturgisch van Gebr. Klinspor te moeten en te mogen schrijven om de zeer bijzondere beteekenis van deze schepping. «An der Sammlung «Liturgisch», schreven mij de heeren Klingspor, bei deren Schaffung ausschliesslich ideale Gesichts-

punkte massgebend gewesen sind, ist jahrelang von Seiten des Künstlers und von uns gearbeitet worden. In erster Linie wollten wir ein künstlerisches Material schaffen, das die Herstellung guter Druckarbeiten für kirchliche Zwecke ermöglicht». Ook citeer ik uit dat schrijven den volgende passus, omdat de appreciatie van Hupp's arbeid in deze aangelegenheid onjuist gekenschetst wordt: «Es wird nicht leicht sein unsere Bestrebungen gegen Vorurteile, Gleichgiltigkeit und Ungeschmack durchzusetsen, aber allmählich muss es gelingen, weil in immer weitere Kreise die Erkenntnis dringt, dass es hohe Zeit ist, anstelle der süsslichen, schablonen=haften Durchschnittsware, eine ernste, kräftige Kunst zu setzen. Dass diese Kunst sich in mancher Richtung an die Ueberlieferung hält, ist umsomehr berechtigt, als es sich in erster Linie um *kirch=liche* Kunst handelt, bei der die Ueberlieferung überhaupt eine so grosse Rolle spielt. Aber innerhalb dieses Rahmens zeigt sich die Selbständigkeit Hupp's. Ihm handelt es sich nicht um äussere Formen, die man nachahmen kann, sondern er trägt seine ganz persönliche Auffassung hinein. Welcher Unterschied ist in der blossen Nachahmung historischer Stilformen und der lebendigen persönlichen Art, in der sie Hupp gestaltet. In diesem Sinn ist er hundertmal moderner als die Nachtreter von Eckmann, Behrens und anderen. Modern und wiederum mit guter alter Kunst sich berührend ist auch die Art, wie Hupp durch die Linienführung, die Abwägung von Schwarz und Weiss, durch die Zusammen=stimmung von Schrift und Buchschmuck wirkt».

Naast deze nieuwigheden der duitsche gieterijen, was er ook be=drijvigheid in de boekdruk=reproductie=methoden. Vermeld moet hier worden de spitzertypie, die, hoewel het patent daarop reeds dateert van 1901, eerst in het vorige jaar in gebruik werd gebracht.

Aldus genoemd naar den schilder Emanuel Spitzer te Munchen, is de spitzertypie als het ware een autotypie, die opgenomen is zonder raster, maar in de plaats daarvan een uiterst subtiel grein vertoont. Dat daardoor de ordinaire boekdrukprent beter van gehalte is geworden, ligt voor de hand, wat elders in dit *Jaarboek* metterdaad aangetoond wordt. Voor boekdruk-illustratie biedt zij in inktneming bezwaren, die haar, naar het schijnt, voorshands niet practisch bruikbaar maken. Trouwens, er is mij niet gebleken, dat, met name de duitsche typografen het procédé voor gewone doel-einden ook werkelijk toepassen.

Hoewel de spitzertypie als onderdeel der chemigrafische boek-druk-reproductie-methoden niet rechtstreeks valt onder het begrip typografische kunst, zooals dat, archeologisch gezien, zou moeten worden opgevat, is niettemin de boekdrukprent- en de boekdruk-plaatkunst van een dusdanige overwegende beteekenis voor het gewone maatschappelijke leven geworden, dat, al zij het vluchtig, in dit overzicht niet nagelaten mag worden te memoreeren, dat de typografische studiekring te Brussel in den aanvang van het jaar aldaar organiseerde een internationale tentoonstelling der foto-gravure, onder dien naam *photogravure* saamvattende de verschil-lende prentdruk-technieken: hoogdruk, vlakdruk en diepdruk. «Deze tentoonstelling, schoon zij niet heel buitenwoon is, mag in ieder geval wel gezien worden», reporteerde de anonieme, in de boekkunst niettemin bekende antwerpsche correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in dat dagblad (28 febr. 1906 II A). Ik geloof met recht; de catalogus der tentoonstelling gaf goed, hoewel niet bijzonder op den voorgrond tredend proefwerk o.a. van een koperautotypie van Angerer & Göschl te Weenen, een autotypie met metzographraster van The Meisenbach Co Ltd te

Londen en een Hentschel-colourtype van Messrs Carl Hentschel Ltd te Londen.

Die tentoonstelling, metterdaad ondernomen om prentkunst te laten zien, was desniettemin vrijwel een uitstalling van techniek. Dat vertoonen van de werktuigkundige verbeteringen in de boekdrukkerij was het doel van een expositie te Londen gehouden. In den catalogus dier tijdelijk bijeengebrachte collectie heb ik niets gezien, dat mijne bijzondere aandacht trok als directe kunstuiting, techniek voor, techniek na.

Aan technische leerboeken en verhandelingen was waarlijk geen gebrek. *Klimsch*, om een publicatie te noemen, welke in het vak veel waardeering heeft, gaf 23 opstellen, meest over reproductie, waarvan slechts één niet technisch. Die leerboeken zijn niet ontbloot van aesthetisch belang: voorschriften over uitvulling, verhouding, initiaal-gebruik en dergelijke zijn van onmiddellijke beteekenis voor het pagina-aspect. Als bestemd voor het belangstellende publiek en tevens als een handleiding voor vakonderwijs en orientatie-boek in de relatie tusschen drukkerijen en cliëntèle, schreef Arthur W. Unger te Weenen een zeer voortreffelijk, rijk geïllustreerd boek over de huidige druktechnieken. «Die Reproduktion und Vervielfältigung von Wort und Bild ist unser wichtigstes Bildungsmittel. Jede Verbesserung und Verfeinerung dieses wertvollen Instrumentes ist nicht Sache eines kleinen Kreises von Fachleuten, sondern Sache aller Gebildeten. Das Geltungsgebiet der graphischen Techniken, die zum Teil in dem letzten Jahrzehnt einen gewaltigen Aufschwung genommen haben, dehnt sich ja immer weiter aus und in immer feinere Verästelungen des modernen Lebens dringt das Kulturwunder des Drucks», meent de auteur volkomen naar waarheid en dienovereenkomstig gaf hij een be-

schrijving in het bijzonder der moderne prenttechnieken, die nuttig ter consultatie is voor belanghebbenden en belangstellenden.

Ongeveer van dezelfde strekking, maar voor vakmenschen en in aforistischen vorm is het *Printers handbook* van Jacobi van de londensche Chiswick press. Zeer schaarsch zijn de wenken, die een aesthetisch doel beoogen; onder die weinige citeer ik echter met ingenomenheid deze: «A great source of worry to the painstaking printer is the ugly gap which so often occurs in words all in capitals where the letters A, W, Y, etc., come into juxtaposition, particularly in large round-faced founts. A great deal of time is often spent in dove-tailing such letters by means of rude implements such as a saw, an old file, or a pocket knife generally available in the average job office. The suggestion is made to progressive typefounders that a few in each fount of the letters (caps) A, F, L, P, T, V, W, Y, be cast or cut with a mortise in the open portion of them, so that they fit into one another when coming together in a word. The word RAILWAY, for example, would be much improved in appearance if the last four letters came closer together by means of such mortising». Het denkbeeld, hier de lettergieterijen in overweging gegeven, de bovenkastletters, die daarvoor in aanmerking komen, ook aldus te gieten, dat de corpsen om elkander grijpen, opdat de optische vorming van het woordbeeld immer gewaarborgd zij, verdient voorzeker aanbeveling. Het in-elkaar-prutzen van zetsel met een vijl of een zakmes is zeker niet gewenscht.

Evenzoo een algemeen drukkersboek zag in België het licht. De derde druk van het *Vade-mecum du typographe* van Jean Dumont, waarvan de eerste editie verscheen in 1891, is een navolging van het bekende leerboek van Theotiste Lefevre. Het zij hier genoemd om er op te wijzen hoe zeer een dergelijk boek, ingericht

naar nederlandsche eischen en nederlandsche behoeften ons ont-breekt, vooral nu de vakschool te Utrecht tot stand is gekomen.

Voor letterzetters alleen stelde Friedrich Bauer een handleiding saam, die krachtens het idioom voor Duitschland bestemd, niet een droog leerboek wil zijn, maar tevens voor die zetters, welke zich in hun vak willen ontwikkelen, een stimulans wenscht te wezen tot verdere studie. Vandaar ook eenige aesthetische wenken b.v. op blz. 81 de veroordeeling van het pasje als normaal-wit; «der normale Wort-Zwischenraum muss die Hälfte der m-Breite betragen» d.i. dus ongeveer de blokspatie van drie op vierkant en op blz. 225: «Die Bildung reicher Umrahmungen aus glattem Linienmaterial ist eine Aufgabe, die nur ein sicherer und geübter Geschmack wirklich befriedigend lösen kann. Nur zu leicht wird des Guten zu viel getan, und das Ergebnis ist dann gewöhnlich eine Geschmacklosigkeit. Es ist dringend davor zu warnen, archi-tectonische Motive durch Liniensatz nachzuahmen und sich in anderen schwierigen Zusammensetzungen zu verlieren. Die wich-ligste Regel für alle Liniensätze lautet: Masshalten! In der Be-schränkung zeige sich der Meister».

Zijn deze practische leerboeken voor de desbetreffende landen aan te bevelen, omdat zij ieder het hedendaagsche van de onder-scheidene nationale typografische richtingen in het platte werk en in het smoutzetsel naar voren brengen, niet aldus is dat met een andere zettershandleiding, die in Nederland verscheen. Ik heb mij niet gunstig kunnen uitlaten over de vertaling door F. van der Wal, den redacteur van *Ons vakbelang*, van Popiel's *Anfangsgründe für Schrifsetzerlehrlingen* gegeven onder den titel *De beginselen der typografie* en zulks om de overgroote hoeveelheid duitsche vak-woorden, die onvertaald zijn overgenomen: *kegel* voor *corps*,

messing voor *geelkoper*, *antiqua* voor *romein*, *brood-* en *werkschriften* voor *boekletter*, *cicero* voor *augustijn*, *nonpareille* voor *nonparel*, *werkdrukkerij* voor *boekdrukkerij*, *doorschieten* voor *interlinieeren*, *ganzevoeten* voor *aanhalingteekens*, *dedikationstitel* voor *opdracht*, *graad* voor *corpus* of *soort*. In die talrijke germanismen schuilt een gevaar om onze toch al zoozeer verduitschte zetterijen en zetwijs nog meer het nederlandsch-nationaal karakter te doen verliezen. Slechts omdat dit zettersleerboek in anti-nederlandschen geest is, moet ik er tegen waarschuwen. Er worden echter juiste beginselen in ontwikkeld, zoo op blz. 83 de gulden snee als norm voor de vaststelling van de lengten- en breedtenverhoudingen.

Nauw rakende aan de typografiie zijn nog twee nederlandsche opstellen, die daarom en als zoodanig genoemd worden. Het eene is een opstel van het Hoofd der amsterdamsche Stads-drukkerij over *Eenige regelen betreffende het samenstellen van het manuscript*, waaraan ik ontleen (p. 5):

«Voor de goede uitvoering van eenig drukwerk is het noodzakelijk, dat de te gebruiken typen alle tot eene en dezelfde algemeene soort behooren, alzoo zal men bijvoorbeeld een Aldineschrift niet bij een Romaansch mogen gebruiken, een Mediæval niet bij eene Schrijfmachineletter, eene schrijfletter niet bij gewone boekletter, terwijl een cursiefschrift niet gespatieerd mag worden». Dat opstel, herdrukt in de *Typografische mededeelingen* en, zonder naam van den auteur, afzonderlijk uitgegeven door Laurens Hansma te Apeldoorn, verscheen het eerst als voorwoord van de *Letterproef der Stadsdrukkerij* van Amsterdam; die letterproef, waarin eenige autotypische gezichten in die inrichting zijn afgedrukt, heeft als titelblad een bijkans gelijke ordonnantie als de advertentie der Lettergieterij «Amsterdam» op blz. 207 in het vorige deel van dit

Jaarboek, in beginsel daarvan onderscheiden door het niet-logische gebruik van roode gekleurde letters.

Het andere is een voorschrift gegeven door Edw. Gailliard in qualiteit van Bestendigen secretaris van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde te Gent over het persklaar maken van drukkopy. Het ontwikkelde stelsel heeft niet ten volle mijn instemming, maar moet, als het voorschrift dwingend is, er toe leiden de uitgaven der Academie uniform te maken ten opzichte van het gebruik van kapitaal, onderkast, cursief, aanhalingen enz. In ieder geval is het voorschrift practisch, bewijze o.a. punt 11: «De schrijvers wezen zoo goed niet uit het oog te verliezen, dat inlasschingen op de proef, ook al bestaan die maar uit een enkel woord van gewone lengte, tot overloopen van een geheel alinea aanleiding geven. Men gelieve zulke bijvoegsels te vermijden. Buitengewone correctie valt overigens voor den drukker zeer schadelijk uit: daarenboven verlamt en vertraagt zij merkelijk de uitgave».

Dat streven naar uniformiteit mogen de uitgevers (redacties) onzer tijdschriften en verzamelwerken, waarlijk wel eens overwegen; de bandelooze vrijheid, die onze auteurs bij usance genieten, strekt niet ten voordeele van het homogeene drukaspect. Een bewijs levert een nederlandsche uitgaaf van het vorig jaar, die ik bekend mag veronderstellen aan de lezers van deze bijdrage: *Het drukkers jaarboek voor 1906*. Op blz. 41 vind ik een engelsch citaat uit cursief en niet aangehaald, op blz. 164 een fransch citaat en wel aangehaald; op blz. 111 staat een boektitel uit romein-onderkast, op blz. 115 uit romein-onderkast en aangehaald, elders weer uit cursief-onderkast. Dergelijke verschillen kunnen niet goedgekeurd worden en het heeft mij trouwens heel wat moeite gekost

om in het reeds geciteerde *Bilderdijk gedenkboek* nog dat resultaat te bereiken wat bereikt is; er waren onder de bijdragers van dat verzamelwerk auteurs, wien het niet aan het verstand te brengen was, dat zij met hun typografische correctie de grenzen hunner bevoegdheid als auteur overschreden en die de wel overwogen druk-opzet van het boek verstoord hebben.

Onze uitgevers en schrijvers aan tucht te doen gewennen en hen te doen begrijpen, dat eenmaal een opdracht gegeven hebbende aan een drukkerij, als na bespreking de uitvoering daarvan in hoofdlijnen bepaald is, is een doel, waarheen gestuurd moet worden om zoodoende het algemeene drukaspect te verbeteren. Een middel daartoe is het schrijven van opstellen over deze materie. Ook de theorie van typografische kunst heeft haar nut. Nederland liet in 1906 zich vrijwel onbetuigd. Behalve de polemische courantenartikels over het *Rembrandt album*, die de kern der zaak niet raakten, de bijdragen in den vorigen jaargang van dit *Jaarboek*, die ambtshalve thans genegeerd worden, en het Cheltenham-artikeltje van De Vries, dat ik reeds noemde, kwam mij over dit onderwerp bijkans geen nederlandsch opstel onder de oogen, dat der vermelding waard schijnt. Ik kan slechts noemen de bijdrage van F. L. Rambonnet in *Graphicus* over *De uiterste en middelste reden, hare betrekkingen tot het grafische bedrijf*, waarin aangetoond wordt, dat «deze machtige natuurwet ook op ons typografische vak toepasselijk is»; vervolgens een artikel van den leidschen hoogleeraar prof dr G. J. P. J. Bolland over *Het schoone en de kunst*, dat, hoewel niet besprekende de boekdrukkunst, niettemin menigvuldige uitspraken bevat, van beteekenis over de aesthetica van drukwerk; in de derde plaats een beschouwing over de aesthetische plaatsing van *Paginacijfers in boeken* in de *Typografische mededee-*

lingen, dat de verouderde plaatsing van het cijfer tusschen lijnen nog het best te verdedigen acht, en ten slotte een serie opstellen over moderne kinderboeken, geschreven door verschillende personen in den catalogus van de tentoonstelling Kind en kunst in januari te Amsterdam gehouden door de Vereeniging Kunst aan het Volk. Een paar citaten ter kenschetsing: «De groote massa houdt nog steeds vóór alles van de panopticumachtige, zoete gepeuteerde, zoogenaamde natuurgetrouwe weergave der werkelijkheid, zooals zij die meent te zien» (W. Penaat p. 10); «het is bij een boek met prenten gewenscht, dat tekst en illustratie een zelfde karakter vertoonen; wanneer dus voor tekst van gewone boekdruktypen wordt gebruik gemaakt, zullen eenvoudige zwart en wit teekeningen 't best aan die voorwaarde voldoen". (B. W. Wierink p. 15) — Volledigheidshalve zij nog genoemd de derde druk van Bucher's *Kunstnijverheid*, omdat in het hoofdstuk over schrift, druk en grafische kunsten (p. 107—126) niets gezegd wordt over boekdrukaesthetica.

In België verscheen meer. Emm. de Bom gaf in druk zijn lezing over William Morris, in 1904 uitgesproken bij gelegenheid der tentoonstelling van het moderne boek in het Museum PlantinMoretus te Antwerpen; twee aanhalingen mogen volstaan: «We kennen ze die volksedities, die oogenvernielers, die smaakbedervers, die leelijke lompe slecht gebakelde ondingen. Weet gij niet hoe b.v. in Vlaanderen onze Hendrik Consience aan 't volk geleverd wordt, in die editie waar de keukenmeiden zich blind op staren? Denk eens na wat ze in het voorbeeldige toonaangevende Engeland aan den dag brengen met al die smoezelige goedkoope boekjes voor het volk: one penny editions, enz.» (p. 32) en verder: «De invloed van Morris strekte zich ook tot het vasteland: ik sprak

reeds van Duitschland, een land waar oneindig veel gezocht, eilaas nog meer dood verloren in den blinde gescharreld wordt: met het meeste dat daar aan den dag komt kan niemand dwepen: te veel bombast kraait er den boventoon, naast hier en daar vrij en zelf=standig presteeren. Sterke grondbeginselen ontbreken omtrent overal. Maar de oogen zijn nog zoo lang niet open gegaan, en wan=neer alle dilettantische geliefhebber en dwaze fantasie van de baan zal zijn, als nuttelooze uitwassen van den grooten sterken boom, dan zal ook Duitschland, het vaderland der drukkunst, weder schoone vruchten brengen. Nu spant Scandinavië naar mijn gevoe=len de kroon: wat Zachrisson in Göteborg doet, met een buiten=gewoon echt=nationaal gevoel voor kleuren schakeering, vol smaak en jeugdige frisschheid, wat Bernsteen in Kopenhagen op zijn handpers zoekt, dat alles bewijst dat in Carl Larsson's vaderland de luchten zuiver zijn en de oogen er helder kijken kunnen.» (p. 36) — In den catalogus van de internationale tentoonstelling van «photogravure» schreef Paul Otlet een inleiding over het boek en de illustratie, welke, in hoofdzaak historisch opgevat, toch wel een enkel modern=artistieke uitspraak bevat, waar hij verdedigt het goed recht der photo=mechanische procédé's (p. 15—16) en in het licht stelt de beteekenis der prentbriefkaarten als afbeeldingen van stedeschoon en monumenten voor een iegelijk (p. 17). — Dezelfde deed eveneens het licht zien een geschriftje over het boekenuiterlijk, waaruit ik aanhaal: «Le choix des papiers et des caractères, l'originalité de la composition et de la mise en page, l'égalité parfaite du tirage, l'exactitude scrupuleuse de la correction, les harmonieuses proportions du format et de la justification, l'attrait de l'illustration et de l'ornementation, la beauté des reliures, ce sont là autant d'éléments qui contribuent à faire des livres de

véritables objets d'un art spécial. Cet art est celui qui apparente les matières au texte imprimé, l'art qui, par l'aspect dont il la revêt, extériorise en quelque sorte la pensée littéraire elle-même. Par là, les manifestations du Livre ont doublement leur place marquée aux côtés des autres arts, de la Peinture, de la Sculpture, de la Musique, de l'Art oratoire» en verder: «Le maître imprimeur Firmin Didot affirmait, de son côté, que la bonne condition annonce la bonne édition, toute erreur et transposition de lettres blessant encore plus l'œil typographique qu'une note fausse ne blesse une oreille musicale». — Dit opstel van Otlet, typografisch een niet bijzonder goed specimen der brusselsche richting, was oorspronkelijk een voordracht gehouden te Ostende bij gelegenheid eener daar georganiseerde tentoonstelling van fransch-belgische boeken; voor nederlandsche boeken werd een dergelijke tentoonstelling ingericht te Brussel tijdens het Taal- en letterkundig congres; in den daarvan opgemaakten catalogus schreef L. H. Smeding, den bestuurder van den Nederlandschen boekhandel te Antwerpen, een voorwoord over moderne boekversiering, aldus beginnende: «In elk land waar welstand en beschaving heerschen, wordt de behoefte aan degelijke boeken grooter; daar ook rust op den uitgever de plicht om het technisch gedeelte van de boekkunst te bestudeeren, opdat hij het degelijk boek ook in een passend kleed kan steken. Hij moet hiervoor wanneer hij zelf geen drukkerij heeft, ook uitsluitend bij die drukkers laten werken, die bewijzen geleverd hebben hun vak grondig te verstaan».

De Vereenigde Staten van Noord-Amerika lieten zich evenmin onbetuigd aan de boektentoonstelling. In de openbare bibliotheek te Boston werd een dusdanige gehouden door de Society of printers, ter herdenking van den twee-honderdjarigen geboortedag van

Benjamin Franklin. Zij droeg een historisch karakter om aan te toonen de ontwikkeling van het boek, beginnende met het handschrift en eindigende in het moderne gedrukte boek. Als hand-leiding, tevens catalogus, verspreidde de Society een ampel studie-boekje (*The development of printing as an art*), waarin toegelicht wordt het beloop, dat de kunst in boekdruk gehad heeft nl: hand-schriften; het overwicht van Italië 1470—1530; van Frankrijk 1530—1570; van Zuid-Nederland 1570—1600; van Noord-Nederland 1600—1700; van Frankrijk en Engeland 1700—1800, om ten slotte te beschouwen den hedendaagschen en den modernen druk c. 1800—1905. Ook is belangrijk de korte omschrijving der moderne reproductie-technieken, die het gemakkelijk maken bij de bestaande internationale verwarring in benamingen te weten te komen, hoe een druktechniek in Amerika genoemd wordt; met voldoende zekerheid kan op gezag der beschrijving vertaald worden *line plate (relief-etching) process* in *zincografie*, *half-tone relief plates* in *autotypie*, *half-tone relief process* in *drie- en vierkleurendruk* en *photogelatine process* in *lichtdruk*. — *The american manual of typography* behelst een overvloed van aesthetische wenken, ondoen-lijk hier in dit overzicht volledig te vermelden. Kortheidshalve zij gewezen op het opstel over advertentiezetten, denkelijk gesteld door Edmund G. Gress, waarin er met nadruk op gewezen wordt, dat dit zetsel onderscheiden moet zijn overeenkomstig het publiek dat bereikt moet worden, dat het moet hebben individualiteit èn typografische schoonheid. — Het derde noord-amerikaansche drukkerij-boek is het welvermaarde opstel van Morris over *Printing*, dat een twintig jaar geleden geschreven werd; feitelijk valt het dus buiten de grenzen van dit overzicht.

Duitschland liet, het spreekt als van zelf, veel van zich hooren.

Er is van daar een merkwaardige uitspraak te boeken, merkwaardig, omdat zij raak en omdat zij afgedrukt is in de *Typographische Jahrbücher*, welk orgaan noch in haar streven noch in haar uitvoering nu juist mijne instemming heeft, aangezien het technisch te veel gewicht legt op de ondergrondplaten (Mäsers Tonplatten) en aesthetisch in zijn modellen te veel onharmonisch werk laat zien door leerlingen van het Technikum für Buchdrucker bedacht. Iemand, die schuil gaat achter de letters W. in D. schrijvende over *Geschmacksversumpfung in der Akzidenzausstattung* geeft daar als zijn meening te kennen, dat zelfs eerste-rangs smoutzetters geen smaak bezitten, waarvan de schuld ligt aan de gieterijen; dat de vakbladen, waarvan er veel te veel bestaan, in den regel geen verstand van zaken hebben en dat deze, als zij het al hebben, hun meening niet ronduit kunnen zeggen, gebonden als ze zijn tegenover hun adverteerders.

Friedrich Bauer publiceerde in *Klimsch' Jahrbuch* een met 32 facsimilé's toegelicht opstel over den modernen boektitel, welks kenmerken hij samenvat in deze negen stellingen:

1. Gebruik slechts één lettersnee, nl. die van het boek zelf;
2. Vermijd zoo veel mogelijk verschillende corpsen;
3. De breedte moet gelijk zijn aan die van den tekst in het boek;
4. Eenvoud in regelval; weinig regelgroepen; die groepen overeenkomstig den tekstinhoud;
5. Aldus verdeeld moet het geheel behagelijk zijn;
6. Vermijd tusschenregels; zijn ze noodzakelijk, dan niet uit een te klein corps;
7. Om het geheel behagelijk te maken mag gespatieerd worden;
8. Beperk het ornement tot het strikt onvermijdelijke;
9. Wees spaarzaam en voorzichtig in het gebruik van kleuren.

Het vijf-en-twintigjarig bestaan van den typografischen kring te Stuttgart gaf aanleiding tot het schrijven van een *Denkschrift*. Onder de verschillende opstellen in dat boek, noem ik een artikel van A. Kirchhoff over de geschiedenis van het smoutzetten in die jaren, dat in vrij klare bewoordingen spreekt over de münchener richting van Otto Hupp en de hedendaagsche beteekenis van de fransche rococo en empire.

Door de Deutsche Buchgewerbe-Verein werd te Dresden een boekententoonstelling gehouden. De catalogus daarvan geeft geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen; slechts verdient acte genomen van het oordeel, geschreven door den voorzitter van het Verein, dr Ludwig Volkmann, lid van de firma Breitkopf & Härtel te Leipzig, in zijn opstel over *Buchkunst* (p. 47) dat «Schrift und Schmuck, von den deutschen Giessereien oft unter Heranziehung bedeutender Künstler in beinahe erdrückender Fülle neu geschaffen wurden».

De jongste *Boktryckeri-Kalender* van Zachrisson was ook wederom, als vroeger, nuttig van inhoud, maar toch niet zoo zeer als ik wel gewenscht zou hebben. De artikels bewegen zich te veel op bibliofisch gebied, zonder daaraan beschouwingen te verbinden, van beteekenis voor de practijk der moderne kunstboekdrukkerij. Het vervolg- en slot-artikel van Per Hierta over incunabelen, dit keer o.m. Nederland behandelende, is voor het drukkersvak van geen gewicht; het opstel van Romdahl over de etsen van Rembrandt staat buiten den boekdruk, evenals dat van Lagerström over den boekbinder Gustaf Hedberg. Toch is als een enkele waardevolle uitspraak te vermelden die van Wald. Zachrisson zelf, waar hij een overzicht gevende van den hedendaagschen modern-duitschen decoratieven boekdruk, terecht aantoont hoe of de engelsche morris-

beweging naar Duitschland overslaande, aanleiding gaf tot vele smakelooze en onsympathieke navolgingen. Terwijl hij in de vorige jaargangen den engelschen druk had aanbevolen als voor⸗beeld, spreekt hij nu, niet loffelijk over den modernen duitschen, die hij veroordeelt met een «Se, men icke röra», d.i. bekijken, maar niet als model nemen, woorden mij, als uit het hart gegrepen.

Uit andere landen bereikte mij niets. Het is niet aan te nemen, dat zoowel in Frankrijk als in Engeland niets geschreven is, dat niet in eenig verband staat met typografische kunst. Merkbaar on⸗volledig is dus dit overzicht ook in dit opzicht. Verzamelende en speurende, zonder hulp van anderen, is het niet mogelijk, tenzij met nuttelooze opoffering van aanzienlijke geldsommen, regel⸗matig te zien en te lezen alles wat verschijnt op het internationale terrein van het boekenvak niet slechts, maar ook van het kleinere, niettemin toch nog onmeetbaar groote der typografie en aanverwant.

Uit dat internationale terrein der typografie en aanverwant meen ik echter op een paar gebeurtenissen te moeten wijzen, die, hoewel niet dadelijk vallende binnen de ethische grenzen voor dit over⸗zicht gedacht, mij echter voorkomen genoemd te mogen worden.

De eerste dier gebeurtenissen is de ruchtbaarheid gegeven aan pulsometer door de Nine Elms Ironworks te Reading in Engeland. De pulsometer, die dagteekent van 1904, is een zet⸗ en distribueer⸗machine voor losse gegoten letters, een dergelijke constructie dus als de vroegere van Hattersley, van Kastenbein en van anderen, die onbruikbaar zijn gebleken. Of deze dit wel is, vermag ik niet te beoordeelen; zulks aangenomen is het duidelijk, dat deze con⸗structie voor het behoorlijk aspect van platwerk betere waarborgen geeft dan de regel⸗gietmachines, omdat de hinderlijke gietbraam bij dit losse zetsel niet kan voorkomen en omdat, en dat vooral, de

operateur vrij is in het kiezen van een lettervorm. De aesthetische nadeelen der matrijs-machines zijn hier dus niet aanwezig.

De tweede gebeurtenis is een postzegelstrijd in Zwitserland. Voor den aanmaak van een nieuwen zegel had de postdirectie zich laten adviseeren door Schatzman, een bekend drukker te Bern. Volgens zijn verklaring was in heel het land geen man te vinden, die naar de eischen der huidige kunst-ontwikkeling een stempel zou kunnen steken; op zijn advies besloot de directie deze te Berlijn te laten maken. Heftige oppositie werd tegen dit besluit gevoerd van de zijde der artisten en in het bijzonder door den kopergraveur Girardet te Bern. Intusschen werd de stempel uit Berlijn ontvangen voor 756 francs, maar was tevens een dergelijke opdracht verstrekt aan Girardet, die plaatdrukken afleverde. Daar zijn werk blijkbaar niet voldeed, heeft de postdirectie dit werk thans toevertrouwd aan de zwitsersche Munt.

Er spreekt uit dezen strijd, voor zoover ik van de gegevens heb kunnen kennis nemen, van een verwarring tusschen boekdruk en plaatdruk en van een volstrekte onbekendheid met de eischen, die gesteld moeten worden aan een postzegel, dat is aan een geldswaardig papier in boekdruk. Indien inderdaad de zwitsersche Munt belast wordt met de vervaardiging der nieuwe postzegels, doet de regeering aldaar hetzelfde wat de nederlandsche regeering deed, die bij Koninklijk Kabinetsrescript van 26 juni 1851 No. 53 de vervaardiging harer zegels opdroeg aan den Muntmeester en daartoe een inrichting installeerde in het Muntgebouw te Utrecht. De ervaring hier te lande heeft aangetoond het onvoldoende van een Munthuis voor den aanmaak van geldswaardige papieren, want sedert 1 october 1866 worden onze postzegels en overige geldswaardige stukken, die door de Posterijen worden uitgegeven,

gefabriceerd door Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem. Dat overigens het voldoen aan artistieke voorwaarden bij postzegels niet immer te bereiken is, heeft de nederlandsche weldadigheidspostzegel van 1906 geleerd, aangezien daarbij de niet geslaagde stempelgravure het ontwerp van Derkinderen geen recht liet wedervaren; het idée zelf echter is geloofd «als een prijzenswaardig voorbeeld voor de opvatting en de wijze, waarop zoo'n postzegel versierd kan en moet worden».

Indien op gezag van het uiterst onvolledige materiaal een oor=deel gegeven mag worden over het verloop der boekdrukkunst in 1906, dan is de verkregen indruk deze, dat, met uitzondering van de letterpagina's in de Liturgisch=proef van Gebr. Klingspor, niets het licht gezien heeft, dat om zijn boekdruk bijzondere aan=dacht verdient. Het was ook nu weer een zoeken en tasten om de tegenstrijdige belangen tusschen kunst en practijk te vereenigen tot een werkelijke gebruikskunst. In het beschikbare apparaat is de *Kalender* van Zachrisson daarin zonder twijfel het best geslaagd. De morris=richting van vóór vijftien jaar is niet gebleken directe levensvatbaarheid te hebben; indirect daarentegen was haar in=vloed nog wel waar te nemen. De fransche versieringskunst was van meer beteekenis dan in 1905; de door Duitschland aan het bas=empire ontleenden biedermeier=stijl geeft voorhands geen aan=leiding daarin meer te zien dan een tijdelijke, op dit oogenblik al weer verwaterende mode, die niet duurzaam zal zijn. Immers in Amerika kwam een trant, geschoeid op begrippen van vóór een halve eeuw, zich aanmelden, die thans in volle opkomst, naar mijne wijze van zien, eveneens van tijdelijken aard moet zijn, om=dat daaraan ontbreekt het logische begrip van boekdruk.

In de typografische kunst stond Nederland onderaan en niet

bewaarheid heeft zich, wat Emm. de Bom meende in zijn Plantin=lezing in 1904, dat destijds in Noord=Nederland de uitzichten verblijdend werden, tenzij dat worden zoo langzaam gaat, dat, wie weet wanneer, de uitwendige teekenen daarvan eerst waar=neembaar zullen wezen in de toekomst.

AMSTERDAM J. W. ENSCHEDÉ

TITELLIJST VAN HET LITERATUUROVERZICHT

Om bibliografische redenen zijn tusschen de volgende titels enkele opstellen gevoegd, die niet genoemd zijn in het voorafgaande opstel. Zij zijn gemerkt met een kruisje.

Bauer, Friedrich, Handbuch für Schriftsetzer. Zweite neu bearbeitete Auflage. Mit Abbildungen und Beispielen sowie mit einem ausführlichen Wörterverzeichniss. Frankfurt am Main, Klimsch & Co., 1905. VIII, 288 p. gr. 8°

Klimsch's Graphische Bibliothek. Band VIII.

Bauer, Friedrich. Der moderne Buchtitel.

Klimsch's Jahrbuch VI (1905) p. 1-22.

Bilderdijk (Mr. Willem). Uitgegeven op machtiging der Bilderdijk commissie. Amsterdam (Pretoria, Potchefstroom), Boekhandel v/h Höveker & Wormser, (1906) I, 468 p. 4°

Boekversiering door Jac. Ph. Wormser. — Druk van Ipenbuur & van Seldam.

Blätter (Bunte) aus der Schriftgiesserei Genzsch & Heyse in Hamburg. Zweiter Band. Heft 1— 1906. 64 kol. gr. 8°

Boktryckeri-Kalender 1905 1906. Undermedverkan af framstånde fackmän utgifven af Wald. Zachrisson. 12:te och 13: de årgången. (Göteborg, Wald. Zachrisson, 1906). 8, 198, CII p. 8°

Tekstversiering door Fröken I. Christofferson.

Bijdragen van: Friherre Per Hierta, C. Fr. Bernström, Axel L. Romdahl, Wald. Zachrisson, Hugo Lagerström, Jacob Hyberg, Gunnar Malmberg en Kinichi Teraucki.

Bolland, G. J. P. J. Het schoone en de kunst, of de naaste en onmiddellijke zelfbevrediging van absolute geestelijkheid in het kort besproken.

De XXe eeuw. XIIe jaargang, afl. 10, Oct. 1906. Amsterdam, Scheltema & Holkema's Boekhandel. p. 47-109.

Bom, Emmanuel de. William Morris en zijn invloed op het boek. Antwerpen, J. B. Madou-Cop (Amsterdam, Johan J. Lodewijk), 1905. 41 p. 4°

Overdruk uit Ontwaking.

Bucher, Bruno. De kunstnijverheid. Hand- en studieboekje. Met een inleidend woord van J. R. de Kruyff.... Derde herziene druk, geheel gewijzigd, uitgebreid, en van talrijke illustratiën voorzien door J. W. H. Berden. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1905. VII, 230, XIV p. kl. 8°

p. 107-127 Schrift, druk en graphische kunsten.

† Buschmann, P. Houtsnede als boekversiering.

Het drukkers jaarboek 1906. p. 9-29.

Catalogus van de tentoonstelling Kind en Kunst, ineengezet door de commissie voor schilderkunst en die voor architectuur en nijverheidskunst [der Vereeniging Kunst aan het Volk] gedurende de maand Januari 1906 in het Stedelijk Museum, Amsterdam [Met een voorwoord van W. Penaat en een Inleiding van B. W. Wierink]. 82 p. sm. 8°

Druk van de N.V. Electrische drukkerij «Vooruitgang» te Amsterdam. Met literaire bijdragen van mevr. Kruyt, geb. Hoogerzeil, H. P. Berlage, H. E. Greve en mevr. M. Wibaut, geb. Berdenis van Berlekom.

[Catalogue de l'] Exposition internationale de photogravure, organisée par le Cercle d'études typographiques de Bruxelles [Avant-lire de Paul Otlet]. Bruxelles, 1906. 70 p. sm. 8°

Specimina van Jean Malveaux (Brussel), dr. E. Albert & Co. (München, Brussel), The Marshall engraving Co. (London), Richard Paulussen (Wien), F. Dricot & Co. (Brussel), The art photogravure Co. (Londen), C. Angerer & Göschl (Weenen), Stabilimento fotomeccanico e fotochimico (Florence), Albert Barbier (Nancy), Tallon & Cie. (Brussel), Carl Hentschel Ltd. (Londen), Meissenbach Co. Ltd. (Londen) en Lagaert (Brussel).

Catalogue (Official) of the third international exhibition of tne printing, stationary, and allied trades. Edited by Robert Hilton. London, Exhibition offices (Office of The Caxton Magazine), 1906. 130 p. 4°

Denkschrift zum fünfundzwanzigjährigen Bestehen des graphischen Klub Stuttgart. 1881, 1906. Herausgegeben vom graphischen Klub. Stuttgart, (1906) 64 p. kl. fol.

«Anordnung» door A. Kirchhoff — Druck von Paul Singer, Deutsche Verlags-Anstalt en de Fachschule für das Buchdruckgewerbe, alle te Stuttgart.

Bijdragen van S. Keil, Ludwig Petzendorfer, A. Kirchhoff, R. Fritsch, Fr. Meindl, Hugo Meijer, Theodor Goebel, dr. L. Dorn, I. Frommleth, dr. Paul Klemm en R. Loebell.

Development (The) of printing as an art. A handbook of the exhibition in honor of the bi-centenary of Franklin's birth, held at the Boston public library under the auspices of the Society of printers [January 1 to 29]. Boston, Massachusetts, 1906. V, 94 p. 8°

Publications of the Society, II.

Drukkers jaarboek (Het) voor 1906. 1e jaargang. Onder medewerking van verschillende vakkundigen. Amsterdam, Ipenbuur & van Seldam, (1906) VIII, 204 p. 8°

Boekversiering door Th. Molkenboer.

Dumont, Jean. Vade-mecum du typographe. Troisième édition entièrement remaniée, contenant 200 plans, gravures et modèles. Bruxelles, des presses de P. Weissenbruch, 1906. X, 524 p. 8°

Elzevier (Moderne) «Cheltenham». (Amsterdam), Lettergieterij «Amsterdam» voorheen N. Tetterode, (Sept. 1906). 20 p. 16°

† Enschedé, J. W. Drukwerk en drukkunst.
Het drukkers jaarboek 1906 p. 1-8.

† Enschedé, J. W. Over schoonheid van platzetsel.
Het drukkers jaarboek 1906. p. 139-144.

Enschedé, J. W. Twee artistieke nederlandsche uitgaven.
Uitgever en Debitant 12 Mei 1906.
Bespreking van Nieuwenkamp «Bali en Lombok» en Anna Lambrechts-Vos, «Het boekje van tante An».

Enschedé, J. W. Typografische toelichting (tot *Mr. Willem Bilderdijk*).
Mr. Willem Bilderdijk. p. 452-458.

[Gailliard, Edw.]. Kopy voor den drukker.
Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde. Febr. 1906. Gent, A. Siffer, 1906. p. 165-168.

Genzsch (Emil Julius) fünfzig Jahre Schriftgiesser. Ihrem Seniorchef zum goldnen Berufsjubiläum gewidmet von den Firmen Genzsch & Heyse, Hamburg und E. J. Genzsch, München. Ostern, A. D. 1906. (Hamburg, Schriftgiesserei von Genzsch und Heyse, 1906). X, 112 p. fol.

Genzsch & Heyse, Schriftgiesserei, Hamburg. Nachträge zur Handprobe, (1906) 24 p. kl. 8°

Geschmacksversumpfung in der Akzidenzausstattung.
Typographische Jahrbücher. Leipzig XXVI Jhrg. Heft X S. 77.

Graphicus. Maandblad voor de typografie en aanverwante vakken. Tweede jaargang. Tilburg, Bijvoet, Mutsaers & Zoon, 1905-1906. IV, 160, CCXIV p. gr. 8°

[Gress, Edmund ?] Advertising typography.
The American manual of typography. 2e ed. New-York 1905 p. 13-20.

Groot, E. J. de. Eenige typografische regelen betreffende het samen-stellen van het manuscript en het corrigeeren der drukproeven. Behoorende bij de letterproef der stadsdrukkerij van de gem. Amsterdam. Amsterdam 1906. 14 p. 16°

Herdrukt met de bijvoeging «voor Leeken» in: Typografische mede-deelingen 1906 p. 2-3 en anoniem door Laurens Hansma te Apel-doorn (1906). 8 p. kl. 8°

Hierta, Friherre Per. Boktryckerikonstens uppfinning och guldål-der. Sammandrag efter senaste forskningar.

Boktryckeri-Kalender 1905 1906. p. 1-45.

Hortzschansky, Adalbert. Bibliographie des Bibliotheks- und Buchwesens. Leipzig, Otto Harrassowitz. 8°

Verschijnt jaarlijks als Beiheft zum Centralblatt für Bibliothekswesen. Gepubliceerd zijn de deelen over 1904 en over 1905.

Illustration (L'). Noel 1906. Paris 1 déc. 1906. 30, 20 p. fol.

Insel-Almanach auf das Jahr 1907. z. pl. IV, 152 p. sm. 16°

S. II: «Für Titel und Umschlag dieses Buches zeichnete Rud. Alex. Schröder die Rahmen und Heinr. Wieynk die Schrift. Die Redak-tion besorgte Anton Kippenberg. Der Druck erfolgte bei Oskar Brandstetter in Leipzig».

Jacobi, Charles Thomas. The printers' handbook of trade recipes, hints and suggestions relating to letterpress and lithographic printing, bookbinding, stationary, process works, etc. Third edition revised and enlarged. London, Charles Thomas Jacobi, 1905. VII, 464 p. kl. 8°

Jellinek, Arthur L. Internationale Bibliographie der Kunstwis-senschaft. Berlin, B. Behr's Verlag. 8°

Verschenen zijn de deelen over 1902, 1903 en 1904.

Jessen, Peter. Die Buchkunst der alten Meister. Führer durch die Sonderausstellung . . . der vormaligen Sammlung Hans Grisebach. Dezember 1906-Januar 1907. Berlin 1906, 28 p. 16°
Uitgave van het Kunstgewerbe-Museum te Berlijn.

Katalog (Sonder-) der buchgewerblichen Abteilung veranstaltet und durchgeführt von dem Deutschen Buchgewerbe-Verein Sitz Leipzig. [Bearbeitet von Arthur Woernlein]. (Leipzig), Deutscher Buchgewerbe-Verein, (1906). 103, XXVIII p. kl. 8°
III. Deutsche Kunstgewerbe-Ausstellung. Dresden 1906.
Literaire bijdragen van Arthur Woernlein, dr. Ludwig Volkmann en Mathies-Masuren.

Kirchoff, A. Zur Entwickelung des typographischen Akzidenzdrucks.
Denkschrift . . . des graphischen Klub. Stuttgart p. 17-26.

Klimsch's Jahrbuch. Technische Abhandelungen und Berichte über Neuheiten aus dem Gesamtgebiete der graphischen Künste. Band VI 1905 (Frankfurt a. Main, Klimsch & Co., 1906), VI, 324 p. gr. 8°

Lagerström, Hugo. Gustaf Hedberg.
Boktryckeri-Kalender 1905-1906. p. 75-95.

Letterproef [der] stadsdrukkerij. Amsterdam. MDCCCCVI. (X), 135 p. 4°

Liturgisch. Schrift, Schmuck und Bilder für kirchliche und weltliche Zwecke nach Zeichnung von Professor Otto Hupp, ausgeführt von der Schriftgiesserei Gebr. Klingspor. [Vorwort von dr. Friedrich Schneider]. Offenbach, (1906). 142 p. 4°

† Loubier, Jean. De nieuwe boekkunst in Duitschland.
Het drukkers jaarboek 1906 p. 49-100.

Manuel (The american) of typography. An exhaustive exposition of type-composition. A text-book for the ambitious typographer, a guide and reference volume for the lay-out man, foreman, superintendent & employing printer. [2e ed.] New York, Oswald publishing company, 1905. IV, 142 p. gr. 4°

Het geschrift bereikte Nederland in het voorjaar van 1906.

Marly. Frankfurt a. M. Schriftgiesserei Flinsch, August. 1906. (40 p.) gr. 8°

[Schriftprobe] 30. Fortsetzung.

Mededeelingen (Typografische). Tweede jaargang. Amsterdam, Lettergieterij «Amsterdam» voorheen N. Tetterode. 1906. III, 108 p. kl. fol.

Modellen (Practische) voor zetter en drukker. Circulaires. Afl. 1. October 1906. Nijverdal, A. Tamminga, 16 p. gr. 4°

Druk van Morks & Geuze, te Dordrecht.

Mori, Gustav. Internationale Zeitungs-Ausstellung. Frankfurt a. M. 1906 in den Räumlichkeiten der ehemaligen Weissfrauen-Schule. 27. Mai bis 11. Juni. Führer im Auftrage des Ausschusses herausgegeben von — . 64 p. sm. 8°

p. 2.: Gedruckt in der Kunst-Anstalt Wüste & Co., Frankfurt a. M. mit Farben von Berger & Wirth in Leipzig und Berlin. Cliché's F. Guhl & Co., Frankfurt a. M. Entwürfe von C. Fritz, Frankfurt a. Main.

p. 46.: Der Satz erfolgte in der Haussetzerei der Schriftgiesserei Ludwig & Mayer aus Christian Egenolff Werk- und Akzidenzschrift sowie Schmuck nach Zeichnungen von J. V. Cissarz, Darmstadt.

Behelst: Franz Rittweger, Zur Geschichte des Zeitungswesens in Frankfurt am Main. (p. 7-32) — Fritz Mathern und Gust. Mori, Zur Technik des Zeitungswesens (p. 33-38-linotype, typograph, monoline en elektrotypograph).

Morris, William & Emery Walker. Printing. An essay from «Arts and crafts essays by members of the arts and crafts exhibition society». Park Ridge, The village press, M. CM. III. 17 p. 4o

Kwam eerst in Januari 1906 in den handel.

Nieuwenkamp, W. O. J. Bali en Lombok. Uitvoerige geïllustreerde reisherinneringen en studies omtrent land en volk, kunst- en kunstnijverheid. [Met een voorrede door G. P. Rouffaer]. Eerste gedeelte. Edam, Nieuwenkamp, «De Zwerver», (1906). VIII, 80 p. Met pltn. gr. 4° obl.

Zwerver uitgave No. 2.

Otlet, Paul. Les aspects du livre. Conférence inaugurale de l'exposition du livre belge d'art et de littérature organisée à Ostende par le Musée du livre (14 juillet 1906). (Bruxelles, 1906) 35 p. 8°

Publication du Musée du livre VIII.

Otlet, Paul. Sur le livre et l'illustration.

Exposition internationale de photogravure. Brux. 1906 p. 7-20.

Paginacijfers in boeken.

Typographische mededeelingen van de lettergieterij «Amsterdam» 1 Sept. 1906. p. 73-74.

Picard, Edmond. But et esprit d'Ostende centre d'art. Conférence inaugurale 6 juin 1906. 43 fol. sm. kl. 8°

Rambonnet, F. L. De uiterste en middelste reden (de proportie's in de natuur), hare betrekkingen tot het grafische bedrijf.

Graphicus, 2e jaarg. No. 7. April 1906. p. 134-138.

Reklameschrift: Radium: Leipzig, J. Schelter & Giesecke, (Juni 1906). 16 p. en 4 pltn. 24° obl.

p. 1093-1112 van de Generale proef.

Rembrandt album 1606-1906. In 1906 uitgegeven voor het Nederlandsche volk ter gelegenheid van het Rembrandt-jubileum. [Met een inleiding door W. C. van Meurs]. Zes kleurdrukken in omslag. fol.

Vgl.: J. W. Gerhard, Het officieele Kunst-Nederland en de nationale Rembrandt-hulde. Amst. 1907. 8°

Romdahl, Axel L. Rembrandts raderingar.

Boktryckeri-Kalender 1905 1906. p. 50-64.

Smeding, L. H. Moderne boekversiering.

Algemeene catalogus van nederlandsche boeken uit Noord en Zuid. Antwerpen, De nederlandsche boekhandel (1906). p. VII-XII.

Unger, Arthur W. Die Herstellung von Büchern, Illustrationen, Akzidenzen usw. Mit 166 Figuren, 12 Beilagen und 60 Tafeln. Halle a. S., Wilhelm Knap, 1906. XXII, 452 p. 8°

Druk van het Waisenhaus te Halle a. S.

Veldheer, J. G. Het dorp Bergen voorheen en thans. Houtsneden. Amsterdam, S. L. van Looy, MDCCCCVI. 27 p. gr. 4°

Vogeler, H. Kalender-Bilder Nach Zeichnungen von —. Offenbach a. M., Gebr. Klingspor, (1906). 28 p. 4°

Volkmann, Ludwig. Buchkunst.

Sonder-Katalog der Buchgewerbliche Abteilung u.s.w. p. 45-49.

† Vries, Jr., R. W. P. de. Initialen.

Het drukkers jaarboek 1906. p. 101-138.

Vries Jr., R. W. P. de. Een nieuwe boekletter.

De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland, 20 Mei 1906.

Wal, F. van der. De beginselen der typografie. Meppel, H. ten Brink, (1906). VII, 112 p. 8°

Druk van Karel P. Misset te Arnhem.

Weiss auf Schwarz! Reklameschrift «Negativ». Zusammensetz-bare helle Schrift auf dunkelem Grunde D. R. G. M. für Anzeigen und Reklamedrucksachen. Offenbach am Main, Rudhardsche Giesserei, (1905). 8 p. en 1 pl. 4°

Wezätas Manadshäfte. Vinternummer 1905, 16 p; Värnummer 1906. 12 p. 8°

Zachrisson, Wald. Tankar om bokutstyrsel. IV.
Boktryckeri-Kalender 1905 1906. p. 141-168.

LIJST VAN BOEKDRUKKERIJEN

Nederland

AALSMEER
Deddens, D.
Mur, W.

AALTEN
Boer, Firma Gebrs. de

ALFEN
Cambier van Nooten's Boekh.
Samsom, N.
Wieringen Jr., C. van

ALKMAAR
Bezaan, J.
Bezaan, R.
Coster & Co., Boek- en Handelsdr. v/h. Herms
Kluitman, P.
Koster & Co., Courant- en Handelsdr. v/h.
Kusters, A.
Nederkoorn, W.
Slinger, W. H.

ALMELOO
Dijk, Th. H. v.
Hilarius Wz., W.
Jans, Wed. J. W.
Sommer, J. T.
Twentsche Boek- en Handelsdr.
Wilmes, Firma
Wilmes, Joh.

AMERONGEN
Kuiper, F. F.

AMERSFOORT
Blankenberg & Zoon., B.
Cleeff, Firma A. H. v.
Eymann, A. W. H.
Michielsen, A. J.
Wijngen, W. van
Slothouwer, G. J.
Want & Co., Van der
Wolters, Firma H.

AMMERZODEN
Run, R. W. A. van

AMSTERDAM
Abraas & Co., Singel 235
Adler, A., Warmoesstraat 161
Amst. Boek- en Steendrukkerij v/h. Ellerman, Harms & Co. (Dir. B. C. E. Zwart). Warmoesstraat 147/151
Amst. Graveer-inrichting
Amst. Stoomdr. R. Los, Nicolaas Berchemstraat 1
Anneveld, A., J. v. Campenstr. 142
Berg Jr., J. van den, Oudeschans 20

Biene, George W. v., Amstel 105
Bigot, J. L. P., Gerard Doustr. 244
Bladergroen, J.Ph., Raadhuisstr. 43
Boek- en Kunstdrukkerij v/h. Roe-loffzen, Hübner & Van Santen, N. Z. Voorburgwal 187
Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Warmoesstr. 174-176
Boom & Co., J., Kerkstraat 350
Brakke Grond, Mij. de, Nes 53
Brancart, P. J., Gravenstraat 13
Bruggeman, J. H., Frederik Hen-drikplantsoen
Bunders, B., Beerenstraat 11
Burgh, C. v. d., 3e Oosterpark-straat 124
Burgh, H. v. d., St. Janstraat 5
Bussy, J. H. de, Rokin 60-62
Buijten, N., Haarl. Houtt. 131
Cats, Gebr., Looiersgracht 43
Cladder & Tak, Singel 313
Clausen, J., St. Janstraat 40.
Coesel, Joh.
Concordia, N. V. HoogteKadijk, 3
Coster, S., Weesperstraat 58
Craats, H. v. d., 1e Van Swinden-straat 47
Creveld & Co's Boekhandel, Van, J. D. Meijerplein 8-10
Dantuma, & Co. D., Nic. Beetsstr. 97-99
Dokkum, J. van, Leidschegracht 84
Dorssen, H. G. van, N. Z. Voor-burgwal 44

Driessen, J. F., Overtoom 192
Drukkerij Algem. Ned. Diamant-bew.-Bond, Pl. Franschelaan 9
Drukkerij Bos, Kerkstraat 347
Drukkerij «De Globe», (L. Dou-wes), Alb. Cuypstraat 203B
Drukkerij «Elsevier», Van Ostade-straat 233
Drukkerij «Holland», Brouwers-gracht 136
Drukkerij «Plantijn», N. Z. Voor-burgwal 324
Drukkerij «Rembrandt», (H. Beij-levelt), Alb. Cuypstraat 261
Drukkerij «Volksdagblad», O. Z. Voorburgwal 19
Drukkerij «Vondel»
Dubois & Co., Da Costastraat 94
Duwaer & Van Ginkel, Bloemgr. 8
Ehrenfeldt, J. G., 2e Nassaustraat 6
Elderman & Berg, N. Z. Voorburg-wal 27
Electr. Drukkerij en Kantoorboe-kenfabriek, v/h. Arnd & Zn., Gravenstraat 10
Electr. Drukk. «De Handelspers», Rokin 61
Electr. Drukkerij «Hemony»
Faddegon & Co., Haarlemmer-houttuinen 29-35
Frisch Jr., W., Lijnbaansteeg 5
Fritz P., Prinsengracht 92
Gaarlandt & Tjabring, O. Z. Voor-burgwal 226
Geer Jr., E. P. A. van de

Gerbracht, A. G., Borgerstraat 75
Gimbel, Gebrs. Overtoom 354
Have, Gebrs. ten, Lauriersstraat 22
Handelsdrukkerij «Koster»
Heiermann & Co., Spuistraat 52
Herdes & Co., Naamlooze Ven≈ nootschap v/h., Spuistraat 22A
Hoef, S. v. d., 1e Van Swinden≈ straat 15
Holdert & Co., Keizersgracht 324
Huizenga, F. Kinkerstraat 21
Hunold, H. Rozengracht 146
Immig & Zoon, Corns.
Ipenbuur & Van Seldam (B. Mod≈ derman), Singel 91
Janse, H., Jacob v. Lennepstraat 86
Jesse, Joh., N. Z. Voorburgwal 160
Joachimsthal's Stoomdrukkerij, Joden Houttuinen 92
Jubels & Matthijssen, Celebesstr. 48
Käss, Wed. G., Haarlemmerdijk 140
Kasteel van Aemstel, N. Z. Voor≈ burgwal 69≈71
Kerlen, J. H. A.
Kinsbergen, Firma, Amstelstraat 33
Knoop, Henri, Raadhuisstraat 17
Koersen, H. J., Heerengracht 261
Koopman, W. M., Jacob v. Cam≈ penstraat 14
Koster, F. G., Prinsengracht 507
Leefsma, J., Jodenbreestraat
Leeuw, F. J. W. C. de, Firma Wed. P. A. Tak, Nieuwe Leliestr. 137
Leeuwen, K. van, Lauriergracht 91
Leger des Heils, P. Hendrikk. 49≈51

Levee, M. H., Muiderstraat 22
Levisson, Gebrs., Zwanenb.wal 26
Lindenbaum & Co., M.. Singel 459
Los, D., Leidschekade 91
Los, R., Nic. Berchemstraat 1
Ludwig & Co., Haarl. Houtt. 91
Luii & Co., J. A., Lijnbaansgr 210
Lutkie & Smit, Nieuwend. 188≈190
Mij. Algem. Handelsblad, N. Z. Voorburgwal 236≈240
Mannheim, S., Groeneburgwal 23
Mendes Coutinho, A., Waterloo≈ plein 57
Monnikendam Jr. & Co., S. S., Amstel 294
Mug Jr., J. A., Weesperstraat 108
Muller, C., Pr. Hendrikkade 20≈21
Munster & Zn., De Erven H. van, Heerengracht 246
Naaml. Venn. Kantoorboekh. en Drukkerij v/h. Blikman & Sar≈ torius, Rokin 17
Naaml. Vennootschap «Drukkerij Vooruitgang», Keizersgr. 378
Nunnikhoven, J., Warmoesstr. 72
Pauls, W. G. F., Vijzelstraat 99
Plant & Co., J., Kerkstraat 215
Portielje, M. J., Spuistraat 249
Posthumus, J. D.
Proops, Jz., Firma D.
Reimeringer, Gebrs., Rokin
Reishaus, O., Sparrenweg 27
Robert, Th. C., Dapperplein 46
Roever, Kröber & Bakels, De, Warmoesstraat 96

Rossen, F. van, Heerengracht 281
Ruysendaal, Firma J., Kr. Waal 22
Schröder, W. Heerengracht 363
Schwartz & Co., Rustenburger-straat 318
Simons, Gebrs., Kalverstraat 124
Sloot, A. J., Rozengracht 164
Smits, B. A.
Snel Jr. ,R., Nieuwe Leliestraat 118
Snel Hzn., T., Bloemgracht 6
Soest, G. van, Langestraat 25-27
Spin & Zoon, C. A., N. Z. Voor-burgwal 287
Stadsdrukkerij, Nes 43
Steijn, C. F. van, Warmoesstraat 75
Stoomdrukkerij «De Fakkel», v/h. B. van Mantgem, Singel 562
Stoomdrukkerij «De Kolk», Zee-dijk 16
Stoomdrukkerij «De Veldpost», Warmoesstraat
Arnold de Vita, Beursgebouw
Straelen, A. van, Nieuwe Zijds-kolk 19
Tak, J. C. Heerengracht 323
Tijen & Zonen, G. van, N. Z. Voorburgwal 296
Tuijl, D. J. van
Valk, H. v. d., Spuistraat 96
Veenman & Co., J. C. F., Hoogte Kadijk 87-89
Visscher, Erven T. A. D., Nes 80
Visser, J., Westerstraat 16
«Voorwaarts», Electrische Boek- en Handelsdr., Planciusstr. 3

Voskuil, Firma C. L. C., Reguliers-breestraat 32
Vries, J. de, Haarlemmerplein 30
Vrolijk, J. R., O. Z. Voorburg-wal 136
Waalwijk, D. A. van, Nieuwe Zijds Voorburgwal 345, Gebouw «Concordia»
Weenink, J. H. G., Prinsengr. 447
Wieffering Jr., H. Reguliersdwars-straat 87
Wiersma, K. C., Prinsengracht 463
Wijchers, Wed. J. J. Leliegracht 5
Wijnperle, B., N. V. v/h., O. Z. Achterburgwal 75
Witteboon, S., Reguliersdwars-straat 82
Zee & Korten, Van der, St. Jan-straat 29

ST. ANNA-PAROCHIE

Kuiken Jz., J.

ANNA PAULOWNA

Slikker Cz., C.

APELDOORN

Baars, F. V. van
Beunk, Gebrs.
Hansma, Laurens
Kroeseklaas, D. A.
Prins, W. J. K.
Romijn, P. G.
Steghgers H. Jzn., J. H.
Wekker, M. de

APPINGEDAM
Knaap, A.
Ploeg, W. v. d.

ARNHEM
Boek-, Courant- en Steendrukkerij v/h G. J. Thieme
Coers & Roest
Jongh's Kantoorboekhandel, De
Martens, J. L.
Mastrigt & Verhoeven, Van
Meer, A. L. v. d.
Meijer, A.
Misset, Commanditaire Vennootschap Stoom- Boek- en Handelsdrukkerij Karel F.
Muinck, S. A. de
Paap & Zoon
Piggelen & Heuvelink, van, Jansplein 51
Slot & Zoon, Firma T. E.
Swaan, W.
Wiel & Co., G. W. v. d.

ASSEN
Born, H.
Gorcum & Co., Van
Gratama, A. W. & M. H.
Hansma, L.
Hummelen, G. F.
Stoomdrukkerij «Floralia», Firma W. van Gorcum

ASTEN
Berkers Verbunt

AXEL
Dieleman, F.

BAARN
Bakker, G.
Hollandia-Drukkerij
Oerlemans, A. B.

BALK
Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij «Balk»
Jongh, W. H. de

BARNEVELD
Boonstra, G. W.

BEDUM
Haan, W.

BEEMSTER
Lakeman, Firma C.

BERGEN-OP-ZOOM
Harte, P.
Hasselman, Numa
Juten, Gebrs.
Kok, A. J. A. de
Verlinden, H. P. M., Muziekdr.

BERGUM
Meulen, Gebrs. van der

BEVERWIJK
Slotboom, D. S.

BILT, DE
Bodegraven, J. van

BODEGRAVEN
Pfauth, C. H.
Sanders, T.
Wijk, C. A. van

BOKSMEER
Schoth, Firma F.

BOKSTEL
Eupen, Wilh. van

BOLSWARD
Baars, T. A. J.
Cuperus Azn., B.
Jong, P. de
Westerbaan & Pekema

BORNE
Heise, J. C.

BOSKOOP
Boskoopsche Handelsdrukkerij (H. Mathot)
Wiegand Bruss, M. A.

BREDA
Bogaerts-Petit
Bredasche Boekh. v/h. Broese & Co.
Engelbregt. H.
Nijs-Philipsen, C. E. J.
Oirschot, J. van
Oukoop, Gebr. (P. W. v. d. Weijer)
Turnhout & Co., Van
Wees, Eduard v., Muziekdrukkerij

BREUKELEN
Dijk, G. van
Mobach, P.

BRIELLE
Kluit, L.
Moerman, D.
Overbeeke, J. K.

BUITENPOST
IJlstra, W., Boekdrukkerij «Acht-karspelen»

BUREN
Thijsen, D. J.

BURG (TEXEL)
Langeveld & de Rooy

BUSSUM
Faber & Co.
Los, Firma R.
Märkelbach, G. M.

COLIJNSPLAAT
Peijl, S. v. d.

DALFSEN
Eshuis & Co.

DEDEMSVAART
Gelderman, G. J.
Meesters Jr., J.

DELFT
Brouwer & Co.
Dijk & Zoon. A. M., van
Doorne, C. J. van

Gaade, W.
Gräfe, F.
Judels Jr., B.
Koumans, P. J.
Marken's Drukkerij Vennootschap, van
Meijden, C. A. v. d.
Oel Jr., J. van
Waltman Jr., J.

DELFZIJL
N. V. De Eemsbode

DEVENTER
Beitsma, P.
Boek- en Steendrukkerij «De IJsel»
Burgh, J. J. van der
Deventer Boek- en Steendrukkerij, vroeger J. de Lange
Hoovenaar Rutering, A. W.
Velders, H. W.
Wilterdink, D. J.

DIDAM
Staarink, H. A.

DIEREN
Opwyrda, G. G.

DIRKSLAND
Penning, A. G.

DOESBURG
Becking, H. G. J.
Derksen & Zoon, H.
Germs F. Hzn., H.

DOETINCHEM
Nederl. Drukkers- en Uitg. Mij. C. Misset
Straten & Mooy, van
Welscher, J. S. te
Zurich, W. H.

DOKKUM
Douma, D. P.
Kamminga, J.
Schaafsma & W. Brouwer, B.

DONGEN
Leijten, J. W.

DOORN
Ruitenbeek, B.

DORDRECHT
Brummen, D. J. van
Buul, Firma T. van
Dekkers, N. H.
Dordrechtsche Drukk. en Uitg. Mij
Elk, D. L. van
Elk's Drukkerij en Boekh., H. R. v.
Hoeven, A. v. d.
Koldewijn, D. & T.
Longte, J. de
Maywald, F.
Morks & Geuze
Obreen & Co.
Reidel, D.
Zeeuw, J. de

DRACHTEN
Folkertsma, J.
Laverman, J.
Plantinus, Jan,

DRIEBERGEN
Kraal, W.

DRIEBORG
Bakker Rzn., J.

DRUTEN
Drukkerij Maas- en Waalbode
Heereveld & Co., J. F. van

ECHT
Griens, R.

EDAM
N.-Holl. Stoom-, Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij, H. Smit
Veen Kzn., K.

EINDHOVEN
Nunen & Vervoort, Van
Pierre & Co., M. F. van
Pierre-Bijsterveld, P. E., van
Strijbos-Hubers, P. J.

ELBURG
Hengeveld, A.

EMMEN
Kate, W. ten

ENKHUIZEN
Bais, P.
Egmond, A.
Graaf, J. W. de
Posthuma, F. J. W.

ENSCHEDÉ
Adolfs & Pennink
Blijdenstijn, B. B.
Broek & Adolfs, Van den
Bronsema, Gebr.
Bruggeman, G.
Electrische drukkerij «De Samenwerking», Spelbergsweg 2-4
Hassink, Gebrs.
Loeff, M. J. van der
Rosenboom & Zoon., F.
TwentscheBoek-enSteendrukkerij (J. ten Cate Bzn.)

EPE
Hooiberg, A.

ERMELOO
Kruijver, H.
Mooij, Gebrs.

FRANEKER
Bos, Gebrs.
Koksma, F.
Telenga, T.

GEERTRUIDENBERG
Vermeeren, Firma A. P.

GELDERMALSEN
Haar, H. R. ter

GENDRINGEN
Smeenk & Bosma, Firma

GOES

Boluijt & Co.
Jonge-Verwest, Wed. S. J. de
Kleeuwens & Zn., F., (J. Mulder)
Oosterbaan & le Cointre
Ross, J. A.
Sandyck, F.
Talsma, Y.

GOOR

Boer, R. de

GORINCHEM

Andel Jzn., Firma A. H. van
Eck, J. M. van
Knierum, J. H.
Noorduijn & Zoon. J.
Otterloo, H. O. B. van
Stoomdrukkerij v/h. T. Horneer

GORREDIJK

Kiemstra, R.
Zwaag, G. L. van der

GOUDA

Bentum & Zoon. J. van
Brinkman & Zoon, A.
Buuren, Nz., (S. W. van)
Edauw & Johannissen
Jongeneel, A.
Koch & Knuttel
Ven, J. de
Verzijl, B. A.

GRAVE

Dieren, Firma A. F. G. v.
Penders, W.

'S-GRAVENHAGE

Arps & Co., W., Nobelstraat 4
Belinfante, F. J., [v/h. A. D. Schinkel], Paviljoensgracht 17
Blommendaal, C., Z. O. Buitensingel 223
Boek- en Handelsdr. «Transvalia»
Burgh, J. v. d., Prinsengr. 93
Drukkerij «Humanitas»
Drukkerij Levisson, N. V., v/h.
Drukkerij «Luctor et Emergo»
Drukkerij «Trio», Nobelstraat 27
's-Gravenhaagsche Boek- en Handelsdrukkerij v/h. Gebrs. Guinta d'Albani, Nieuwe Molstraat 20
Haagsche Stoom-, Boek- en Handelsdrukkerij
Haas, Anton de, Frederikstraat 9
Hagen, T. C. B. ten, Nobelstr. 20
Handelsdrukkerij «De Ster»
Hoekstra & Co., J.
Klaassen, H. H.
Laméris, F.
Landsdrukkerij, Algemeene
Langenhuysen, Gebrs. J. & H. v., Kerkplein 9-10
Meulen & Co., Van der
Mortelmans, Wed. F. G.
Mouton & Co., Herderstraat 5
Nederbragt, Joh. A.
Ned. Boek- en Steendrukkerij v/h. H. L. Smits
Niezen, P.
Pigeaud & Stein
Scherrenberg, Firma D.

Sijthoff Jr.; A. Wagenstr. 24-28
Simons & Co., Ph.
Smulders & Co., J., Spuistraat 55
Swart & Zn., De, Oude Molstr. 7
Wery, J. L.
Zuid-Holl. Boek-, en Handelsdr. Wagenstraat 70

'S-GRAVENZANDE
Deventer, J. v.

GROENLOO
Banning, F.

GRONINGEN
Arnolli, A.
Bouwman, E. F.
Casparie, P. W.
Haan, Jan
Hazewinkel Jzn., R.
Heijningen, Bosch & Co., van,
Hoitsema, Gebrs. (Dr. A. S. Hoitsema, Dr. C. Hoitsema en Mr. J. E. T. Hoitsema)
Hoving & De Groof
Jacobs, B.
Kamerling, Wed. A.
Kamp, Erven B. v. d.
Oppenheim, Firma I.
Schut Azn,, H.
Ubbens Hzn., H.
Uchtman, T.
Uchtman Jr., J.
Ven, W. F. van de
Vredevoogd & Co., Firma

Waal, M. de
Weijer, Firma I. H. v. d.
Wolters, J. B.
Wolthers, L. J.

GROUW
Spoel & Co., Van der

GULPEN
Alberts, Firma M.

HAARLEM
Alfen, H. G. van
Boekdrukkerij v/h. St. Jacobs Godshuis
Bohn, De Erven F.
Boom, J. A., Firma W. H. Woest
Cittert Zonen, P. van
Damen & Co.
Enschedé & Zonen, Joh.
Haarlem's Dagblad
Haarlemsche Drukkers- en Uitgevers-Mij. v/h. Gebrs. Nobels
Hoogkamer, W. F.
Inklaar, J.
Jansen, H. S.
Ketting, P. L. M.
Kleijnenberg, J. L. E. L.
Loosjes, De Erven
Met & Meijlink
N. V. «De N. Haarl. Courant»
Olphen & Co., H. A. van
Ruijgrok & Co.
Vernhout & Sluyters
Waard, Gebrs. de

HARDERWIJK
Schilder, E.
Wedding, Firma I.
Wielenga, W.

HARDINGSVELD
Dekker, W. P.

HARLINGEN
Houtsma, S. W.
Wilkeshuis, C.
Zwaag & Zn., F. v. d.

HEERENVEEN
Binnert—Overdiep, A.
Bokma, H.
Hepkema, J.
Schaar, P. J. v. d.

HEERLEN
Penners & Co.

HEYTHUISEN
Beijnsberger, J.

HELDER
Boer Jr., C. de
Egner, H. J. P.
Heldersche Uitgevers Mij.
Haagen, G. v. d.
Snel, P.

HELMOND
Moorsel & v. d. Boogaart, Van
Pellemans, Aug.
Reijdt, J. de
Reijdt—Simons, F. de
Electr. Drukkerij «Plantijn»

HENGELOO
Blenken, B. T.
Cate, F. L. ten
Klaasesz & Cie., Jhs.
Scholten, Reijmer & Aries

'S-HERTOGENBOSCH
Arkesteyn & Zn., J. J. Courant-
Boek-, Courant- en Handelsdruk-
kerij v/h. Henri Berger
Cahen, J.
Jansen, B. G.
Lutkie & Cranenburg
Poell—de Rooij, J. H.
Steures, Gebrs.
Stokvis & Zn., P.
Teulings, C. N.
Tierie's Drukkerij en Binderij
Veerdonk & Zn., J. van de

HEUSDEN
Gezelle Meerburg, A.
Veerman, L. J.
Wuyster, H.

HILLEGOM
Hamberg Jz., Firma H.
Kat, J. G.
Ultee, C. J.

HILVERSUM
Blommesteyn, M.

Boekhandel en drukkerij «Astra»
Drukkerij en Uitgeverszaak «De Mercuur» v/h Nonhebel & Co.
Hooft, A. van
Klene, Gebr.
Kroes, Alb. H.
Reddingius, J.
Witzel, J. H.
Wolff, Gebr.

HOENDERLOO
Drukkerij van het Doorgangshuis

HOOFDDORP
Stadt, Sr., A. van de

HOOGEVEEN
Pet, C.
Slingenberg, Wed. A.
Zwiers, Jzn., E.

HOOGEZAND
Smits

HOORN
Boldingh, A. C.
Geerts & Kops
Houdijk, A.
Posthuma, A. Rzn.
Stumpel, H.
Vermande Zonen

HULST
Verwilghen, Gebrs.
N. V. «Zeelandia»

IERSEKE
Peijl, J. J. v. d.

IJMUIDEN
Sinjewel, J.

IJZENDIJKE
Bevin, Wed. L. J.

JOURE
Vries & Muurling, De

KAMPEN
Bos, J. H.
Halteren, H.Kzn., T. van
Hulst, Laur. van
Jong, C. de
Kammen, H. van
Kok, J. H.
Leene & Co.
Zalsman, Ph.

KERKERADE
Alberts, N.

KINDERDIJK
Jong, Azn. C. de

KLUNDERT
Vries, J. de

KOLLUM
Slagter, T.

KOOG A/D ZAAN
Schenk & Zonen, Klaas

Zaanlandsche Stoomdr., v/h. E. N. Smit Ez. Naaml. Venn.

KOOG–ZAANDIJK

Bakker Jz., S.

KRIMPEN A/D IJSEL

Wolters, J. Ph.

KROMMENIE

Knijnenberg, A.
Preijer Jr., P.

KRUININGEN

Peijl, F. van der

LEERDAM

Haar & Schuijt, Ter
Tuinen & Zn., C. van

LEEUWARDEN

Borgesius, J. H.
Broersma & Collet
Coöperatieve Cour. en Handelsdr.
Eisma Czn., W. A.
Groot Hzn., H. G. de
Hoekstein. L. G. L.
Jongbloed Azn., C.
Koumans Smeding, Erven
Krediet, P.
Miedema & Co., N.
Miedema & Co., Wed. J. R.
Tijssen, Leonard
Veen, Jan van der
Vlerk, C. v. d.
Vries, N. L. de

LEIDEN

Batteljee & Terpstra
Bink, C. de
Boekhandel en drukkerij v/h. E. J. Brill
Brussel, G. van
Buurman, H.
Duijverman, P.
Groen & Zoon, J. J.
Kat, Jr., W. J.
Linden, E. J. J. v. d.
Mulder, P. J.
Nifterik Hzn., L. van
Schut, Joh. T.
Sijthoff, A. W.
Taconis Sz., W. M.
Théonville, G. F.
Trap, Firma P. W. M.
IJdo, E.

LEKKERKERK

Oudsten, Gebrs. den

LEMMER

Koopman, W. A. F.
Wilder, H.

LIENDEN

Mil, J. C. van

LISSE

Taconis Szn., W. M.

LOCHEM

Lochemsche Cour. en Handelsdr.

MAASSLUIS
Endt & Zn., J. v. d.
Govers, N. J.
Hucht, J. P. van der
Lintjes, W. P.
Maassluissche Boek- en Handels-drukkerij

MAASTRICHT
Arnolts & Cie.
Boosten & Stols
Elissen, J. H.
Leiter-Nypels
Schols, Victor
Simais—de Groot
Weijerhorst, Firma

MEDEMBLIK
Idema, K. H.

MEERSSEN
Maenen—Vaessens, J. H.

MEPPEL
Baumann, J. B.
Boom & Zn., J. A.
Brink, B. ten

MIDDELBURG
Altorffer, J. C. & W.
Auër & Zn., U. F.
Benthem & Jutting, C. H. J. van
Ceulen, Firma J. J.
Kröber Jr., D. G.
Littooij Azn., A. D.
Smits, R. M.
Straaten, Gebrs. van
Wijtman, P. G.
Zeeuw, M. S. de

MIDDELHARNIS
Flakkeesche Boekdrukkerij, enz.

MIJDRECHT
Verweij, Johs.

MOLENAARSGRAAF
Essen Mzn., P., van

MONNIKENDAM
Groenewoud, J.

MUSSELKANAAL
Koster, Erven H. H.

NAALDWIJK
Bergen & Co., E. van

NAARDEN
Gooische Snelpersdrukkerij

NEEDE
Gantvoort, D.

NEERBOSCH
Neerbosch' Boekhandel

NIEUWE NIEDORP
Groot, Gebrs.

NIEUWE PEKELA
Dijken, H. van

NIJKERK
Callenbach, C. C.
Ramshorst, J. van

NIJMEGEN
Drukkerij «De Phoenix»
Eekhoff & Zn., J. H.
Geurts, P. A.
Graaf Azn., B. de
Hooijdonk, A. T. van
Maatsch. De Gelderlander
Mac Donald, F. E.
Robijns & Co.
Thieme, G. J.
Tiemesen—Verkuyl
Vieweg & Zn., C. A.

NIJVERDAL
Nijverdalsche Snelpersdrukkerij

NOORDSCHARWOUDE
Keizer, J. H.

NOORDWIJK-BINNEN
Dorsman, A.
Smits, Hendrik

NUMANSDORP
't Hooft Jzn., D.

OLDENZAAL
Banning, F.
Bruggeman, C.
Verhaag, J.

OOLTGENSPLAAT
Breur & Zonen, M.

OOSTBURG
Bronswijk, Firma A. J.
Pauw, A. de

OOSTERBEEK
Ham, J. D.
Jonge Mzn., W. de

OOSTERHOUT
Aa & Zonen, H. C. van der
Helvert-v. d. Bom, J. M. van
Oosterhoutsche Courant en Handelsdrukkerij

OOSTERWOLDE
Popping, J. H.

OOSTWOLDE
Koning Gzn., Z. J.

OOSTZAAN
Wijk & Smit. Van

OS
Acket, J. A.

OUD-BEIERLAND
Hoogwerf Azn., W.
Witte, M. J.

OUDENBOSCH
Ditvoorst, J. F. X.
Hopstake, M.

OUDE-PEKELA
Mulder Azn., T.

OUDEWATER
Rahms, E. C.
Verhoef, H. T.

PURMEREND
Honijk, J. G.
Schuytemaker, J. D.
Steensma, K.

PUTTEN
Handelsdrukkerij «De Veluwe»

RENEN
Waiboer, C.

RIJP, DE
Raven, J. W. van

RILLAND-BATH
Boven & Co., Van

ROELOFARENDSVEEN
Jong, J. de

ROERMOND
Roermondsche Stoomdrukkerij
Romen & Zonen, J. J.
Timmermans, Henri
Veith, Herman
Waterreus, M.

ROTTERDAM
Arps & Zoon, B., Groote Markt 12
Bekink Jzn., G., Aelbrechtstr. 61
Belle, Firma G. W. van
Benedictus, Firma Wed. S., Zuidblaak 82
Biene, George W. van, Gedempte Binnenrotte
Bieshaar & Zoon
Blazer & Metz, D.
Blitz & Co.
Blonk, Wilh. L.
Boer & Co., De, Houttuin 41
Bont & Zn., E. de, Leuvehaven 4
Borgh, E. P.
Bronkhorst & Schaap
Brouwer & Co., D., Oppert 36
Bück & Elze
Courant en Handelsdrukkerij «De Maasbode»
Drukkerij «Morris»
Ende, P. F. van den
Faber, A.
Geleijns, C., Wijnbrugstraat 13
Grand Jr., J. H. la
Haagens, Gebrs., Keizerstraat 25
Hartog Jr., C.
Hofmans, H. A.
Hofwegen & Genneken, Van
Hollaar, Corn.
Hooft, G. B. 't, Haringvliet 55
Hosman, G. J.
Houtman, H. A. J.
Immig & Zn., Corns., N. Haven 3-5
Jong, J. de, Wijnstraat 34
Korpel, J., Electr. drukkerij «Het Oosten», Admiraliteitstr. 13-15
Kriens, J. L.
Leeflang, L.
Linden, J. H. van der
Luigies, N. H.

Masereeuw & Bouten, Gedempte Binnenrotte 50
Miechelsen, L. Hillelaan 18
Moonen & van Pelt
Moret, Frans
Mostert & Zn., Stefanus, Nieuwe Haven 155
Murk, K.
Nijgh & Van Ditmar
Poot, Gebrs., Oppert 110
Rotterdams Nieuwsblad
Rotterdamsche Boek- en Kunstdrukkerij
Schollaardt, Gebrs., Wijnhaven 57
Schusler, C.
Sijn & Zn., D. v., Gedempte Bierhaven 27
Sijthoff, C., Schiedamsche Singel 24
Strömberg & Co.
Tuizing, Gebrs. Toerijstuin 12
Vliet, J. C. van
Vries Dzn., T. de, Hoogstraat 246
Vürtheim & Zn., J., Stoomdr., Linker Rottekade 72
Waesberge & Zn., Wed. G. van, Reederijstuin 5-11
Weeme, A. ter, Openrijstuin 16
Wit, K. de, Admiraliteitstraat 4
Wijt & Zonen, M.
Zwager's Boekhandel

ROZENDAAL

Helvert-Weijermans, E. H. B. v.
Leeuwen, M. D. v.
Poll-Suykerbuyk, J. v.

SAPPEMEER

Borgesius, T. J.
Klein, D.

SAS-VAN-GENT

Verhaak, Ch.

SCHAGEN

Burger, C.
Trapman, P.

SCHAGERBRUG

Leverink, J. van

SCHEEMDA

Wind, B.

SCHEVENINGEN

Edauw & Johannissen
Hoeven, H. H. v. d.
Jansen, Firma C.
Koek, D.

SCHIEDAM

Drukkerij «De Eendracht», West Frankenlaan 14.
Hulsman, J. B. C.
Noortwijk, Gebrs. van
Reterink, W. H.
Roelants, H. A. M.
Roelants, H. J. C.
Water Hzn., J. v. d.

SCHIPLUIDEN

Vermeer, L.

SCHOONHOVEN
Nooten, S. & W. N. v.

SITTARD
Alberts, J. K.
Claessens, Bern.
Tholen, Gérard
Vroemen-Bormans, J. H.

SLIEDRECHT
Luijt, Gebrs
Wijngaarden, A. v.

SLUIS
Ossewaarde, J. J.

SNEEK
Boer Szn., C. de
Boschma, L.
Brandenburgh, H.
Drijfhout, E. J.
Druten, J. F. van
Falkena Mzn., B.
Flach, A.
Osinga, A. J.
Stoomdrukkerij «De Motor»
Vries, J. G. de
Wiarda, J. J., Kruizebroederstraat
Wiersma, A. J.

SOMMELSDIJK
Boekhoven, W.

SPANBROEK
Taconis, M.

STADSKANAAL
Eerelman, J.

STEENBERGEN
Nijssen, Gebrs.
Vermeulen, P. A.

STEENWIJK
Bijkerk, R. H.
Hovens Gréve, G.
Smit, A.

STEIL, BIJ TEGELEN
Drukkerij van het Missiehuis

TERNEUZEN
Jonge, M. de
Littooij Azn., D. H.
Sande, P. J. van der

THORN
Tonnaer, Firma Hub.

TIEL
Campagne, Gebr.
Izaks, A. J.
Loon, A. van
Mijs, D.

TILBURG
Arts, Ant.
Bergmans, A.
Bergmans, W.
Byvoet Mutsaers & Zn.
Duzée, Louis

Gianotten, H.
Jongens Weeshuis, R. K.
Loven & Co., F.
Luyten, N.
Scholberg-de Reydt, A.
Smits, Jean
Weijers & Co.

TOLEN
Pot, J. M. C.

UDEN
Heijden & Van Dijk, Van der

UITGEEST
Klomp, G.

UITHOORN
Lodewegen & Van der Neut

UTRECHT
Abels, W. Anton
Alt, P.
Boekhoven, J. van
Boer, P. den
Bokma Hzn., J.
Bosch & Zn., Firma L. E.
Ditmar, Firma F. B. van
Drukkerij «Het Centrum»
Druten, J. van, Stoomdrukkerij «De Industrie»
Groot, D. W. G.
Kemink & Zn.
Liefde, Joh. de
Masselink, L., Kwartelstr. 35 en 41
Mossel, A.
N. V., Snoek's Stoomdrukkerij
Weijer, P. W. v. d.

VALKENBERG
Crolla-Falise, Jos.

VALKENSWAARD
Berkers, Gebrs.

VARSSEVELD
Straten & Mooy, Firma van

VEGHEL
Goede-de Greef, W. P. I. de
Stoomdrukkerij «Futura», (Fr. de Goede)
Wiesell, I. J.

VEENDAM
Bakker, E. J.
Lange & Van Duysen, De
Mulder, E. E. A.

VELP
Bouvet, L.
Smits, F. B.

VELSEN
Nauta, J. P.

VEENENDAAL
Hardeveld Cz., Jac. v.

VENLO
Bontamps, Wed. H.

Sloot, W. Van der
Uyttenbroeck, Wed. H. H.
Venloosche Boekdrukkerij voorh. de Schartz & van Grinsen, N. V.

VENRAAI
Munckhoff-Sassen, Van den

VIANEN
Vianensche Boek- en Courantdr.

VLAARDINGEN
Dorsman & Odé
Meyden, A. v. d.

VLISSINGEN
Geelhoed, M.
Stuart, J. M.
Velde Jr., F. v. d.
Vey Mestdagh, C. N. J. de

VOORBURG
Lokker, J.

VUCHT
Krijnen, Jos M.

WAALWIJK
Baijens, P. C.
Breuer, Firma
Tielen, Antoon

WAGENINGEN
Drukkerij «Vada»
Stads-Boek- en Courantdrukkerij

Veenman, H.
Wigman, B.

WATERGRAAFSMEER
Kuppers, C. P.

WEERT
Smeets, Emm.

WEESP
Houten & Zoon, C. J. van
Weesper, Boekhandel en Stoomdrukkerij v.h. P. P. Kool. N. V.
Posthuma, G.

WESTZAAN
Bakker, J.
Dijk & Allan, Van
Jong, Gebrs. de
Molenaar, J.

WIERINGEN
Bosker, O. J.

WIJHE
Dillen, J. C. van
Sieswerda, S.

WIJK-BIJ-DUURSTEDE
Sieswerda, Sj. J.
Vonk, C.

WILDERVANK
Halteren, H. K. van
Halteren, T. van

WINSCHOTEN
Boekdrukkerij «Oldambt»
Veen, J. D. v. d.
Verver & Co., E.
Zuikerberg, B. M.

WINSUM
Mekel, J. C.

WINTERSWIJK
Boer, Gebrs. De
Hartog, G.

WISSEKERKE
Marcusse, M. H.

WOENSEL
Hooff Sengers, H. van

WOERDEN
Kraaijenbrink, Firma D.

WOLVEGA
Taconis, G.

WORKUM
Brandenburgh, Firma Simon
Brandenburgh & Zn.. Firma H.

WORMERVEER
Dekker Jz., Firma P.
Gorter Jr., D.
Meijer Dzn., G.
Ramshorst, Wed J. van

ZAANDAM
Bakker & Zonen., Firma
Blees Gzn., K.
Bolding, D.
Huig, C.
Leeuwerik, Jb.
Pel, Corn.
Sante, M. van
Sombeek, Wed. P. N.
Stuurman, A.

ZAANDIJK
Heijnis Tzn., J.
Out Pzn., P. J.

ZALT-BOMMEL
Drukkerij d. Bommelsche Courant
Garde & Co., H. J. van de
Pekelharing, J.

ZANDPOORT
Drukkerij «Linnaeus»

ZANDVOORT
Zandvoortsche Boek- en Handels-drukkerij

ZEIST
Avis Jzn., C.
Steenbergen, L.
Vonk & Co.

ZEVENBERGEN
Greven, Arn. M.
Sneep & Maris
Stoomdr. «'t Slot Loevestein»

ZIERIKZEE
Mooij & Mommaas, De

N. V. Stoomdrukkerij v.h. onder de firma Lakenman & Ochtman.
Ochtman, R. W. J.

ZUIDDORPE
Moerdijk, A.

ZUIDLAREN
Hertz & Co., J. K.

ZUTFEN
Barneveld, G. W. van
Cate & Zn., Firma Fr. ten
Spruijt & Co., Firma J.
Thieme & Cie., W. J.
Wansleven, W. C.
Wansleven & Zn., Firma J. H. A.
Willemsen, Q. B.
Berg, T.
Burgers, H. D.

ZWARTSLUIS
Kuiper, H. J.

ZWOLLE
Heuvel, H. ten
Rivière & Voorhoeve, La,
Thomas-à-Kempis-drukkerij, (J. M. W. Waanders)
Tijl, de Erven J. J.
Tjeenk Willink, W. E. J.
Tulp, Firma H.
Vellinga Wzn., J.

Oost-Indië

BATAVIA
Albrecht & Co.
Belkum & Co., A. M. van
Boekhandel Visser & Co.
Dorp & Co., H. M. van
Jap Goan Ho
Javasche Boekhandel
Kolff & Co., G.
Landsdrukkerij
Smits, F. B.

CHERIBON
Bisschop, A.
Boer, J. D. de

DELI
Deli Courant

DJOKDJAKARTA
N. V. v.h. Buning, H.

MAKASSAR
N. V. Handelsdrukkerij en Kantoorhandel «Celebes»

PADANG
Winkel-Mij. v/h. P. Bäumer & Co.

SAMARANG
Bisschop, A.

Dorp & Co., G. C. T. van
Masman & Stroink
Samarang-drukkerij en Boekhand.

SOERABAIJA
Boek- en Handelsdr. v/h. Thies & Umbgrove, N. V.
Donker & Co., Gebr.
Gimberg, Gebr.
Ingen, H. van
Mij. v/h. E. Fuhri & Co.
Matzen Sand & Co.
Nijland, J. M. Ch.

SOERAKARTA
Vogel, van der Heijde & Co.

TEGAL
Boer, J. D. de

WELTEVREDEN
Boekhandel Visser & Co.

West-Indië

CURAÇAO
Meijer, C. D.

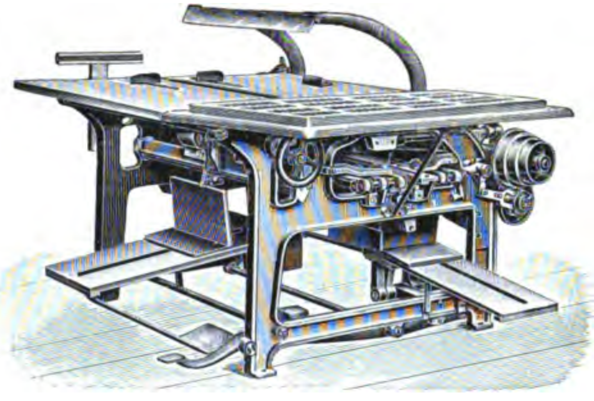
PARAMARIBO
Libertador Ellis, T.
Oliviera, J. H.

INHOUDSOPGAVE

De druk van dit boek is voltooid den twintigsten Juli 1907; het werd gedrukt op de persen van IPENBUUR & VAN SELDAM te Amsterdam; de boek- en bandversiering is van de hand van S. H. DE ROOS, terwijl de voor den druk benoodigde materialen geleverd werden door: VAN GELDER ZONEN, Amsterdam, voor het papier; GENZSCH UND HEYSE, Hamburg, voor de letter; BEIT & Co., Hamburg, voor de drukinkt; DIRK SCHNABEL en EILERS & WOLF, beiden te Amsterdam, voor de clichés. ELIAS P. VAN BOMMEL, Amsterdam, vervaardigde het bindwerk.

IMMER STREVEND

ADVERTENTIE AFDEELING

GENZSCH & HEYSE

OPGERICHT ANNO 1833 **HAMBURG** TEL.-ADR.: GENZEYSE

Lettergieterij

Paris 1900: Goud. Medaille
St. Louis 1904: Grand Prix

Gezet met »Bavaria-Cursiv« (Normallinie)

Genzsch & Heyse
Lettergieterij, Hamburg

Paris 1900: Gouden Medaille
Saint Louis 1904: Grand Prix
Tel. Adr.: Genzeyse, Hamburg

Brood- en Smoutletters

Gezet met »Graziosa« (Normallinie)

Lettergieterij Opgericht in 1833

Genzsch & Heyse

Parijs 1900: Gouden Medaille
St. Louis 1904: Grand Prix

Hamburg

Nieuwigheden:

Hamburger Druckschrift en Initialen
Klassische Antiqua en Cursief
Halfvette Römische Antiqua
Plantin-Antiqua en Cursief
Nordische Antiqua en Cursief
Zierschriften Auriol en Albingia
Cartolina-Schriften in vier Garnituren
Reklameschrift Graziosa

Zorgvuldige uitvoering van iedere bestelling door bekwaam personeel en uitstekende kwaliteit letter-specie waarborgen de soliditeit van ons materieel

Steeds 250,000 Kilo Letters in voorraad

Gezet met »Schreibschrift Lithograph« (Normallinie)

LETTERGIETERIJ GENZSCH & HEYSE

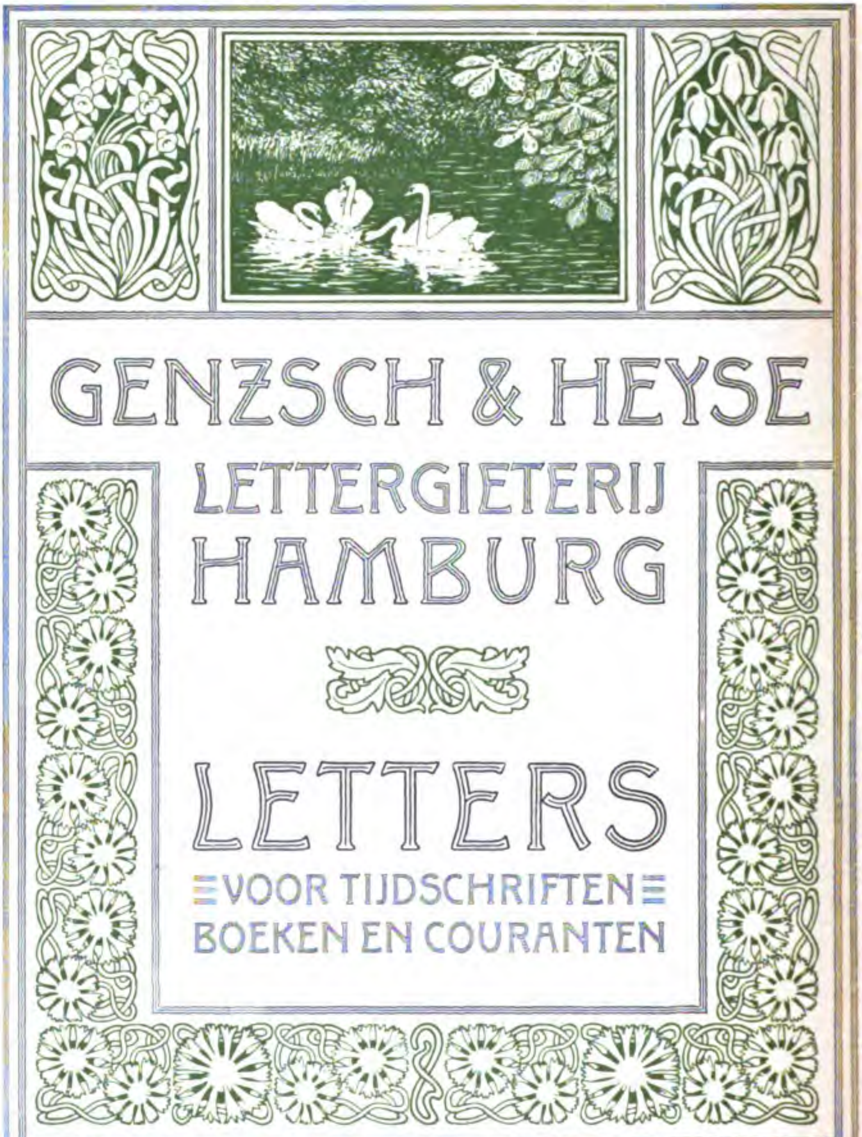
OPGERICHT ANNO 1833 **HAMBURG** TEL.-ADR.: GENZEYSE

LETTERSOORTEN · VOOR · BOEKEN · TIJDSCHRIFTEN EN · COURANTEN

Speciale inrichting voor vlugge aflevering door uitmuntende, van alle moderne verbeteringen voorziene machines en op de hoogte des tijds zijnde ateliers. De lettertypen, welke op onze compleetmachines (naar eigen systeem vervaardigd) worden gegoten, munten uit door nauwkeurigheid van corps en scherpte van beeld. Steeds 250000 Kilogr. letters in voorraad.

Gezet met »Nordische Antiqua« (Normallinie)

Gezet met »Hamburger Druckschrift« en »Mignon-Randen«

Gezet met »Grauschrift Albingia« (Normallinie)

Lettergieterij „Amsterdam"
voorheen N. Tetterode,
Bilderdijkstraat 163-165.

Amsterdam, Januari 1907.

Aan
H. H. Boekdrukkers in Nederland en Koloniën

M. H.

Wij veroorloven ons hiermede Uwe aandacht te vestigen op onze nieuwe seriën schrijfletter

Excelsior en Halfvette Excelsior

elk in 8 grootten gesneden en gegoten op eene wijze, waardoor het lastige afbreken van overhangende gedeelten, bij onoordeelkundige behandeling, is uitgesloten.

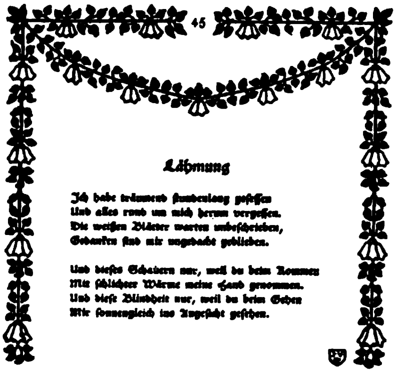
Wij wijzen op den bijzonder fraaien snit van deze schrijfletter waardoor zij steendruk evenaart.

Op aanvrage zenden wij gaarne proefbladen en offerten, waaruit U zal blijken, dat deze seriën eene aanwinst voor Uwe drukkerij zullen zijn.

Ons voor Uwe aanvragen en opdrachten beleefd aanbevelend verblijven wij,

Met de meeste hoogachting,

Lettergieterij „Amsterdam"
voorheen N. Tetterode.

45

Lähmung

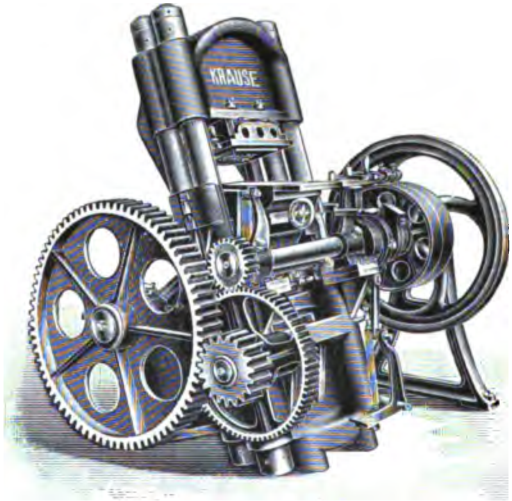
Ich habe träumend stundenlang gesessen
Und alles rund um mich herum vergessen.
Die weißen Blätter warten unbeschrieben,
Gedanken sind mir ungedacht geblieben.

Und dieses Schaudern nur, weil du beim Kommen
Mit schlichter Wärme meine Hand genommen.
Und diese Blindheit nur, weil du beim Gehen
Mir sonnengleich ins Angesicht gesehen.

Het Drukkers Jaarboek voor 1906

Gebonden exemplaren zijn nog verkrijgbaar

KRAUSE

SIMPLEXDRUK NAAR EENE PHOTHOGRAPHISCHE OPNAME
Vervaardigd in de Ateliers der N.V. Chemigraphische Kunstinrichting Polygraph, Haarlem

GEEN HOLWIT OF KWADRAAT MEER NOODIG

J. G. SCHELTER & GIESECKE, LEIPZIG

MACHINEFABRIEK

Eén- en tweetoeren snelpersen „Windsbraut“

Eentoeren snelpersen

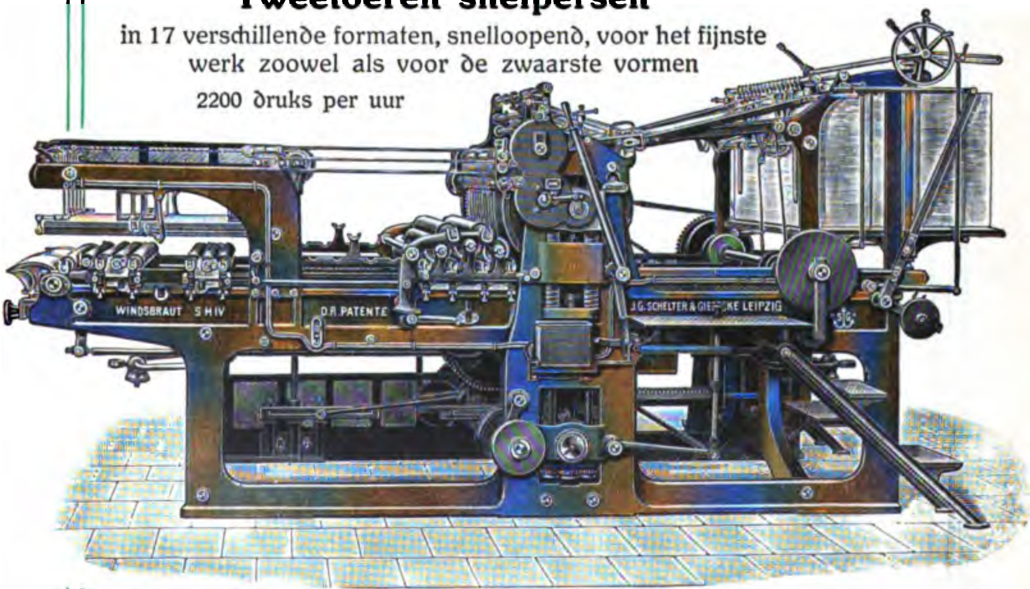
in 4 verschillende formaten voor courant-, boek- en smoutwerk.

Leveren tot 2200 druks per uur.

Tweetoeren snelpersen

in 17 verschillende formaten, snelloopend, voor het fijnste werk zoowel als voor de zwaarste vormen

2200 druks per uur

Door eigen ondervinding in onze drukkerij en door die van ervaren vakmannen is het ons gelukt, de bouw dezer moderne machines tot in de kleinste bijzonderheden „up to date“ te maken

Deze persen kenmerken zich bijzonder door hun sterken bouw, hun groote snelheid, onovertroffen inktverwrijving en zuiver register, waaraan zich arbeid sparende onderdeelen aansluiten

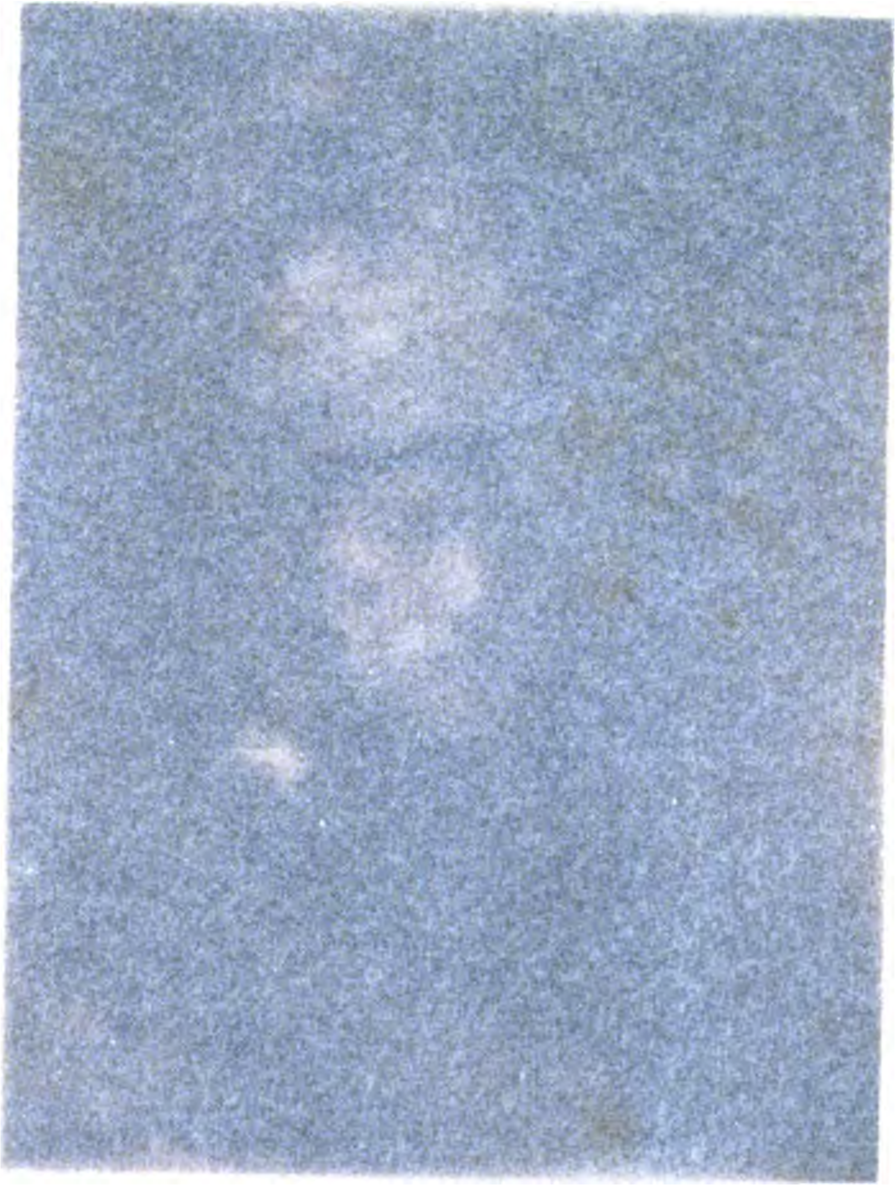
Vertegenwoordiger voor Nederland en Koloniën:

Joseph Keller, Amsterdam, Keizersgracht 174

ELIAS P. VAN BOMMEL Jr.
BOEKBINDER

KERKSTRAAT 53
AMSTERDAM

HELIOTINT

VON MEISENBACH RIFFARTH & CO., BERLIN-SCHÖNEBERG.

Cliché Helios, Rotterdam

A. PALM & ZONEN

AMSTERDAM

MACHINALE- EN GESCHEPTE PAPIEREN

PHOTO
BERN. F. EILERS

MAANLICHT OPNAME

Rich. Holzrichter

Enveloppenfabriek

Barmen

PASSAU - LINZ

Offenb

elijke lett
itste keur
en afbee
meeston
einden·
worden
uitge
hoog

ent
nstena